

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
ОҒТУСТІК ҚАЗАҚСТАН МЕМЛЕКЕТТІК ПЕДАГОГИКАЛЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ
ЮЖНО-КАЗАХСТАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ

ғылыми-педагогикалық журналы
№3-4(17-18)2018

научно-педагогический журнал
№3-4(17-18)2018

G•GLOBAL

№3-4 (17-18) 2018

ҒЫЛЫМИ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖУРНАЛ

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН МЕМЛЕКЕТТІК
ПЕДАГОГИКАЛЫҚ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ

ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

ЮЖНО-КАЗАХСТАНСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
ПЕДАГОГИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

№ 3-4 (17-18)

Шымкент
2018

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН МЕМЛЕКЕТТІК ПЕДАГОГИКАЛЫҚ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ
ғылыми-педагогикалық журнал
№ 3-4 (17-18) 2018

БАС РЕДАКТОР

АЯШЕВ О.А. – п.ғ.д., профессор

Редакциялық алқа

Айтбаев Ө. – ф.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА академигі; **Надилов Н.К.** – х.ғ.к., профессор, ҰҒА академигі; Бегалиева Р.Н. – п.ғ.к., (бас редактордың орынбасары); **Амиргазин Қ.Ж.** – п.ғ.д., профессор (Ресей); **Аширов Ә.Ә.** – х.ғ.д., профессор; **Байғұтова А.** – ф.ғ.к.; **Дмитрюк Н.В.** – ф.ғ.д., профессор; **Досбенбетова А.Ш.** – п.ғ.д., профессор; **Жапбаров А.** – п.ғ.д., профессор; **Исабек Б.Қ.** – тарих ғ.к., доцент; **Любчик С.** – PhD докторы, профессор (Португалия); **Дерижина И.** – п.ғ.д. (Болгария); **Пардала А.** – п.ғ.д., м.ғ.к., профессор (Польша); **Норкуте О.** – әлеумет.ғ.д., профессор (Литва); **Сзатмари П.** – тарих Phd, адъюнкт-профессор (Венгрия); **Сластухина О.И.** – ф.ғ.к., доценті (Ресей); **Подушкин А.Н.** – тарих ғ.д., профессор; **Рахымбек Д.** – п.ғ.д., профессор; **Тәңірбергенов М.Ж.** – п.ғ.д., профессор; **Шыныбаев М.Д.** – ф.-м.ғ.д., профессор; **Иманбаев Н.С.** – ф.-м.ғ.к., профессор.

Редакциялық кеңес

Қадырбаева Р.И. – п.ғ.д., доцент; Мәдібекова Ғ.М. – х.ғ.к., доцент; Халила А. – б.ғ.д., профессор; Арынғазиева Б. – филос.ғ.к., профессор м.а.; Алдабергенов М.Н. – т.ғ.к. доцент; Омар Б.К. – ф.ғ.к., доцент; Стычева О.А. – п.ғ.к., доцент; Абрамова Г.И. – ф.ғ.к. доцент; Қиясова Қ.Қ. – п.ғ.к., доцент м.а.; Алтынбеков Қ.С. – ф.ғ.к.; Қаражігітова К.Ж. – п.ғ.к., доцент; Қойшиев Қ.Е. – п.ғ.к.;

Жауапты хатшы – Үсенбаева С.С., ф.ғ.к.

Техникалық редакция – Байырбекова Л., Аблаев Н., Утепов Н.

*Журнал 2016 жылдың наурыз айынан бастап Париж қаласындағы
ISSN орталығында тіркелген.*

ISSN 2415-8186 (Online), ISSN 2415-8178 (Print)

Журнал Қазақстан Республикасы Байланыс және ақпарат агенттігінде тіркеліп, **06.06.2014 ж. №14373-ж** куәлігі берілген. Ақпарат комитетіне қайта есепке қою туралы 15.03.2018 ж. № 16979-ж куәлігі берілген.

Меншік иесі: «Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті» шаруашылық жүргізу құқығындағы республикалық мемлекеттік кәсіпорны.

2014 жылдың қараша айынан бастап шыға бастады. Жылына 4 рет жарық көреді.

Мақала авторларының пікірлері редакция көзқарасын білдірмейді. Мақалада баяндалған мәліметтердің шынайылығына авторлар жауап береді.

Редакцияның мекенжайы:

160012, Шымкент қаласы,
Байтұрсынов көшесі, 13
222-бөлме, тел. 390244/756
87083581795,
e-mail: yukgpu_khabarshy@mail.ru

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ

UDC 378. 147

**ISSUES RELATED TO THE OUTCOME BASED EDUCATION
(OBE) IMPLEMENTATION IN THE CURRICULUM OF THE
ENGINEERING PROGRAMMES IN MALAYSIA.**

ISSABAYEVA GULNAZIYA, CHEN KAH PIN

Implementation of OBE is a prerequisite for the accreditation of any engineering programme in Malaysia, a signatory of the Washington Accord since 2009. Although the OBE concept is not new, understating of its philosophy is rather poor among the teaching staff at the tertiary education mainly due to their traditional education background. This paper describes the issues related to the OBE implementation at our faculty. Based on the accumulated experience key items, such as syllabus core content, formulation of learning outcomes and alignment between learning activities and the assessment methods in the OBE training are proposed. The practicality, time efficiency and frequency of the training are essential for the effective staff development. Furthermore, Train The Trainer (TTT) model works well in the dissemination of the OBE practices through efficient human resources usage needs to train large staff number.

Keywords: engineering, accreditation, outcome based education, training, Malaysia

INTRODUCTION

The Washington Accord is an international agreement (initiated in 1989) between the professional bodies responsible for accreditation of the engineering degree programmes. Its major objective is to establish mutual recognition of engineering qualifications through the implementation of the sound academic curriculum and good practices of engineering education that would assist professional mobility of the engineering graduates worldwide [1]. Malaysia had first become a provisional member of the Washington Accord in 2004 and then a signatory member in 2009 [2]. The Board of Engineers Malaysia (BEM) is a professional body formed in 1972. It has a special division Engineering Accreditation Council (EAC), which is in charge of all engineering programmes accreditation matters in the country. EAC manual issued by BEM stipulates the accreditation requirements for all engineering programmes. The implementation of OBE system is one of the essential prerequisite for the successful accreditation. In 2010, the Ministry of Higher Education (MOHE) and Malaysian Quality Assurance framework (MQA) of higher education also included OBE as a requirement for natural and social sciences, technology and humanities undergraduate programmes accreditation. Presently, any institution of higher learning in Malaysia is expected

to demonstrate effective OBE implementation as well as its Continual Quality Improvement (CQI) framework.

OBE IMPLEMENTATION ISSUES.

Outcome based education concept received recognition and implementation in the early 1990s, primarily in the USA. In the works of Spady [3], one of OBE pioneers, it is defined as an educational approach focused on the things students learn and able to demonstrate upon a completion of a course. The philosophy of OBE is based on the belief that all students can learn and succeed but not all at the same time and in the same manner. OBE is based on the following four principles:

- I. Clarity of focus on outcomes of significance
- II. Expanded opportunity for all to succeed
- III. HIGH expectations for all to succeed
- IV. DESIGN of curriculum down from where you want to end up.

OBE educational approach is opposed to the traditional exam oriented education. The traditional teaching is focused on a teacher, who defines the course content and relies on the standard assessment methods. On contrary, OBE emphasizes on the students and thus teaching activities are designed to engage students' involvement to successfully achieve the set learning outcomes. It is essential in OBE to clearly align the learning outcomes to the assessment methods designed specifically for the objective evaluation of the students' achievements. OBE is centered on a student. Course learning outcomes are formulated to show what specific knowledge and/or skills are expected from a student taking a certain course. OBE concept is closely linked to the Bloom's taxonomy [4], which reflects the progressive levels of the cognitive complexity of thinking, usually represented in a pyramid shape as depicted in Figure 1. It is assumed that the simpler level must be attained by students before proceeding to the next level of difficulty. In the latest revision of the Bloom's taxonomy [5], the first three levels (remembering, understanding and applying) are considered as lower order of thinking levels, and the three upper levels (analyzing, evaluating and creating) are referred to as the higher order thinking levels which OBE strongly promotes.

A term 'constructive alignment' refers to the adequate alignment between the formulated course learning outcomes, course content, assessment methods and learning activities as illustrated in Figure 2. Constructive alignment is an important feature for the effective OBE implementation at a course level. It helps students to understand what is expected of them and at what level, upon a course completion.

Although, the OBE concept is rather simple, its implementation is not so, majorly due to the fact that many lecturers grew up in the traditional education system. The implementation of OBE at the Faculty of engineering and science of the University Tunku Abdul Rahman had been initiated in 2008. A series of in-house trainings of the staff had been conducted since. Although, a significant

progress has been achieved in the past ten years, it is well realized that the understanding and implementation of OBE may substantially vary from faculty to faculty.

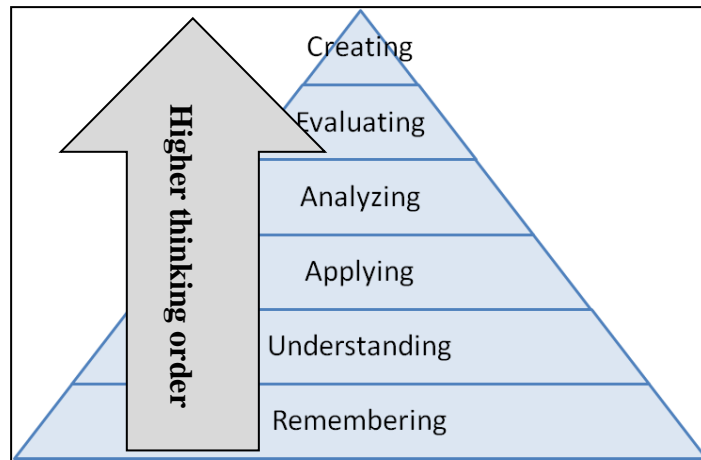

Figure 1 Blooms Taxonomy levels

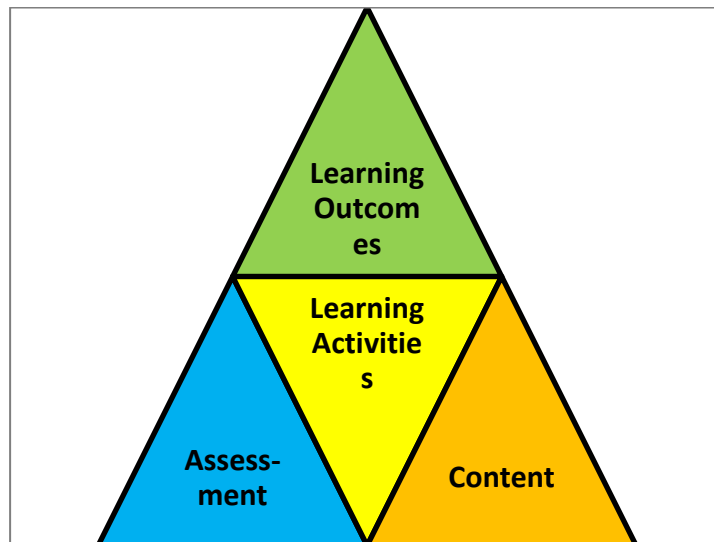

Figure 2 Constructive alignment representation

There are quite a few challenges to face in a process of establishing sound OBE system. It is believed that the following observations are applicable to many other educational institutions transiting from the traditional education to the outcome based education. Firstly, the course learning outcomes were not well formulated in the initial syllabi. Majority of the courses had course outcomes formulated based on the sequence of topics in a syllabus. It was observed to be a very common misunderstanding among the lecturers. Sometimes, it resulted in too many learning outcomes, which were not specific enough and moreover required substantial time for evaluation. Secondly, majority of the lecturers, following traditional education approach, usually planned to assess each topic (each outcome) both in the coursework and final examination assessments, which unnecessary increases lecturers and students workload. Thirdly, the learning outcomes were not explained to the students at the beginning of a course, which has lead to the complaints from them about unclear instructions on the study scope. Consequently, students resort to rote learning, something that OBE primarily aims to prevent. So what lessons have we learned during our OBE implementation and what we would like to recommend to other institutions of higher learning about it? First, a very practical training should be conducted for all teaching staff. Such training should outline OBE philosophy and let each lecturer to review own syllabus to practice in formulating good course learning outcomes. Since, a number of teaching staff can be very large, it is strongly advisable to adopt Train The Trainer model (TTT) [6], which would facilitate effective knowledge sharing and broader staff involvement. Three essential and practical OBE elements should be certainly covered in the training. First, the requirements for a good course learning outcome (CLO), which should be **SMART**, acronym for the following:

Specific: accurately states what a student is expected to achieve upon a course completion.

Measurable: an appropriate assessment is used to evaluate the outcome attainment

Attainable: level of complexity should be within students' abilities

Relevant: relevant to the core content of a course

Time scaled: must be achievable within duration of a course

Secondly, a generic formula to formulate a good CLO should be tested by the teaching staff on their syllabi. The recommended approach to write a learning outcome as follows:

1. Action verb (V) (often defines level of the targeted Bloom's taxonomy which identifies what students will be able to do) +
2. Object (noun or noun phrase describing what) +
3. Context (a standard or level at which the action is done to the object)

For example:

V: To carry out experiment.

V + C: To independently carry out experiment.

V + C + S: To independently carry out experiment with valid results.

Lastly, the importance of a constructive alignment has to be conveyed to the lecturers. Constructive Alignment refers to the principles used to design teaching and learning activities as well as assessment tasks that relate directly to the desired learning outcomes achieved through non-conventional methods that cannot be attained from traditional lectures, tutorials and examinations [7].

We continue conducting our in-house training programme for the staff three times a year. The content of the training has undergone substantial revision in the past decade to tune it to the needs of the teaching staff. Our observations show lecturers attain clarity on OBE after they start questioning what exactly students taking their course should learn. Figure 3 can help lecturers to sort out a syllabus content in terms of needed (must know), necessary (should know) and complimentary(nice to know) knowledge and/or skills. This step can be considered as the difficult one but after that the formulation of a CLO task becomes much clearer. In turn, clear CLO help a teaching instructor to select adequate learning activities and assessment methods. OBE implementation does not necessary mean heavy workload but it certainly requires advanced proper planning of a course.

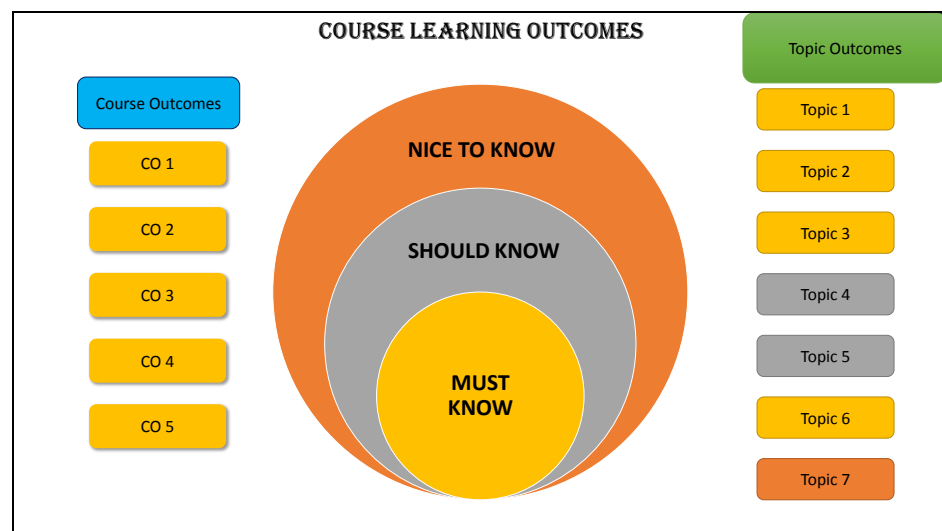

Figure 3 Identification of key components in syllabus for CLO formulation.

Finally, as any other system, OBE requires effective continual quality improvement (CQI). Presently, we follow “Plan – Do – Check – Act” cycle, which

is commonly accepted in many other fields [8], and works well for any organization and individual as well. As a part of regular CQI, the results of the continuous and finale examination assessments in each trimester are evaluated to develop better learning activities and assessments of the learning outcomes in the subsequent trimesters. Importantly, lectures may exercises their academic freedom to implement more effective ways to transfer knowledge and skills to the students as well as to assess them. Moreover, accessible technological advances nowadays greatly facilitate prompt and reliable implementation of OBE systems.

CONCLUSION

As a conclusion, we would like to highlight the importance of understanding that the majority of the current university lecturers have been educated in the traditional education system. They have not experienced OBE and hence require good training to shift their mindset towards OBE. Although the OBE concept is not new, many instructors at the institutions of secondary and higher learning in the developing countries have poor understanding of its philosophy and methodology. The OBE training has to be very practical relying on the relevant syllabi and yet not time consuming. Good training is able to ignite personal internal motivation among the teaching staff and lead to the successful academic curriculum revision and delivery to the students, and consequently smarter, confident graduates, an ultimate goal of any educational institution.

BIBLIOGRAPHY

1. Washington Accord – Board of Engineers Malaysia. <http://bem.org.my/washington-accord>. Accessed on November 15, 2018.
2. International Engineering Alliance. <http://www.ieagrements.org/accords/washington/signatories/>. Accessed on November 15, 2018.
3. Spady, W. (1994). Outcome-based education: Critical issues and answers. Arlington, VA: American Association of School Administrators. Available online: <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED380910.pdf>
4. Bloom, B.S. (Ed.). Engelhart, M.D., Furst, E.J., Hill, W.H., Krathwohl, D.R. (1956). Taxonomy of Educational Objectives, Handbook I: The Cognitive Domain. New York: David McKay Co Inc.
5. Anderson, L.W., Krathwohl, D.R., Airasian, P.W., Cruikshank, K.A., Mayer, R.E., Pintrich, P.R., Raths, J., Wittrock, M.C. (2001). A Taxonomy for Learning, Teaching, and Assessing: A revision of Bloom's Taxonomy of Educational Objectives. New York: Pearson, Allyn & Bacon.
6. How to Teach the Teacher Using the Train the Trainer Model. <https://www.thoughtco.com/train-the-teacher-4143125>. Accessed on December 14, 2018.
7. Biggs, J.B. (2003). Teaching for quality learning at university. Buckingham: Open University Press/Society for Research into Higher Education. (Second edition) Ramsden, P. (1984).

8. Plan-Do-Check-Act (PDCA) Continually Improving, in a Methodical Way https://www.mindtools.com/pages/article/newPPM_89.htm. Accessed on December 17, 2018.

ИСАБАЕВА ГУЛНАЗИЯ, ЧЕН КА ПИН. МАЛАЙЗИЯДАҒЫ ИНЖЕНЕРЛІК КУРСТАРДЫҒЫ ОҚУ БАҒДАРЛАМАСЫНА БАҒДАРЛАНҒАН БІЛІМ БЕРУДІҢ НӘТИЖЕСІН ЕНГІЗУГЕ ҚАТЫСТЫ АСПЕКТІЛЕР.

АББ енгізу 2009 жылы Вашингтон келісіміне қол қойған Малайзияда кез келген инженерлік бағдарламаны аккредитациялау үшін міндетті шарт болып табылады. РБҰ тұжырымдамасы жаңа болмаса да, оның философиясын жоғары оқу орындарының оқытушылар құрамы арасында түсіну әлі де жақсырақ. Бұл мақалада біздің факультетте АББ енгізумен байланысты аспектілер сипатталады. Жинақталған тәжірибе негізінде АББ-ның оқу жоспарының мазмұны, әрбір пәнде белгіленген нәтижелердің айқын тұжырымдалуы, сондай-ақ оқу процесінің мазмұны мен қойылған нәтижелерді бағалау әдістері арасындағы келісу сияқты негізгі элементтері баяндалады. РБҰ бойынша дайындық тренингтерінің практикалық мазмұны, уақытын тиімді пайдалану және жүйелілігі РБҰ тұжырымдаманы ұсынушылар арасында табысты енгізу үшін маңызды. Сонымен қатар, Инструктор нұсқаушыны дайындайды көптеген қызметкерлерді оқыту үшін адам ресурстарын тиімді пайдалану арқылы АББ енгізу үшін жақсы қолайлы

Кілт сөздер: инженерлік білім, аккредиттеу, нәтижеге бағдарланған оқыту, Малайзия

ИСАБАЕВА ГУЛНАЗИЯ, ЧЕН КА ПИН. АСПЕКТЫ, КАСАЮЩИЕСЯ ВНЕДРЕНИЯ РЕЗУЛЬТАТОВ ОРИЕНТИРОВАННОГО ОБРАЗОВАНИЯ (РОО) В УЧЕБНУЮ ПРОГРАММУ ИНЖЕНЕРНЫХ КУРСОВ В МАЛАЙЗИИ.

Внедрение РОО является обязательным условием для аккредитации любой инженерной программы в Малайзии, подписавшей Вашингтонское соглашение в 2009 году. Хотя концепция РОО не новая, понимание её философии среди преподавательского состава высших учебных заведений ещё оставляет желать лучшего. В этой статье описываются аспекты, связанные с внедрением РОО на нашем факультете. На основе накопленного опыта освещаются ключевые элементы РОО, такие, как: содержание учебного плана, ясная формулировка намеченных результатов в каждом предмете, а также согласование между содержанием учебного процесса и методом оценки полученных результатов. Практическое содержание, эффективное использование времени и регулярность подготовительных тренингов по РОО имеют важное значение для успешного внедрения РОО концепции среди преподавателей. Кроме того, модель Инструктор хорошо подходит для внедрения РОО посредством эффективного использования человеческих ресурсов для обучения большого числа сотрудников.

Ключевые слова: инженерное образование, аккредитация, ориентированное на результат обучение, Малайзия

UDC 378 (540)

RISK MANAGEMENT IN HIGHER EDUCATION IN INDIA

NEERA CHOPRA

This paper describes the risks faced by higher education institutions in India and postulates their responses in the face of these risks. This study uses literature on the subject from different sources to build a theoretical basis. Higher Educational Institutions (HEIs), particularly those from the public sector, are generally viewed to be insulated from risks, being removed from the uncertainties of the corporate world or the hazards associated with organisations and people entrusted with the security of a nation or such ventures traditionally considered risky. A closer examination reveals that HEIs are certainly, if not in equal measure, prone to risks. These risks could be strategic in nature having widespread and long-term ramifications or operational in nature with a limited scope and effect. This paper probes the different risks affecting HEIs, postulates the responses in light of the theoretical basis constructed and the benefits gained if the risks are managed.

Keywords: India, Public Sector, Higher Education Institutions, Risks in education.

Introduction

There are 760 universities or deemed to be universities in India, out of which 457 are in the public sector. Collectively these cater to over 34 million students [6], with a Gross Enrolment Ratio of just over 20% [7]. Clearly, there is a large proportion of the population in the age group of 18-23, that for various reasons has no access to higher education at present. With a period of relatively high economic growth in the last two decades and more, there is a rise in aspirations across the country and demand for higher education is on the rise, yet unfulfilled. This has led to a situation where too many eligible school pass outs are chasing the limited number of seats available in higher education. That situation is set to change with the planned expansion and opening up of the higher education system.

The education sector is by and large considered low on risk exposure. In comparison to the corporate sector, the degree of uncertainty is lower. This relative insulation against risk is further enhanced by, as discussed above, by demand far outstripping the availability of seats in HEIs. Both these factors are set to change rapidly with the impending corporatisation of education sector and the increase in not just the number of seats but also in competition among universities. In view of these factors, this study examines the risks to the public sector universities, the strategies to manage those risks and the benefits gained in the event of those risks being managed.

Theoretical Framework

Business Dictionary defines Risk as a probability or threat of damage, injury, liability, loss, or any other negative occurrence that is caused by external or internal vulnerabilities, and that may be avoided through pre-emptive action [9]. A quick deconstruction of the above definition reveals the following components:

I) probability or threat of damage, injury, liability, loss, or any other negative occurrence

II) may be caused by external or internal vulnerabilities

III) may be avoided through pre-emptive action.

A basic risk theory based on brief selected review has been proposed [2]. The same basic classification of risk has been proposed to discuss how the risk perspectives influence the risk communication between the decision-makers, the risk analysts, experts and lay people [22]. Indeed, it has been suggested that engineers, designers and contractors view risk from the technological perspective, lenders and developers tend to view it from the economic and financial side [11]. So, the question is: what is a risk? The first answer, the risk is the probability that an event or action may adversely affect the organization. According to one opinion, risk is an intrinsic property of any decision, it is measured by a combination of several factors (severity, occurrence, exposure to, etc.), although it is generally limited to two factors: severity and frequency of occurrence of potentially damaging accidents that incorporate some exposure factors [14]. In the BS OHSAS 18001 (British Standard Occupational Health and Safety Assessment Series), the risk is a combination of the likelihood of an occurrence of a hazardous event or exposures to danger and the severity that may be caused by the event or exposure. In the context of BS OHSAS 18001, therefore, the concept of risk asks two oriented questions: 1. What is the probability that a particular hazardous event or exposure will actually occur in the future? 2. How severe would the impact on health and safety be if the hazardous event or exposure actually occurred? The risk can be defined as an uncertain event or set of circumstance which, should it occur, will have an effect on the achievement of one or more objectives [21]. Further, risk has been considered as the chance that someone or something that is valued will be adversely affected by the hazard, where the hazard is any unsafe condition or potential source of an undesirable event with the potential for harm or damage [13]. As per yet another view, the word “risk” means that uncertainty can be expressed through probability [3]. We can conclude that risk is a probabilistic event that can exist and affect the activity of an organization positively (opportunity) or negatively (hazards).

On the surface of it, the concept of Risk appears alien to a university. The reality is, however, risk is part of everyday life and universities like any other people and business are exposed to risks. It is argued that despite their core

education mission, universities are more like cities in terms of numbers and variety of services they provided [20]. There is a greater emphasis on the management of risk as higher education institutions increasingly recognise the effective management of it as an essential component of their strategic planning process and in the management of their implementation programs [4].

Higher Educational Institutions and Risk

Risks facing HEIs have been broadly classified into Strategic and Operational Risks [4]. Strategic risks, as the name suggests, are those with long term implications. Their scope is organisation-wide. These may arise from external threats or because of the activities of the HEIs or a result of their internal governance. The Operational risks, on the other hand, are the ones which impact a certain department or a part of the university, although the same risk may affect a number of departments at the same time.

Among the two basic types of risks described in brief above, the risks may vary depending upon the frequency, severity, spread of the impact, and the range. Moreover, these could relate to the students, faculty, administration, finance etc. or emanate externally to the HEI.

The chart below gives a list of the type of risks and the specific events characterising those risks in an HEI setting, followed by a brief explanation of each of those:

Risk Type	Event characterising the Risk
Low Frequency	Changes in Government Policy
High Frequency	Migration of students
Low Severity	Power cuts in the city
High Severity	Poor top leadership
Idiosyncratic	Top Prof. lost to a rival private university
Covariate	Rival university offering much higher benefits
One-time	Natural calamity
Repeated	Unfavourable Audit & Performance Review
Long-term	Risk to accreditation and funding
Short-term	Downgrade in Ranking

- Changes in Government Policy: The change in government policy can have a lasting impact on and is certainly a risk an HEI needs to factor in, because, it has to necessarily respond to such change. This could be a change in Education policy per se or in, say, the reservation policy, by virtue of which the internal policy concerning the intake of students and the recruitment of staff is determined. The government policy doesn't change very frequently, though as stated before, it must be responded to.

- Migration of students: For every university, it is important to retain students and what is important is to retain the meritorious ones. This is especially

true if the university is not the top ranking one and the meritorious students, based on their performance in the first year, nurse an ambition to migrate to a higher ranked University, rules permitting. This can be a risk for the HEI as it can directly impact its performance, one of the critical parameters to judge it, being the academic performance of the top students. This risk can confront the HEI each academic year, semester or even mid-semester depending upon the rules and procedures.

- Power cuts in the city: The HEI is dependent upon the city electricity supply undertaking to supply power on a regular basis and power cuts affecting the rest of the city will impact the university too. However, the overall inconvenience aside, the impact is of a low severity as most work goes on.

- Poor Top Leadership: This can jeopardise the functioning of the university and will have a severe impact. In the current scenario, the top leadership of the university has multiple roles to fulfil, ones of a strategist, communicator, fundraiser, collaborator, communicator, finance leader and an academic and intellectual leader [17]. Weak top management can therefore understandably make a huge dent in the well-being and progress of the university. Thus, poor top leadership is a high impact risk.

- Top Professor joins a rival university: Competition is no longer alien to the HEIs and it may take the form of typical corporate response of 'poaching', whereby a rival university may give an irresistible offer to one of the leading professors.

- The rival university offering much higher benefits: On the other hand, if the rival university enters the market with across-the-board much more lucrative offer, it is going to cause many from the teaching staff to either switch over or at least impact their morale and motivation negatively. This is a covariate risk affecting multiple teachers in more than just a solitary manner.

- Natural Calamity: This is a remote one-time possibility, but the HEI must factor it in its planning to make sure such an event does not destroy it forever. Given below are two such examples from American Universities:

- Unfavourable Audit and Performance review: Audit and performance review is a periodic occurrence in HEIs and has come to be used as a basis for grading them as well as for enhancing or downgrading the grants. Audits are an essential part of the governance system of the university. Far from being a policing tool, these are invaluable inputs in periodic evaluation of the risks facing the university and how they are being currently dealt with. The Audit reports often forewarn the management of an impending crisis or at least the possibility of one. The audit and performance review occur at regular intervals and therefore constitutes a repeated risk.

- Risk to accreditation: Loss of accreditation has a lasting impact on an HEI mainly because of the tremendous loss in reputation and loss of value from the students' perspective. From the perspective of the students, lost accreditation means uncertain career prospects owing to the vastly diminished value of the diploma in the job market as well as for the purpose of higher studies at another university.

- Downgrade in ranking: A good ranking is important for an HEI to attract good students and also investments. A downgrade in ranking, therefore, will have a negative impact on both, affecting the HEI's finances, performance and reputation. The HEI is therefore very sensitive to any downgrading in its ranking. Unlike accreditation, however, these rankings are an annual assessment and therefore have only a short-term impact as the university can always work towards an upgrade for the following assessment.

Strategies of Risk Management

In general, there are five ways in which risk can be managed. These generic strategies are applicable across organisations, people and situations:

1. Accept the Risk

Accepting the risk means that once the risk has been identified, one takes no immediate action. One simply accepts that it might happen and decides to deal with it if it does.

This is a good strategy to use for very small risks – risks that won't have much of a major impact if they happen and could be easily dealt with if or when they arise. It could take a lot of time to put together an alternative risk management strategy or take action to deal with the risk, so it's often a better use of one's resources to do nothing for small risks.

2. Avoid the Risk

One can also change the plans completely to avoid the risk. This is a good strategy for when a risk has a potentially large impact.

3. Transfer the Risk

Transference is a risk management strategy that isn't used very often and tends to be more common in projects where there are several parties. Essentially, you transfer the impact and management of the risk to someone else. Insurance is a good example of where risk is transferred to the Insurance Company.

4. Mitigate the Risk Mitigating against risk is probably the most commonly used risk management technique. It's also the easiest to understand and the easiest to implement. What mitigation means is that you limit the impact of a risk, so that if it does occur, the problem it creates is smaller and easier to fix.

5. Exploit the Risk

Acceptance, avoidance, transference and mitigation are great to use when the risk has a negative impact on the project. But if the risk has a positive impact i.e.

something that would have a benefit if it happened, such a risk is a positive risk. In those cases, we want to maximize the chance that the risk happens, not stop it from happening or transfer the benefit to someone else e.g. a new township being established in the neighbourhood would definitely boost the overall economy of the area and would provide better employment opportunities to the residents including the poor. Exploitation is the risk management strategy to use in this situation.

Strategies are categorized as ex-ante, coming pre-crisis, or ex-post, coming after an event. Ex-ante strategies are preventive or mitigating while ex-post strategies are coping oriented [8] [12] [18]. Preventive or Avoidance strategies involve decreasing the probability of a negative change occurring through actions that pre-empt such events and create conditions which lower such possibilities. Risk-mitigating strategies may come into play pre-crisis or ex-post, with the essence in both cases on reducing the severity of negative consequences of the event.

In the following section are discussed the different strategies that would be apt in dealing with each of the risks described above.

Management of Risk in HEIs

- Changes in Government policy: This event is of low-frequency occurrence. What's more, it is so very unpredictable that it is practically impossible to anticipate the numerous possibilities and strategize for the same. Ex post management is therefore in order while applying the "accept the risk" strategy. Being a public sector HEI, it is to be expected that any change in government policy would take into consideration its concerns one way or the other.

- Migration of students: The HEI cannot wait for this to happen before planning an action. It thus demands an ex-ante response to "Avoid the risk". The Institution, while pre-empting this event, needs to ensure that the meritorious students find it compelling enough to continue their studies there, rejecting opportunities to migrate to more renowned places. For this, some of the following steps may be taken: i) Scholarship scheme, ii) Campus placement opportunities iii) Access to good library facilities iv) a range of extracurricular and sports choices and facilities v) a visible conscious effort towards improvement.

- Scheduled Powercuts: This and such other low severity events can best be "accepted as risk" by the HEIs. They do not need to do anything pre-emptuously for the most part. Special measures may be called for in only a few of the operations like laboratories critically dependent on the uninterrupted power supply.

- Poor leadership at the top: The risk factor here is high. The HEI must 'Avoid this risk" by putting in place ex-ante, HR practices like leadership training and proper succession planning to avoid such a happening.

- A renowned professor lost to a rival: Here the strategy used must be «Mitigate the risk». Such a strategy has to be in place prior to the event taking

place (ex-ante). The steps in this direction would include structuring of lessons and team responsibility in delivering the lectures in such a manner that the expertise in the field is shared by the members of the faculty and the teaching can go on as before in the absence of the renowned one. The risk in this manner, of course, can not be eliminated but reduced to some extent.

- Competing HEI offers higher benefits: This being a public sector university, the grades and pay scale are fixed by the government. The strategy that can be employed in such a case is «accept the risk». There can be indirect and intangible benefits that may accrue to the employees like job security, time-bound promotion and timely payment of wages at all times, which may be highlighted and may serve as the reason for retention despite allurements.

- Natural Calamity: This is a classic case where the strategy of «transfer of risk» is applied. The risk is transferred to the insurance company with the state as the beneficiary as well as payee for the policy.

- Unfavourable Audit and Performance review: The parameters of the review are widely known and there are hardly any surprises on this count. The HEI thus needs to have a proper strategy in place to “avoid” such risk.

- Risk to accreditation and funding: Strikes at the very core of the existence of the HEI. Being a long term risk, there needs to be a strategy ex-ante to conform to the requirements that ensure such eventuality never occurs. "Avoid the risk" is, therefore, the strategy in this case.

- Downgrade in ranking: As a pre ante strategy, downgrade or its possibility can be used to gear up the employees and the students to collectively strive towards not only avoiding a downgrade but ensuring an upgradation in the ranking. The risk of downgrade in this way is exploited to improve the ranking of the HEI.

Specific Examples of Risks facing HEIs and the measures undertaken

1. Brexit and the Risk faced by Universities in the UK

This is an example of a change in government policy deeply affecting the HEIs. Statistics from the Higher Education Statistics Agency show that U.K. universities hosted 442,375 international students in 2016-17, of which about 30 per cent came from other E.U. countries [15]. Brexit can potentially lead to a drastic fall in student enrolment from EU Countries into Universities in the UK. The reason behind this risk staring the UK universities is two fold. Firstly, post Brexit the EU students are expected to pay fees at par with other international students, which is far higher than the cureent subsidised fees applicable to British and EU citizens. Secondly, they lose the employment opportunity currently available under EU norms. This not only threatens the UK's position as the second most favoured destination for international students but also will have financial implications for the universities.

The UK Government has come in aid of the Education sector after concerns of the impending risks were brought forward. The Government has assured students from EU nations who start their programme through 2019-20, will continue to pay subsidised fees. The Government is actively considering reformulating the immigration system for students to make it more student friendly at par with other European nations and Australia.

1. Power cuts facing the University

Power cuts are virtually unknown in the developed world but are an everyday occurrence in developing countries. As an example, in Nigeria, the issue of electrical power failure has become a recurring phenomenon. The National Electric Power Authority (NEPA) has acquired notoriety for power interruption on a daily basis without apologies for the consumers. The training institutions often operate for several days or weeks without electricity with all electrically operated equipment rendered useless. Under an arrangement referred to as 'load-shedding', different parts of a community or town are often supplied with electricity on alternate days by the Electricity Supply Agency [1].

Interruption in power supply can cripple progress in certain disciplines, particularly the experimental and scientific studies that require maintenance of a particular level of temperature, pressure or other physical and environmental conditions. It is therefore tackled by these developing nations with limited resources, at the local level. The critical areas are equipped with facilities of UPS (Uninterrupted Power Supply) gadgets, while for the rest of the university, work goes on despite a few interruptions in power supply.

2. Natural Calamity faced by University

At Tulane University in New Orleans, Hurricane Georges prompted the closure and evacuation of the campus in 1998. Ultimately, the hurricane did not hit New Orleans, but Tulane's risk management practices dictate early evacuations to protect the university community's safety. In September 1999, Hurricane Floyd pounded ashore in North Carolina causing serious flooding at East Carolina University in Greenville. The campus was surrounded by water for weeks and could conduct only part of its classes and other activities. Some students had to lodge with residents in the town [10].

Following these and such other disasters, the Universities have developed Emergency plan which encompass the essential features of the following guidelines issued by the US Department of Education in 2009:

- Action steps that give campus officials the roadmap of what to do depending on a crisis;
- The scope of the plan that explains the roles and responsibilities of staff and students at different stages;

- Communication methods including a communications centre that will ensure effective information exchange;
- Redundancy of critical staff to make sure staff is available in disasters;
- Clarified media responsibilities to avoid misinformation;
- Clarified roles for campus security and outside agencies;
- Addressing the needs of vulnerable populations such as special needs populations that might have certain disabilities or might experience language barriers. [23].

1. Risk of loss of Accreditation

University Grants Commission, the Higher Education Accreditation Body in India, in August 2018 cancelled the accreditation of open schools of 35 Central and State Universities including that of the prestigious Mumbai University as they did not fulfil certain eligibility criteria [5]. This would, therefore, be categorised not only as a long-term risk, which it certainly is, but also a risk of tremendous severity and the one which an HEI would want to prevent at any cost.

This is an instance where the Universities could have avoided this eventuality by following the accreditation guidelines issued earlier by the UGC. Fortunately for the thousands of students, the Universities had been given another month's time to comply with the requirements and reapply for accreditation.

Conclusion

The conventional view of a university is that of an ivory tower, insulated from risks. More so if, as in this case, it is a public sector HEI, backed by funding and automatic recognition by the government. An analysis on close quarters, however, shows the risks such institutions are exposed to, increasingly so in the present times, when external competition further erodes any remnants of insulation against risks. The types of risks may vary depending upon the frequency, severity, spread of the impact, and the range. Depending upon the risk, its type and influence, there are various strategies to deal with the risks. These may be applied either before the event or afterwards, with either prevention or mitigation of risk being the objective.

BIBLIOGRAPHY

1. Akaninwor, G., I., K., Electrical Power Outages and The Teaching and Learning Process in Technical Training Institutions in Rivers State. NATT Conference, Minna, 128-131, 1998.
2. Aven T., The risk concept-historical and recent development trends, Reliability Engineering and System Safety (99), 33–44, 2012.
3. Bakr A.F., El Hagla K., Nayer A., RawashA., Heuristic approach for risk assessment modelling: EPCCM application (Engineer Procure Construct Contract Management), Alexandria Engineering Journal (51), 305–323, 2012.
4. Brewer, A. and Walker, I., Risk management in a university environment. Journal of Business Continuity and Emergency Planning, 5(2),161-172. 2011.

5. Chhopia, H., UGC 'derecognises' open courses of 35 universities *The Times of India*, August 12, 2018. Retrieved from :
[<http://timesofindia.indiatimes.com/articleshow/65370958>]
6. Educational Statistics at a Glance, Ministry of Human Resource Development, Government of India, New Delhi, 2016. Retrieved from
[http://mhrd.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/statistics/ESG2016_0.pdf].
7. Government of India, Department of Higher Education, Ministry of Human Resources Development: All India Survey on Higher Education, Government of India, New Delhi, 2013. Retrieved from
[http://mhrd.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/statistics/AISHE2011-12P_1.pdf]
8. Holzmann R, Jorgensen S., Social protection as social risk management. SP Discussion Paper 20119. World Bank: Washington, DC. 1999.
9. <http://www.businessdictionary.com/definition/risk.html>
10. Jaradat, A., Mziu, H., Ibrahim, J., Disaster Preparedness in Universities. *International Journal of Computer Trends and Technology (IJCTT)* 19 (1), 2015.
11. Karimi Azari A., Mousavi N., Mousavi F., Hosseini S., Risk assessment model selection in the construction industry, *Expert Systems with Applications* (38), 9105–9111, 2011.
12. Lund F., Srinivas S., Learning from Experience: A Gendered Approach to Social Protection for Workers in the Informal Economy. ILO: Geneva. 2000.
13. Marhavidas P.K., Koulouriotis D.E., Developing a new alternative risk assessment framework in the work sites by including a stochastic and a deterministic process: A case study for the Greek Public Electric Power Provider, *Safety Science* (50), 448–462, 2012.
14. Mazouni M., H., Pour une Meilleure Approche du Management des Risques: De la Modélisation Ontologique du Processus Accidentel au Système Interactif d'Aide à la Décision, Thèse de Doctorat de l'Institut National Polytechnique de Lorraine, Université de Nancy, 2008.
15. Redden, E., For International Students, Shifting Choices of Where to Study, *Inside Higher Ed*, August 24, 2018. Retrieved from
[<https://www.insidehighered.com/news/2018/08/24/international-enrollments-slowng-or-declining-some-top-destination-countries-look>]
16. Seidman, A. (2012). College student retention: Formula for student success. (2nd edition). Plymouth, United Kingdom: Rowman & Littlefield Publishers, Inc
17. Selingo, J., Chheng, S., Clark, C., Pathways to the university presidency - The future of higher education leadership, *Deloitte Insights*, Deloitte University Press, April 18, 2017.
18. Siegel, P., B., Alwang J., An asset-based approach to social risk management: a conceptual framework. SP Discussion Paper 9926. World Bank: Washington, DC. 1999.
19. Stripling, J., In Recruitment Wars: A New Front, *Inside Higher Ed*, July 24, 2008.
20. Sum, R., M., Saad, Z., M., Risk Management in Universities, 3rd International Conference on Qalb-Guided Leadership in Higher Education Institutions. 2017.
21. Tuncel G., Alpan G., Risk assessment and management for supply chain networks: A case study, *Computers in Industry* (61), 250–259, 2010.
22. Veland H., Aven T., Risk communication in the light of different risk perspectives, *Reliability Engineering and System Safety* 110, 34–40. 2013.

23. Education, U. D. Action guide for emergency management at institutions of higher education. . U.S. Department of Education, 2009.

НИРА ЧОПРА ҮНДИСТАННЫҢ ЖОҒАРЫ БІЛІМ ТӘУЕКЕЛДЕРІН БАСҚАРУ

Осы құжатта Үндістанның жоғары оқу орындары тап болатын тәуекелдер сипатталады және олардың осы тәуекелдерге реакциясы баяндалады. Бұл зерттеу теориялық негіз құру үшін әртүрлі көздерден осы мәселе бойынша әдебиетті пайдаланады. Жоғары оқу орындары (жоғары оқу орындары), әсіресе мемлекеттік сектордан, әдетте, корпоративтік әлемнің белгісіздігінен немесе ұлт қауіпсіздігі сеніп тапсырылған ұйымдар мен адамдарға байланысты қауіптерден немесе дәстүрлі түрде тәуекелді деп есептелетін осындай кәсіпорындардың қауіптерінен шеттетілетін тәуекелдерден оқишауланған болып саналады. Жоғары оқу орны, әрине, тең дәрежеде емес, тәуекелге бейім екенін мұқият зерттеу көрсетеді. Бұл тәуекелдер өзінің сипаты бойынша кең және ұзақ мерзімді салдары бар стратегиялық немесе өзінің сипаты бойынша ауқымы шектеулі және салдары бар жедел болуы мүмкін. Осы жұмыста жоғары оқу орнына әсер ететін әртүрлі тәуекелдер зерттеледі, тәуекелдерді басқару кезінде алынған теориялық негіздер мен артықшылықтарға сәйкес жауаптар келтіріледі.

Кілт сөздер: Үндістан, мемлекеттік сектор, жоғары оқу орындары, тәуекелдер білім

НИРА ЧОПРА УПРАВЛЕНИЕ РИСКАМИ В ВЫСШЕМ ОБРАЗОВАНИИ ИНДИИ

В настоящей работе описываются риски, с которыми сталкиваются высшие учебные заведения Индии, и постулируется их реакция на эти риски. В статье используется литература по этому вопросу из разных источников для построения теоретической основы. Высшие учебные заведения (вузы), особенно из государственного сектора, как правило, считаются изолированными от рисков, устраняемыми от неопределенности корпоративного мира или опасностей, связанных с организациями и людьми, которым доверена безопасность нации, или таких предприятий, традиционно считающихся рискованными. Более тщательное изучение показывает, что вузы, безусловно, если не в равной степени, склонны к рискам. Эти риски могут быть стратегическими по своему характеру, имеющими широкие и долгосрочные последствия, или оперативными с ограниченными масштабами и последствиями. В настоящей работе исследуются различные риски, влияющие на вуз, постулируются ответы в свете построенной теоретической основы и преимуществ, полученных при управлении рисками.

Ключевые слова: Индия, государственный сектор, высшие учебные заведения, риски в образовании.

ӘОЖ 481.202

ТІЛДІК ПӘНДЕРДІ ОҚЫТУДАҒЫ КІРІКТІРІЛГЕН БАҒДАРЛАМА МЕН КРИТЕРИАЛДЫ БАҒАЛАУДЫ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ

СМАҒҰЛОВА Р.А., КӨПБОСЫНОВ Б.К.

Бұл баяндамада жаңаша білім берудің, қазақ тілі мен әдебиеті пәнін жаңаша оқытудың әдіс-тәсілдері мен оның нәтижелері туралы, білім берудің соңғы жылдардағы үрдістеріне сай кез келген сабақта пайдалану мүмкіндігі мол екені баяндалған. Ұстаздар өздерінің жеке іс-тәжірибелері мен содан түйген ой-пікірлерін ортаға салған. Мұғалімдердің жұмысы өмір бойы жаңа ізденістер мен талаптардан тұратыны дәлелденген.

Оқу мен оқыту барысындағы мұғалімнің басты мақсаты – баланы білімге қызықтыратын, оған қабілетін арттыратын жағдай тудызу, оқу үдерісін жаңаша ұйымдастыру, оқушылардың оқудағы іс-әрекеті арқылы ойлау дағдыларын жетілдіру, өз бетінше білім алу процесінде бірлесе әрекет ету жолдары қарастырылған.

Кілт сөздер: *мектеп, мұғалім, жаңаша білім беру, білімді ұрпақ, кіріктірілген оқу бағдарламасы, пәнаралық байланыс, сыни тұрғыдан ойлау, сабақтың құрылымдық элементтері, тәжірибе, бағалау, үш жақты (мұғалім, оқушы, ата-ана) түсіністік.*

«Бар ізгілік тек білімнен алынар, білімменен аспанға жол салынар», – деп Жүсіп Баласағұн жырлағандай, мемлекетті қалыптастырудың басты шарты – білім. Білім – өркениеттіліктің негізгі өлшемі. [2, 7-б.] Өлшем болатындығы – кез келген мемлекеттің рухани да, әлеуметтік-экономикалық та дәрежесі онда өмір сүретін халықтың білім деңгейіне байланысты бағаланады. Ал халықтың білім деңгейі сол халықтың ұстаздарының біліміне, мәдениетіне, тұрмысына байланысты екенін басты назарда ұстауымыз керек. Олай дейтін себебім – Мұхаммед пайғамбарымыздың хадистерінде мұғалім жайлы былай делінген: «Өз білімімен хал-қадірінше іс-әрекет жасап, жұртты оқу-білімге үнемдеп жүрген кісі Аспан асты елінің ұлы адамы болып есептеледі... Ілімнің қасиеті – адамдарды тура жолға бастау. Бір сағат білім іздеу, үйрену түні бойы намаз оқып шыққаннан да артық.

Білім алындар, адам денесінде бір жапырақ ет бар. Егер ол сау болса, бүкіл дене сау. Ол бір жапырақ еттің аты-жүрек». (Хадистен) [9, 495-496-б]

Білімнің жүрегі – мектеп, мектептің жүрегі – мұғалім, ал мұғалімнің жүрегі – оқушы екенін әрдайым есте сақтауымыз керек.

Әрбір мемлекеттің болашағы мектебінде шындалады. Ертең осы елге ие болып, тізгінін ұстар азаматтар бүгінгі мектеп оқушысы болғандықтан, қазақ мектептерінің бүгінгі жайы, даму бағыттары, келешегінің көкжиектері

бүкіл қоғамның, мемлекеттің назарында. Бүгінгі ұрпақ – жаңа ғасырда, жаңа нарықтық кезеңде өмір сүріп, ұлттың, елдің, жердің болашағы үшін үлкен жауапкершілік міндетін арқалап отырған ұрпақ. Олардың болашақта саналы, жан-жақты білімді, парасат иесі болып өсуінің негізгі тамыры ұстазда жатыр. Оны жүзеге асыру – қиын да күрделі іс. «Келер ұрпақ алдында зор жауапкершілік жүгін арқалап келеміз» деген Елбасы сөзі жай айтыла салған жоқ, себебі ел болашағы – білімді ұрпақ. Білім мен ғылымның Қазақстанның дамуына, оның өркениетті елдер қатарына қосылуына оңтайлы әсер етуі үшін дүниежүзілік кеңістігіне ену, білім беруді одан әрі демократияландыру, оқыту жүйесін заман талабына сай үйлестіре алу міндеті туындап, білімге, бүкіл оқу-әдістемелік жүйесіне жаңа талаптар қойылуда. Егер саналы, сауатты, адамгершілігі мол, мәдениетті шәкірт тәрбиелеп шығарсақ, онда біздің абыройымыз асқақтап, даңқымыз да беделіміз де артады. Себебі шәкірттің артында ата-ана, мемлекет тұр. Солардың берген бағасы – біздің еңбегімізге берілген ең жоғары құрмет, ең биік мәртебе деп түсінемін.

Сонау ХХ ғасырдың басында Жүсіпбек Аймауытов: «Сабақ беру – үйреншікті жай ғана шеберлік емес, ол – жаңадан жаңаны табатын өнер» деген екен. [8, 7-б.] Сондықтан оқу мен оқыту барысындағы мұғалімнің басты мақсаты – баланы білімге қызықтыратын, оған қабілетін арттыратын жағдай туғызу, оқу үдерісін жаңаша ұйымдастыру, оқушылардың оқудағы іс-әрекеті арқылы ойлау дағдыларын жетілдіру, өз бетінше білім алу процесінде бірлесе әрекет ету. Мақсатқа жету оқушының өзі арқылы, яғни іс-әрекеті арқылы жүзеге асады, ал мұғалім – ұйымдастырушы, бағыт беруші, тәрбиеші, білім нәрін себуші. Мұғалім білімді оқушы санасына сабақтар арқылы береді, оның білімін сол өткен сабақтары арқылы бағалайды. Жас буынның жақсы мінезі, жүйелі білімі оның бойында біртіндеп қалыптасады, себебі оқу оларды саналы әрекетке, еңбекке, адамгершілікке баулиды. Мектеп оқушыларының санасына ұлттық мәдениетті қалыптастыру, оларға сапалы білімді меңгерту – ұлтымыздың дүниетанымдық бай тәжірибесін жалғастыру, санасына сіңіру, зердесіне жеткізу. «Баланды өз тәрбиеңмен тәрбиелеме, өз ұлтыңның тәрбиесімен тәрбиеле» деген нақылмен халқымыз бұл құндылықтың жетістігін тұжырымдап берген.

Соңғы жылдары ашылып жатқан Назарбаев Зияткерлік мектептерінің ұлттық білім беру үлгісінің басты бағыты – адамды қоғамның ең негізгі құндылығы ретінде тану, оның қоғамдағы орны мен рөліне, әлеуметтік жағдайына, психологиялық даму ерекшелігіне мән беру, сол арқылы оның рухани жан дүниесінің баюына, саяси көзқарасының, шығармашылық еркіндігі мен белсенділігінің, кәсіби іскерлігінің қалыптасуына жағдай жасау, мүмкіндік беру. Сондықтан бұл мектептердің мұғалімдері – жаратылыстану мен гуманитарлық ғылымдар бойынша ой-өрісі кең, жан

дүниесі бай, ұлттық менталитеті жоғары, білікті маман, адамдармен дұрыс қарым-қатынас жасай алатын, басқаның пікірімен санасатын, кез келген қиын жағдайдан шығудың жолын таба алатын, жауапкершілік сезімі жоғары, қоғамда белгілі бір рөл атқаратын, қайталанбайтын тұлға болуы тиіс.

Ұлы ұстаз-реформатор Ахмет Байтұрсынов ағамыз кезінде: «Жақсы мұғалім мектепке жан кіргізеді» деп көрегендікпен айтса, [3, 423-б.] ал Қ.Жұбанов: «Егер мұғалім өз пәнін жетік білсе, онда ол оқытудың әдісін табады... Ең бастысы – мұғалімнің дайындығында» деген екен. [5, 368-б.] Сондықтан әрбір мұғалім өз әрекетіне сыни тұрғыдан қарап, жаңару жұмыстарын жатырқамай қарсы алып, әлемнің озық тәжірибелерін, зерттеулерін өзінің іс тәжірибесіне енгізуі керек, оқу мен тәрбиенің біртұтастығын сақтай отырып, оқытудың жаңа модульдерін енгізу арқылы әр оқушының ойынан шығып, қажеттіліктерін қанағаттандыруға дайын, оның рухани өсуіне жағдай туғыза алатын, жаңалықтарды қабылдауға даяр, өз әрекетіне өзгеріс енгізе алатын болуы қажет.

«Әркімнің ана тілі – білімнің кілті», – деп Қ.Жұбанов айтқандай, Назарбаев Зияткерлік мектептерінде Қазақ тілін оқытудың мақсаты – мемлекетті қадірлейтін, қоғамның мәнін түсінетін, тіл нормаларын сақтап, қолдана білетін дара тұлғаның тілдік қабілетін, еркін сөйлеуге, сауатты жазуға үйрету арқылы дамыту. Қазақ тілін меңгеру әлемдік деңгейде жаңа өзгерістерге бейім, жаңашыл, ұлттық құндылықтарды түсінетін жеке тұлға қалыптастыруға ықпал етеді. Қазіргі таңда біз екі бағдарлама бойынша білім берудеміз: эксперименталды және кіріктірілген оқу бағдарламалары. Алғашқысы модульдік тақырыптар мен арнайы оқытылатын функционалдық грамматика материалдары жүйелерінен тұрса, ал кіріктірілген оқу бағдарламасы тілдік дағдыларды қалыптастыру мен оны дамытуды басшылыққа алады. Кіріктірілген бағдарламада лексикалық тақырыптардың барлығы пәнаралық байланысты қамтиды. Сондықтан біз қазақ тілі мен әдебиетін ғана емес, география, тарих, биология, өнер, т.б. пәндерінен де мол хабардар болуымыз қажет.

Оқушылар күнделікті сабақтан белгілі бір дәрежеде білім жинақтайды, оны өз тұжырымына салып қорытады, қабылдайды. «Нені үйрендім, қалай ұғандым?» деп есеп беру арқылы өзінің алған білімін ой елегінен өткізеді. [7, 8-б.] Сол үшін оқушы білімін жүйеге келтірерде оның сезімін, түйсігін, қабылдауын, ынтасын, зейінін, есте ұстауын, ой-қиялын, дағдысын, жауапкершілігін, өз бетінше ізденісін дамыта білуді басшылыққа алу керек. Сол себепті оқыту барысында сындарлы білім беру жүйесі негізінде мына мақсаттарды алдына қояды:

- а) оқы, түсін;
- ә) түсіндір, болжай біл;

- б) қолдан, талда;
- в) салыстыр, жинақта;
- г) сөйле, өз ойыңды еркін жеткізуге тырыс;
- ғ) бағала, өзінді бағала.

Кіріктірілген оқу бағдарламасына сәйкес мақсаттарды іс жүзіне асыруда мынадай жұмыстарды жүргізу керек:

- 1) білім арттырудағы жаңа әдіс-тәсілдерді көбірек пайдалану.
- 2) оқушылардың өздігінен білім алу жолдарын қарастыру, оқушының өз бетінше еңбек етуіне жағдай туғызу, ұйымдастыру.
- 3) оқушымен, ата-анамен тығыз қарым-қатынас жасаудың тиімді жақтарын пайдалану, олардың пікірлерімен санасуға тырысу.
- 4) оқушыларды бірін-бірі тыңдауға, сыйлауға, құрметтеуге, қиын кезеңдерде көмектесуге тәрбиелеу.
- 5) қиындықты көп болып, бірлесе шешуге үйрету.

Басқа пәндермен байланыстыра отырып, оқушыларда бар білімді пайдалану арқылы сабақты меңгерту қажет. Көбіне түрткі сұрақтарын қойып, оларға жауап алу арқылы оқушылардың сөйлеу, сыни тұрғыдан ойлау дағдыларын қалыптастыру тиімді болып саналады.

Мысалы, «алма» деген сөзді алайық.

Қазақ тілінде – грамматикасы: зат есім, етістік; лексикасы: омоним,

Суреті: домалақ, сопақ, т.б., түрі: сары,қызыл,т.б.

Биология: жеміс, ағашы, т.б.

География: өсу мекені, топырағы, құнарлылығы.

Экономика: сату бағасы. /математика/

Медицина: дәрумен, ауруларға пайдасы. т.б.

Осыған орай мынадай дағдыларды басшылыққа алып оқытып жатқан жайымыз бар: *тыңдалым, айтылым, оқылым, жазылым.*

Сонымен бірге сабақтың құрылымдық элементтері тәлім-тәрбие берудің мақсатына, материалдың өтілу тәртібіне, өзіндік белгілерінің санына, әр баланың дайындық деңгейіне қарай ауысып отыруы тиіс. Күнделікті құрылатын қысқа мерзімді сабақ жоспарлары оқушыларға өмір бойы есте қалатындай жасалуы керек. Сабақты тиімді де құнды әдістермен өткізу және оны жүйелі де жоспарлы жүргізу оқыту мақсатының нәтижелі болуына мүмкіндік береді. Оқушылар топпен бірге мәтінде қолданылған сөздер туралы өз пікірлерін білдіре алады, сұрақтарға толық жауап беруге жаттығады. Сөздіктер қолдану арқылы сөздік қорларын молайта алады. Оқыған мәтіндерді түйіндей алады.

Осындай тапсырмаларды орындауда оның үш тілде қалай айтылатынын, кейде қалай жазылатынын да қамтып отырса, сонда ғана бала

тілді тең дәрежеде меңгере алады. Үш тілді меңгерудің бұдан да басқа тиімді жақтарын қарастыру күнделікті еңбектің жемісі болмақ.

Қазақ тілін оқыту барысында туған тіліміздің қыр-сырын, табиғатын, тарихын, салт-дәстүрін таныта отырып, келешекте өмірден өз орнын оңай таба алатын, өзіне сенімді, нағыз ұлтжанды, парасатты ұрпақ тәрбиелеу үшін педагогиканың озық үлгілерін жаңашылдықпен пайдаланып, тәжірибені байыта түсу – тіл мамандарының басты мәселесі. Сонымен мұғалім еңбегінің жемісті нәтиже беруі мына талаптарды әрдайым басшылыққа алғанда ғана орындалады:

- Оқушылардың алдына шамасы келетін қиындықтарды жеңу талабын қою.
- Өткен тақырыптар мен жаңа тақырыптардың арасындағы байланысты тереңдету.
- Әр пәнге деген қызығушылығын саналы түрде арттыру, күштемеу керек.
- Тақырыптарды қарапайымнан күрделіге қарай бағыттау арқылы материалды меңгерту.
- Сабақ барысында кездесетін қиын да түсініксіз жағдайларды балаларға түрткі, қайта бағыттау сұрақтары арқылы шештіру.
- Оқушылардың не білетінін, нені білгісі келетінін үнемі естен шығарып алмау керек.
- Мұғалімнің білімі жан-жақты, тиянақты болуы қажет. [7,12-б.]

Қазіргі таңда біздің алдымызда тұрған үлкен жауапкершілік – оқушыларға өздерінің білім деңгейлерінің қандай деңгейде екенін бағалай білуін үйрету. Бағалау дескрипторын құру – оқушылардың өзін бағалауына өте қолайлы жүйе. Сондықтан білімді бағалаудың әр қадамын дескрипторлар арқылы ашамыз. Дескриптор – оқушының жұмысты қаншалықты жақсы орындағанын бағалайтын тұжырым. Бағалау дескрипторын құру – оқушылардың өзін бағалауына өте қолайлы жүйе.

Дескриптор құрмас бұрын берілетін тапсырманы Блум таксономиясының деңгейлері бойынша әзірлеу қажет. Тапсырманы оқу мақсаты мен бағалау критерийлерін басшылыққа ала отырып құрастырған дұрыс. Өйткені бағалау критерийі де оқу мақсатымен тығыз байланысты. Сонда оқушылардың орындаған жұмыстары нәтижелі болады.

Оның мысалы ретінде тыңдалым материалы бойынша жауап беру және бағалауды меңгертуде әуелі бағалау критерийлерін оқу мақсаттарына сай түсініп алып барып құрастырамыз. Содан кейін әр тапсырманы сатылап орындатамыз. Соған сәйкес дескрипторлар дайындалады.

10-сыныпқа арналған «Адам өмірін сақтау» бөлімі бойынша

«Адамның шексіз мүмкіндіктері. Компьютерлік ойындар» тақырыбына арналған сабақтың тапсырмаларының дескрипторын құрудың үлгісімен таныстырып өтейік.

Оқу мақсаты: Т/А5 Тыңдалым материалы бойынша жауап беру және бағалау

Бағалау критерийлері:

мәтінде көтерілген мәселені ғаламдық мәселелермен байланыстырады;

өз пікірін білдіреді;

сыни баға береді.

Тыңдалым алды тапсырма

Екі топқа сурет қиындылары беріледі. Оқушылар өздері құрастырған суреттері бойынша тыңдалатын мәтіннің тақырыбына болжам жасайды.

Бағалау дескрипторы:

- Оқушылар өздері құрастырған суреттері бойынша тыңдалатын мәтіннің тақырыбына болжам жасайды.

Тыңдалым тапсырмасы

«Компьютерлік ойындар баланың ой-санасын улап жатыр» тақырыбында бейнематериал көрсетіледі.

Бағалау дескрипторлары:

✓ «Компьютерлік ойындар баланың ой-санасын улап жатыр» тақырыбындағы бейнематериалды көреді.

✓ Бейнематериалды түсінеді.

Тыңдалымнан кейінгі тапсырма

Осы бейнематериал негізінде оқушылар топтық жұмыс жасайды.

Топтық жұмыс.

• 1-топ: Балалар мен жасөспірімдерді компьютерлік ойындардан сақтау жолдары

• 2-топ: Ересек адамдарды компьютерлік ойындардан сақтау жолдары

Бағалау дескрипторлары:

✓ Мәтіндегі көтерілген мәселелерді анықтайды, сыни тұрғыдан талдау жасайды.

✓ Ғаламдық мәселелермен байланыстырып, баға береді.

✓ Өз пікірін дәлелдеу үшін қажетті сөздік қорды еркін қолданады.

Міне, осылай тапсырманы сатылап меңгертуде дескриптор құрудың маңызы зор екеніне көз жеткізуге болады. Тағы бір ескеретін жайт: дескрипторлар оқушыларға түсінікті тілмен берілуі тиіс.

Біздің мектептерде енгізіліп жатқан білім берудегі жаңалықтар ұстаздар қауымының жұмыстарын бір жүйеге келтіріп, үш жақты (мұғалім, оқушы, ата-ана) түсіністіктерді қалыптастыруда:

- мұғалімдер оқушыларды объективті, жан-жақты бағалауды қамтамасыз етеді;

- оқушылар оқудағы қиындықтарды түсінеді және өздері бағалауға қатысады;

- ата-аналар балаларының оқудағы табысына нақты дәлелдер арқылы көздері жетеді.

Оқудың тиімді бағасын және оқыту үшін тиімді бағаны түсіну – оқыту мен оқудағы барлық жаңа тәсілдермен тығыз байланысты. Балалар өздерінің түсініктерін құра алатын белсенді оқушылар болатын болса, онда мұғалімдер үшін де, оқушылар үшін де осы түсініктің мәнін білу қажет, өйткені ол оқуда алға қадам басып, оған қолдау көрсету қажет. Оларға өздерінің қандай мақсатқа жеткісі келетіні маңызды болса, оған жетудің өлшемдерін түсіну де өте маңызды.

Қорыта келе, Назарбаев Зияткерлік мектептерінде шәкірттеріміздің бойында ХХІ ғасырдың мынадай дағдыларын қалыптастыруымыз қажет: зерттеу, мәселені шешу, сыни ойлау, өздігінен білім алу, ынтымақтастық, ақпаратты өңдеу, креативтілік, практикалық дағдылар.

Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев: «Еліміздің ертеңі – білімді ұрпақ», – деп айтқандай, алдымыздағы жас ұрпаққа сапалы, саналы да зиятты білім, ұлттық тәрбие беру – әрбір ұстаздың ең басты парызы. [1, 4-б.]

Ұстаз – мемлекеттің ең сенімді тірегі. Өйткені еліміздің болашағы бүгінгі біздің алдымызда отырған жас жеткіншектің қолында. Сол үшін біздер, алдымен өзіміз, жан-жақты білімді, иманжүзді, жүректі, жігерлі, ізденімпаз, жаңашыл болуға тиіспіз, заманның ағымына қарай бейімделуіміз керек.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан-2030» Стратегиясы, 2015, 20 қаңтар.
2. Баласағұн Жүсіп. Құтты Білік. – Алматы: Ғылым, 1986. – 616 б.
3. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы.(Оқыту жайынан), Алматы, 1991. 423-бет
4. Кудайберген Жубанов. Исследования по казахскому языку. Вопросы казахского литературного языка.- Актюбинск,1993.- с.286-307.

5. Кудайберген Жубанов и казахское и советское языкознание.-Алма-Ата: Ғылым,1990.368-с.
6. Исаев С. Қазақ тілі жайында ойлар. А., 1997.11-бет
7. Мұғалімдерге арналған нұсқаулық, «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, 2016 жыл, 6, 8, 12-беттер.
8. Аймауытұлы Ж. Тәрбиеге жетекші. Мәскеу, 1924,65 б.
9. Хадистер жинағы (риядус-салихин). - Алматы: «Көкжиек» баспасы, 2013. – 656 бет.

СМАГУЛОВА Р.А., КОПБОСЫНОВ Б.К. РЕАЛИЗАЦИЯ ИНТЕГРИРОВАННОЙ ПРОГРАММЫ И КРИТЕРИАЛЬНОГО ОЦЕНИВАНИЯ В ПРЕПОДАВАНИИ ЯЗЫКОВЫХ ДИСЦИПЛИН

В статье освещены эффективные методы и приемы, которые можно использовать на любом уроке в соответствии с требованиями современного образования, новые подходы к преподаванию казахского языка и литературы. Также в этой статье учителя делятся своим опытом, личными переживаниями и идеями. Педагоги пытались показать, что работа учителя постоянно совершенствуется и педагог находится в поиске инновационных методов обучения, не забывая при этом о жизненных ценностях и приоритетах в воспитании через образование.

Основная цель учителя в процессе обучения и воспитания – создание условий для повышения интереса обучающихся к знаниям, развитие их способностей, использование новой стратегии учебной деятельности, совершенствование познавательных навыков, организуемых во взаимодействии.

Ключевые слова: школа, учитель, новое образование, образованное поколение, интегрированная программа образования, межпредметная связь, критическое мышление, структурные элементы урока, опыт, оценивание, трехстороннее понимание (учитель, ученик, родитель).

SMAGULOVA R.A., KOPBOSYNOV B.K. IMPLEMENTATION OF AN INTEGRATED PROGRAM AND CRITERIA-BASED ASSESSMENT IN TEACHING LANGUAGE ARTS

New approaches to teaching Kazakh and literature, which can be used at any lesson according to the requirements of modern education, are covered in this article. The teachers share the long-term personal experience and their ideas in the article as well. The teachers tried to show that the work of the teacher is constantly improved and the teacher is always in search of innovation methods of teaching, and at the same time keeping main life values and priorities in education in mind.

The main goal of the teacher in the process of training and education is to create conditions for increasing the interest of students in knowledge, the development of their abilities, the use of a new strategy of educational activities, the improvement of cognitive skills organized in interaction.

Keywords: school, teacher, new education, educated generation, the future of the country, an integrated education program, continuity, interdisciplinary link, critical thinking, structural elements of a lesson, experience, evaluation, tripartite understanding (teacher, student, parent).

ӘОЖ 376,3:616-053.4-056.264=512.122

МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДА КЕЗДЕСЕТІН ТІЛ КЕМІСТІКТЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРМЕН ЖҮРГІЗІЛЕТІН ТҮЗЕТУ ЖҰМЫСТАРЫ

ТҰРМАХАНОВА С.Ә., БАЙТҰРСЫНОВА Н.У.

Тіл кемістіктерін түзету жұмыстары мектеп жасына дейінгі кезеңде жүргізілген жағдайда анағұрлым жемісті болатындығын ғалымдар теориялық тұрғыдан дәлелдеген.

Мақалада, осыған орай, мектеп жасына дейінгі балаларда кездесетін тіл кемістіктері және олармен жүргізілетін түзетушілік жаттығулар, түзету жұмысының барысында қолданылатын әдістер мен тәсілдер ұсынылған.

Тиімді жүргізілген түзету жұмыстарының нәтижесінде бала уақтылы дұрыс сөйлеуге дағдыланады, жаңа түсініктерді меңгереді, оның сөздік қоры көбейіп, қоршаған ортамен танысуы, қарым-қатынасы тереңдей түсетіндігі мысалдар арқылы көрсетілген, сондай-ақ түзету жұмыстары ұсынылған.

***Кілт сөздер:** түзету, тіл кемістіктері, зерттеу, дамыту, балабақша, жаттығулар, сөйлеу, дыбыстар, ауытқушылық, бағытталған*

Сөйлеу тіліндегі кемістіктерді зерттеу және оларды түзету саласы ХІХ ғасырдың ортасында дами бастаған. А.Куссмауль, И.А.Сикорский атты ғалымдар бала жастағы сөйлеу тіліне назар аударып, нақты кемістіктерді олардың себептерін, клиникалық көріністерін зерттеген. Қазіргі логопедия сөйлеу тіліндегі түрлі ауытқушылықтарды ғылыми тұрғыдан зерттеу және оларды жою, азайту, түзету жолдарын әзірлеумен айналысады [1,285].

Біздің тіліміз ойлаумен тығыз байланысты. Баланың тілін дамытумен біз оның ойлау қабілетін де дамытамыз. Тіл ойдың құралы деп айтылады, өйткені, адам өз ойын сөз арқылы жеткізеді. Баланың дұрыс, таза сөйлеуінде, оның ойын дамытудың аса маңызды рөлі бар.

Мектеп жасына дейінгі сөйлеу тілінде ауытқушылықтары бар балалараға арналған мекемелердегі мамандар жалпы білім беретін міндеттерден басқа сезіммен байланысты (сенсорикалық), долылық (аффективная) қайсарлығындағы, ой өрісіндегі, сөйлеу тілі мүкістігіне байланысты кемшіліктерді түзетуге бағытталған бірқатар жұмыстарды орындайды [2,96].

Жалпы балабақша логопунктінде көп таралған тіл кемістіктерінің түрі дислалия, дизартрия, сөйлеу тілінің жалпы дамымауы болып табылады.

Осы тіл кемістіктеріне байланысты түзету жұмыстары мектепке дейінгі мекемелерде логопед маманы арқылы жүзеге асады [3,7].

Жеке және шағын топпен жүргізілетін түзету іс-әрекетін бастамас бұрын балаларды психологиялық дайындау керек. Түзету сабақтары жүйелі түрде, аптасына 2-3 рет өткізген жөн. 5-6 жастағы балалармен өтетін түзету сабақтары мынадай жоспар бойынша жүргізіледі: артикуляциялық гимнастика 5-7 минут, дыбысты қою -10 минут, сергіту сәті - 2-3минут, сөздік материалмен жұмыс істеу-7-15 минут. Түзету сабақтарының ұзақтығы 20-25 минутты құрайды. Жас ерекшелігіне байланысты, күнделікті жұмыста әр баланың жеке қабілетін ескере отырып, түзету және ойын түріндегі жаттығулар жүргізіледі.

Түзету жұмысының барысында қолданылатын әдістер мен тәсілдер баланың интеллектуалды дамуын қамтамасыз ету қажет [4,7].

Тіл кемістігіне байланысты тыныс алу және артикуляциялық жаттығулары, саусақ жаттығулары, дыбыстық жаттығулар, жаңылтпаштарды байланыстыра отырып, балалармен жеке және шағын топтық сабақтар өткіземіз [4,8].

Тыныс алу жаттығуларының мақсаты: тыныс алу көлемін және оның ырғағын қалыпқа келтіруге, балаға дұрыс тыныс алуға, қалыпты тыныс алу арқылы дыбыстарды дұрыс айтуға бағытталады.

Мысалы: балаларға футбол, қар жауды, жапырақтар түсуде, көбелектер, стакандағы дауыл жаттығуларын жасатқызамыз.

Артикуляциялық жаттығулардың мақсаты: дыбыстардың дұрыс айтылуын қалыптастыру, фонематикалық есту қабілетін жетілдіру, дыбыстарды буында, сөзде, сөйлемдерде ажырата білуге үйрету, есте сақтау қабілетін дамыту, қол мен саусақ бұлшық ет қимылдарының ұсақ моторикасын дамыту.

Жаттығулар қойылатын дыбысқа байланысты жүйеленеді және ерін, тіл қимылдарын, қалпын дағдыландыруға бағытталады. Балаларды қызықтыру үшін және жаттығуды ойларына сақтап қалу үшін әр жаттығу әртүрлі атпен аталады. Мысалы: күрекше, құрбақа, тарақ, түтікше, сағат, саңырауқұлақ, алтыбақан, тәтті тосап, тоқылдақ, ат шауып келеді жаттығулары баламен айна алдында жасалынады және әр қайсының өзінің ерекшеліктеріне сүйенеміз. Аталған жаттығулардан тек әр дыбысқа керекті жаттығулар алынады [5,4].

Саусақ жаттығуларының мақсаты: саусақты жаттықтыру арқылы баланың сөйлеуге деген талпынысы, қабілетін дамытып, ынтасын арттырады.

Әйгілі философ Канттың «Қол – бұл адамзат миының алға шығуы» деп айтып көрсеткеніндей, адамның бас миындағы тілдің моторлы орталықтары саусақтың моторлы орталықтарына жақын орналысқандықтан саусақ жаттығулары балаларға өте маңызды [6,158].

Сөйлеу тілі мүшелері әрекетінің қозғауларының дамуы қол саусақтарының нәзік қимылдарының дамуымен тығыз байланыста болғандықтан, бала қолының ептілігін толық жетілдіру, түзету жұмысын жүйелі жүргізуді қалайды. Саусақ жаттығуын балабақшада әсерлі, көңілді түрде ұйымдастыруға болады. Сол үшін баламен әр түрлі саусақ жаттығуларын бірге орындаймыз. Мысалы: қайық, құстар қанат қағады, мысық, добым-добым домалақ және т.б.

Халқымыздың байырдан келе жатқан «Қуырмаш» ойыны саусақ атауларын бала тәрбиелеуге, оның тілін жетілдіруге, ойын ұштауға да өте пайдалы [5,31].

Қуыр, қуыр, қуырмаш,

Тауықтарғы тары шаш.

Балапанға бидай шаш,

Балаларға тәтті шаш. – дей келе, жұмылған әр саусақты жеке-жеке ашарда:

Сен түйеңе бар,

Сен жылқыға бар.

Сен сиырға бар,

Сен қойыңа бар.

Сен үйде отырып

Анаңа көмектес, – деп әр саусаққа тапсырма беріледі. Одан соң әр саусақтың басынан ұстап тұрып, «қарның ашса: мына жерде нан бар, мына жерде май бар» деп әртүрлі астың атын атай келіп, қолтыққа жеткенде «қуырмаш», «қуырмаш» деп қытықтайды.

Көтеріңкі көңіл-күй сыйлайтын бұл ойын балаға саусақтардың атын, адамға нәр берер түрлі астың атауын да үйретеді. Сондай-ақ төрт түлік малды таныстырып, оны бағып еңбектенгенде ғана тамақтануға болатынын ескертіп, еңбекпен тапқан тамақ тәтті болытынын уағыздайды.

Саусақ жаттығуларының нәтижесінде:

- Баланың тілі жетіледі;

- Қимыл -қозғалысы артады;

- Икемділігі артады;

-Қисынды ойлауы дамиды;

- Танымдық деңгейі артады.

Сонымен қатар балаларға дыбыстық жаттығуларды жасату керек. Мысалы: «қасқыр қалай ырылдайды», «сиыр қалай мөңірейді», «сағат тілі қалай тырсылдайды».

Сөйлеудің дыбыстық жағының қалыптасуы арнайы сөйлеу материалы (сөз, сөйлем, жаңылтпаштар, белгілі бір дыбыстар тобы бар өлең-тақпақтар) арқасында және де сөйлеудің дыбыстық мәдениетін тәрбиелеудің мақсатына

грамматикалық және лексикалық жаттығуларды енгізу арқылы жүзеге асырылады. Ал мақсаттарды осылай байланыстыру балаларды қызықтыруда үлкен нәтиже көрсетеді. Дыбыстық жаттығуларды жасарда баланың қай дыбысты дұрыс айта алмайтынын да ескерген жөн [7, 33].

Мысалы, «с» дыбысын дұрыс айтпа алмаса («са-са-са, ызындайды маса», («су-су-су, қандай дәмді сусын») «ж» дыбысына «жа-жа – менің атым Қожа» «жу-жу – қане ыдыс жуу» «же-же – аулада жүр шөже» «з» дыбыстары артикуляциясын сөйлемдерді қайталағанда: «зе-зе-зе – бұл шынылы терезе», «за-за-за – үйдің іші тап-таза», «зу-зу-зу, зу-зу-зу – күрекпен жерді қазу» және де осы сияқты дыбыстық жаттығулар балаларға ритм сезімін дамыта отырып, дыбыстарды дұрыс айтуға деген қызығушылығын туғызады.

Логопедияның басты құралы – бұл жаңылтпаш арқылы балаларды жаттықтыру. Белгілі бір үлгі тұтарлық адамның шығарған жаңылтпашы мағыналы болғандықтан, халықтың ой елегінен өткізіліп, еш өзгеріссіз ұмытылмай сақталып, ауыздан-ауызға таралып, жатталып отырған. Бұл-бала тілінің кемістігін түзеп, дамыту мақсатында қазақтың ойлап тапқан тиімді әдістерінің бірі саналады. Қазақта мақал-мәтел, нақыл, өнеге сөздер секілді орын толтырарлық құрал іспетті, жаңылтпаш жаңылдырту үшін құрылмаған, керісінше, мағынасын терең ұғынып, жаттанды түрде жылдам әрі тез қайталау ой - өрісін дамытып, тіл кемісін қалыпқа келтіреді.

Балабақшадағы балаларға күнделікті тіл кемісіне байланысты өткізіліп жатқан ұйымдастырылған іс-әрекетіне байланысты қарапайым түрінен бастап, бірте - бірте қиын әртүрлі жаңылтпаштар ұсынылады [7, 45].

Жаңылтпаштар

Шеше, неше кесе сынды кеше.

Үміт түбіт түтті,

Түбітті түтіп бітті.

Пай - пай - пай,

жайылып жүр тай,

ай - ай - ай ұшып кетті торғай.

Жағажай, жағажай

Жағажайда қамажай

Жағажайды жағалай

Жүгіреді – Қамажай.

Зауза ұшады зыңылдап

Зымыранша зырылдап

Зәлім зәу зыңғырлар

Зәру ме зәу зыңғырлар.

Қорыта келе, түзетушілік жаттығулар, дамытушылық ойындар баланы оқытуына және дамытуына дер кезінде қолдану керек, бұл бұзылған функцияларының орнын қалпына келтіруге, жаңа функционалды жүйелерді

калыптастыруға бағытталады. Уақтылы және дұрыс сөйлеу барысында бала үнемі жаңа түсініктерді меңгереді, оның сөздік қоры көбейіп, қоршаған ортамен танысуы тереңдей түседі. Баланың тіл кемістіктерін мектепке дейін түзеген жөн. Дер кезінде түзетілмеген тіл кемістігі мектеп жасындағы баланы нашар оқуға әкеліп соқтырады. Бала есейген сайын тіл кемістігі өзінен-өзі кетіп қалады деген қате пікір. Дер кезінде логопедтік көмек көрсетілмесе, дыбыс пен сөзді бұрмалап айту үйреншікті болып қалады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Куссмауль А., Сикорский И.А. Логопедия: Учебник для студентов дефектол.фак.пед.вузов/Под ред. Волковой Л.С., Шаховой С.Н.– М.:Гуманист.изд.центр ВЛАДОС, 1998 -680с.
2. Сикорский И. А. О заикании.- Киев: Издание Карла Риккера,1889.
3. Байтурсынова А.А. «Арнайы педагогика» Алматы., 2009
4. Дүйсенбі С., Тұрсынбаева З., Аманова В. «Мүмкіндігі шектеулі балалармен жүргізілетін түзету және дамыту жаттығулары» Шымкент., 2012
5. Білім беру жүйесінде кадрлардың біліктілігін арттыру және қайта даярлау институты «Әсем сөйлеп үйренейік» әдістемелік нұсқау Астана., 2003
6. Иммануил Кант. Лекции о философском учении о религии / Кант И.; пер. с нем. Крыштоп Л.Э. – М.: Канон+, 2016. – 384 с. – ISBN 978-5-88373-004-6
7. Тулебиева Г.Н. «Қазақ тіліне тән дыбыстардың бұзылуы және түзету жолдары» Алматы., 2013

TURMAKHANOVA S.A., BAITURSYNOVA N.U. РЕЧЕВЫЕ ДЕФЕКТЫ У ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА И КОРРЕКЦИОННАЯ РАБОТА С НИМИ

Ученые теоретически доказали, что коррекция языковых недостатков более продуктивна в дошкольном возрасте.

В данной статье описаны языковые недостатки у детей дошкольного возраста и представлены специальные упражнения, методы и приемы, используемые в коррекционной работе с ними.

В результате коррекционной работы ребенок постоянно осваивает новые идеи в нужное время и в правильном направлении, о чем свидетельствует тот факт, что его словарный запас расширен и что он знаком с окружающей средой.

Ключевые слова: *коррекция, языковые расстройства, исследование, развитие, детский сад, упражнения, речь, звуки, отклонение, целенаправленный.*

TURMAKHANOVA S.A., BAITURSYNOVA N.U. SPEECH DEFECTS IN CHILDREN OF PRESCHOOL AGE AND REMEDIAL WORK WITH THEM

Scientists have theoretically proved that the correction of language deficiencies would be more productive in preschool age.

This article presents the language disorders in preschool children and corrective exercises, methods and techniques used in correctional work with them.

As a result of correctional work, the child constantly learns new ideas at the right time and in the right direction, as evidenced by the fact that his vocabulary is expanded and that he is familiar with the environment.

Keywords: *correction, language disorders, research, development, kindergarten, exercise, speech, sounds, deviation, purposeful.*

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ ЖӘНЕ МАТЕМАТИКА

ӘОЖ 619.:616.99.636.7.321

ЖҰМЫР ҚҰРТТАРДЫҢ ТАБИҒАТТА ТАРАЛУЫН ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕМЕЛЕРІН ЖЕТІЛДІРУ

АЛПАМЫСОВА Г.Б., БАЙСЕЙТОВА Н.М., ХАЛИЛА Ә.Н.

Мақалада көптеген зерттеушілердің мәліметтерінде малдың гельминтозын серологиялық әдістермен анықтауға болатыны көрсетілген. Осыған байланысты жұмыр құрттарының малдарда таралуы мен биологиясын және экологиясын зерттеу үшін жаңа, тиімді әдістер енгізу өзекті мәселе екендігі қарастырылады.

Ғылыми зерттеу жұмыстарымызда малдардың жұмыр құрттарының таралуын анықтау үшін иммунологиялық әдістерді қолдану жолдары зерттелді. Жұмыр құрттардың малдарда таралуын паразитологиялық және иммунологиялық әдістемелер арқылы салыстырмалы зерттеу жүргізілді.

Кілт сөздер: *жұмыр құрттар, иммунология, ішек сорғыш, үшкір құрт, өкпе қыл құрттары, иммунологиялық әдістемелер*

Жер жүзінің әр түрлі елдерінде, соның ішінде Қазақстанда жануарлар арасында жұмыр құрттар кеңінен тараған [1,2,3].

ҚР АШМ мал дәрігерлік Департаментінің жылдық есептерінде малдардың гельминтоз ауруларының деңгейі жыл сайын артып келетіндігін көрсетеді. Көптеген ғалымдардың мағлұматтары бойынша гельминтоз ауруымен ауырған сиырлардың сүт өнімі 30-40% азаяды, ірі қараның 20-30%-дейін дертке шалдығуына байланысты малдарда өлім-жітім көбейетіні келтірілген.

Кез келген ауруды, соның ішінде гельминтоз ауруларының алдын-ала анықтау арқылы жоспарлы, жүйелі түрде сауықтыру шараларын жүргізуге болады. Сондықтан малдарды жұмыр құрттардан сауықтыру үшін олардың табиғатта таралуын анықтау әдістері терең зерттелуі тиіс.

Ascaris suum нематодасының жетілмеген және ересек сатылары қоздыратын аскаридоз аурулары, ас қорыту және тыныс алу жүйелерінің зақымдауымен, іш өтуімен, өкпе қабынуының белгілерімен, аллергиялық реакциялармен сипатталатын, жіті түрінде өтетін гельминтоз ауру.

Біздің зерттеу жүргізген шошқалардың аскарида нематодтары, ұзындығы 10-30 см-ге дейін жететін, түсі ақшыл, ауыз тесігі үш ерінмен көмкерілген паразиттер. Еркек жұмыр құрттардың екі тең спикюласы бар, құйрық жағы дөңгеленген. Ұрғашы жұмыр құрттардың бәтегі құрт денесінің алдыңғы бөлігінде орналасқан. Аскарида жұмыр құрттардың ересек сатылары шошқалардың ашы ішегінде мекендейді [Сурет 1]. Ал, жетілмеген

сатылары, балаң құрттары олардың бауырында, өкпесінде тіршілік етеді. Аскарида жұмыр құрттардың дамуы тікелей, аралық иесінің катысуынсыз өтетін геогельминттер тобына жатады. Шошқаларда аскаридоз кең тараған ауру. Көбінесе 5-6 айлыққа дейінгі жас торайлар арасында жиі ұшырасады. Торайлар есейген сайын олардың аскарида жұмыр құрттарымен экстенсивті залалдануы төмендей береді. Ал, ересек шошқа онымен сирек ауырады. Гельминтоз сау торайларға бұрын аскарида жұмыр құртымен залалданған ересектерінен жұғады. Торайлар енесінің ластанған емшегін емгенде жұқтырады. Жұмыр құрттардың жұмыртқалары малдың, адамның аяғына жабысып немесе шыбындар арқылы таралады. Шаң – тозаңмен суға, арыққа түсуі мүмкін. Сонымен қатар жауын құрттарда сақталып, өсіп жетіледі. Аскарида жұмыр құрттардың жұмыртқалары сыртқы орта жағдайына өте тезімді келеді. Олар топырақта 2-2,5 жылға дейін тіршілігін жоймайды. Аскаридоз эпизоотологиясына шошқаның күтімі, қоралардың, жем-жейтін астауы, басқа да ыдыс-құралдардың таза болуының көп мәні бар.

Аскаримоз ауруының клиникалық белгілері тоғышардың жетілмеген және ересек түрлерінің денеге тигізетін зардаптарының әсерлеріне байланысты. Клиникалық белгілері екі фазаға бөлінеді: Бірінші фазасы: балаң құрттардың малдың денесін аралап жүретініне байланысты. Даму кезеңдерінде балаң құрттар ащы ішек, бауыр, кеңірдек, жүрекпен, өкпелерін аралап тіршілік етеді. Осының салдарынан торайларда аллергиялық аурулар, бронхопневмония, ауа тамырлар, өкпенің қабынуы пайда болады. Торайлардың денесі қызып, демалысы қиындап, азыққа зауқы төмендейді. Бронхопневмонияның белгілері байқалады. Мұндай жағдай 1-2 аптаға созылады. Торайлар арасында көбінесе бұл кезеңде көбірек шығын шығады. Ас қорыту жүйесінің өзгерістері байқалады. Көбінесе жатып алады. Немесе ішегін көптеген нематодалар жалмаса түйнеу белгісі білінеді, торайлар кенеттен шынғырып құлап түсіп, 1-2 минуттай жатып қалады. Аяқтары дірілдеп, қалтырайды. Шошқа торайлары нашар жетіледі, қатты азады. Аскаридоз ауруының ерекше белгілерінің бірі – оған шалдыққан шошқаларда аллергия салдарынан терісінде қызарған, канталаған, кейде күлбіреп, 5-6 күннен соң қабыршақтанған жараға айналатын патологиялық өзгерістер пайда болады. Аскаридоз ауруларын лабораториялық зерттеулер арқылы анықтайды. Шошқаның нәжісін овоскопиялық әдістерін пайдаланып зерттейді. Аскарида жұмыр құрттардың жұмыртқасы – сопақша келген, орташа 0,05 -0,08 мм, ұзындығы күрең кейде сарғыш түсті, жетілмеген, ішінде бір ғана ұрық клеткасы (трофобласт) бар. Аскарида жұмыр құрттардың 4 қабатты қабығы бар: сыртқы қабаты - ақ түсті белокпен қалыптасады, екінші және үшінші қабаты – жылтыр болып келеді, төртіншісі, ең іштейсі – липоидты қабат деп аталады. Сыртқы қабаты өте қалың және

кедір-бұдыр болады. Аскарида жұмыр құрттардың паразиттік әсері қой, ешкі, ірі қара, түйе, жылқы және жабайы жануарлардың күйіс қайыратындары мен қоян тәрізділер паразиті, кейде адамдарға да қауіп туғызады.

Мал жұмыр құрттармен зақымданғанда ұзақ уақыт ауырып, арықтайды, мал өнімі кемиді, жаппай өлім жітімге ұшырайды.

Аскарида жұмыр құрттардың негізгі иелері малдарда таралуы иммунологиялық әдістермен зерттеу бойынша ғылыми жұмыстар кем жүргізілген. Көптеген деректерде жұмыр құртының негізгі иелерінде таралуын паразитологиялық әдістермен зерттеу нәтижелері келтірілген.

Ауруды анықтау клиникалық белгілеріне және малдың нәжисін зертханалық зерттеу арқылы жүргізіледі. Аурудың клиникалық белгілері анық емес, көмескі болып келеді. Ал, зертханалық зерттеулер көп уақытты қажет етеді.

Мал нәжисін гельминтологиялық тәсілмен анықтау. Малдың 2-4 грамм нәжисін фарфордан жасалған түйгішке салып, үстінен су құйып араластырады. Сонан соң сұйықты сүзгішпен сүзеді. Сүзілген 5-6 мл. сұйықты тұнбаға түсіреді. Тұнбаның үстіндегі сұйықты ақырын төгіп, тұнбаға 1-2 тамшы виолет ерітіндісін қосады. Бір минутта гельминттер жұмыртқалары жақсы боялады. Боялған жұмыртқаларды әйнекке жұқалап жағып, микроскоппен зерттейді.

Көптеген зерттеушілердің мәліметтерінде малдың гельминтозын серологиялық әдістермен анықтауға болатыны көрсетілген [4,5,6,7].

Осыған байланысты жұмыр құрттарының малдарда таралуы мен биологиясын және экологиясын зерттеу үшін жаңа, тиімді әдістер енгізу өзекті мәселе болып саналады.

Осы уақытқа дейін микробиология, вирусология т.б. салаларда кеңінен қолданылып жүрген иммунологиялық әдістер паразитология саласында әлі де кем қолданылып келеді.

Бұл жағдайлардың себептеріне паразит құрттарының антигендік құрылымының толық зерттелмеуі, сезімталдығы жоғары, қойылуы жеңіл және өндірісте тиімді диагностикалар алу әдістерінің болмауы немесе кеңінен енгізілмеуі жатады.

Сондықтан, иммунологиялық реакцияларды қоюға және жұмыр құрттардың антигендерін анықтауға сезімталдығы жоғары диагностикалар алу әдістері зерттелуі қажет. Осыған байланысты біз ғылыми зерттеу жұмыстарымызда малдардың жұмыр құрттарының таралуын анықтау үшін иммунологиялық әдістерді қолдану жолдарын зерттедік.

Малдарда аскарида жұмыр құрттардың таралуын иммунологиялық әдіспен зерттеу үшін 26 бас шошқалардың қан сары суы кері гемагглютинация реакциясымен зерттелді. Кері гемагглютинация

реакциясын макротәсілмен пробиркаға немесе пластинкаға қойылады[8-10]. Пластинканың бір қатарының 1-шіден 8-ші шұңқырына дейін 0,5 мл еріткіш құяды. Еріткіш ретінде 0,007% желатиннен тұратын физиологиялық ерітінді (РН-7,2% пайдаланылады). Сонан соң 1-ші шұңқырға 0,5 мл 1:25 физиологиялық ерітіндідегі тексерілетін қан сарысуын құяды. Шприцпен 1-ші шұңқырдан 0,5 мл алып екінші шұңқырға ауыстырады. Осылай 7-ші шұңқырға дейін қан сарысуын титрлеп шығады. 7-ші шұңқырдан алынған 0,5 мл ерітінді төгіліп тасталынады. Барлық шұңқырларға 0,25 мл 1% эритроцит диагностикумын құяды. Пластинка жайлап шайқатылған соң бөлме температурасында (16-25 С) ұсталынады.

Реакция нәтижесі 2-3 сағат өткен соң есепке алынып, 4 балдық жүйемен бағаланады:

4 балл-эритроциттер ойыс ойық түбін жұқа қабықпен ойық түбін түгел жауып жатады;

3 балл-эритроциттердің ойық түбін жапқан аймағы алдыңғыға карағанда аздау;

2 балл-эритроцит агглютинаттары аз, тек ойықтың түбінде көрінеді;

1 балл-эритроцит тұнбасының шет жақтарында шамалы агглютинат түйіршіктері байқалады.

Теріс реакция-эритроциттер ойық түбінде түйме сияқты болып бір жерге жиналып, шоғырланады.

Тексерілетін қан сарысуының ең жоғарғы титріне 3-4 балдық ерітінді алынады.

Кері гемагглютинация реакциясын микротәсілмен қою үшін микротитратордың планшетінде қойылады. Шұңқырының түбі ойыс болу керек.

Планшеттің бір қатарының 2-ші шұңқырынан 8-ші шұңқырына дейін 0,05 мл еріткіш құйылады.

Ол үшін микротитратордың арнаулы микротамшылатқышымен 2 тамшы тамызу керек 1-ші және 2-ші шұңқырға 0,05 мл (2 тамшы) тексерілетін қан сарысуының 1:50 ерітіндісін тамызады. 2-ші шұңқырдан бастап 7-ші шұңқырға дейін 0,05 мл диллютермен қан сарысуы титрленеді. Сонан соң барлық шұңқырларға 0,025 мл 0,5% эритроцитті диагностикум тамызылады.

Кесте 1 Шошқалардың жұмыр құрттарының таралуын салыстырмалы зерттеу

№	Мал белгілері	Паразитологиялық әдістеме	Кері гемагглютинация әдістемесі
1.	021	оң реакция	оң реакция
2.	022	оң реакция	оң реакция
3.	023	теріс реакция	оң реакция
4.	024	теріс реакция	теріс реакция
5.	025	оң реакция	оң реакция
6.	026	оң реакция	оң реакция
7.	027	теріс реакция	теріс реакция
8.	028	теріс реакция	оң реакция
9.	029	оң реакция	оң реакция
10.	030	оң реакция	оң реакция
11.	031	оң реакция	оң реакция
12.	032	оң реакция	оң реакция
13.	033	оң реакция	оң реакция
14.	034	оң реакция	оң реакция
15.	035	теріс реакция	теріс реакция
16.	036	теріс реакция	теріс реакция
17.	037	оң реакция	оң реакция
18.	038	оң реакция	оң реакция
19.	039	теріс реакция	теріс реакция
20.	040	теріс реакция	оң реакция
21.	037	теріс реакция	теріс реакция
22.	038	теріс реакция	теріс реакция
23.	039	теріс реакция	теріс реакция
24.	037	оң реакция	оң реакция
25.	038	теріс реакция	оң реакция
26.	039	теріс реакция	теріс реакция
Шошқалардың саны 26		Оң нәтиже 13 (50 пайыз).	Оң нәтиже 18 (70 пайыз).

Планшеттің бір қатарының 2-ші шұңқырынан 8-ші шұңқырына дейін 0,05 мл еріткіш құйылады. Ол үшін микротитратордың арнаулы микроамшылатқышымен 2 тамшы тамызу керек 1-ші және 2-ші шұңқырға 0,05 мл (2 тамшы) тексерілетін қан сарысуының 1:50 ерітіндісін тамызады. 2-ші шұңқырдан бастап 7-ші шұңқырға дейін 0,05 мл диллютермен қан сарысуы титрленеді. Сонан соң барлық шұңқырларға 0,025 мл 0,5%

эритроцитті диагностикум тамызылады. Пластинка бөлме температурасында стол үстіне қойылады. Реакция 2-3 сағаттан соң оқылады.

Шошқалардың жұмыр құрттарының таралуын зерттеу бойынша 26 бас малдардың тезегін паразитологиялық әдістермен микроскопиямен зерттеулер 13 басында жұмыр құрттарының бар екендігін, 13 бас малдардың теріс реакция көрсетті (1 кесте).

Шошқалардың жұмыр құрттарының таралуын зерттеу бойынша 26 бас малдардың қан сары суларын иммунологиялық кері гемагглютинация реакциясымен зерттеулер 18 бас малдардың қан сарысулары оң реакция, тек 8 бас малдардың қан сарысуы теріс реакция көрсетті (1 кесте).

Алынған нәтижелер шошқалардың жұмыр құрттарының малдарда таралуын паразитологиялық, микроскопиялық әдістемелермен зерттелгенде тоғышарлардың таралуы 50 пайыз, ал иммунологиялық кері гемагглютинация әдістемелермен зерттегенде тоғышар жұмыр құрттардың таралуы 70 пайызға таралғандығын көрсетті.

Қорытынды

1. Шошқалардың жұмыр құрттарын паразитологиялық әдістер арқылы микроскопиялық зерттеулер ірі қаралардың 50 пайызында таралғандығы анықталды.

2. Шошқалардың жұмыр құрттарын иммунологиялық әдістермен кері гемагглютинация реакциясымен зерттегенде ірі қаралардың 70 пайызында таралғандығы анықталды.

3. Шошқалардың жұмыр құрттарының таралуын анықтау барысында паразитологиялық әдістермен бірге иммунологиялық әдістерді қолдану тиімді екендігі анықталды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Мұхаметалин Қ. Малдың паразит аурулары. – Алматы: Қайнар, 1973.
2. Халила Ә.Н. т.б. Малдың паразит ауруларын иммунологиялық әдістермен анықтау. – Алматы: Ғылым, 1996.
3. Тілменбаев Ә.Т., Жармұхамедова Ғ.Ә. Энтомология. – Алматы: «Қайнар», 1994. – 336 б.
4. Бей-Биенко Г.Я. Общая энтомология: учебник. – М.: КолосС, 2004. – 264 с.
5. Кеннеди К. Экологическая паразитология: Пер. с англ. / Под ред. К.М. Рыжикова и О.Н. Бауера. – М.: Изд-во «Мир», 1978. – С. 233.
6. Халила Ә.Н. Паразитология. – Шымкент: «Әлем» баспаханасы, 2016. – 76 б.
7. Халила Ә.Н. Токсомпазма биологиясы. – Шымкент: «Әлем» баспаханасы, 2002. – 156 б.
8. Халила Ә.Н. Иммунология негізі: оқу құралы. – Шымкент: «Әлем» баспаханасы, 2013. – 52 б.
9. Захваткин Ю.А. Курс общей энтомологии. – М.: Изд-во МГУ, 1983.
10. Кульберсон Д.Т. Иммуниетет к паразитарным заболеваниям: Пер. с англ. Г.С. Маркова. – М.: Гос. изд. иностр. литературы, 1948. – 48 с.

АЛПАМЫСОВА Г.Б., БАЙСЕИТОВА Н.М., ХАЛИЛА Ә.Н.
СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕТОДОВ ИЗУЧЕНИЯ РАСПРОСТРАНЕНИЯ В
ПРИРОДЕ КРУГЛЫХ ЧЕРВЕЙ

Целью наших исследований явилось совершенствование иммунологических методов выявления животных, больных паразитозом, и изучение его распространения в зависимости от влияния среды.

В статье приводятся сведения по иммунологической диагностике и мерам борьбы с гельминтами. Гельминтозные болезни регистрируются повсеместно, зараженность животных составляет до 31,1 процента соответственно.

Ключевые слова: круглые червы, иммунология, аскарида, острица, иммунологические методы.

ALPAMISOVA G.B., BAYSEITOVA N.M., KHALIL Ә.N. IMPROVEMENT OF
THE METHODS OF STUDYING THE SPREAD OF ROUNDWORMS IN NATURE

The aim of our research was the improvement of immunological research methods to identify animals with parasitosis and to study its dissemination depending on environmental influences.

The article provides information on the immunological diagnosis and measures to combat helminths. Helminthic diseases are registered everywhere, the infection of animals is up to 31.1 percent, respectively.

Keywords: roundworms, immunology, ascaris, pinworm, immunological methods

ӘОЖ 546(075.8)

КҮРДЕЛІ-АРАЛАС ТЫҢАЙТҚЫШТАР ӨНДІРІСІНІҢ ФИЗИКА-
ХИМИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

ӘЛБЕК А.С.

Бұл мақалада тыңайтқыштар өндірісінің оның ішінде күрделі-аралас тыңайтқыштар өндірісінің физика-химиялық негіздері зерттелді. Кешенді тыңайтқыштарды алу үшін өңделетін материалдар салыстырылды. Жұмыста күрделі-аралас тыңайтқыштар алу технологиясы қарастырылып технологиялық сызба ұсынылды.

Күрделі-аралас тыңайтқыштарды қолдану барысында өнімділік көрсеткіші жоғары болды. Күрделі-аралас тыңайтқыштарды ылғалды тәсілмен – газ тәрізді аммиак және сұйық реагенттер (мысалы, бейорганикалық тұздар, аммиакаттар, аммоний нитратының балқымасы) қоспасы бар қатты тыңайтқыштарды араластырып алу жолы қарастырылды.

Кілт сөздер: тыңайтқыштар өндіру технологиясы, цитраттар, гранулятор, концентрация, аммонизатор, аммофос, суперфосфат, аммоний селитрасы.

Құрамында екі немесе үш негізгі әрекетті элементі бар тыңайтқыштар

күрделі тыңайтқыштар деп аталады. Тиісінше қос (азот-фосфорлы, азот-калийлі, фосфор-калийлі) және үштік (азот-фосфор-калийлі) тыңайтқыштар болып бөлінеді. Кешенді тыңайтқыштардың құрамына микроэлементтер де (мыс, марганец, молибден және т.б.) кіреді.

Фосфорлы тыңайтқыштар ретінде органикалық заттар да қолданылады, мысалы, сүйек ұны, көң, өнеркәсіптің фосфорға мол қалдықтары-фосфатшлак, томасшлак және басқалар. Фосфорлы тыңайтқыштар – өнеркәсіптік жолмен алынған, бірінші минералды тыңайтқыштар, олар өсімдіктердің қалыпты дамып, өсуі үшін қажетті қоректік заттардың жеткілікті мөлшерін қамтамасыз етеді. Сондықтан, өсімдіктерді фосформен қамтамасыз ету вегетация басталғанда өсімдіктердің өсуі мен дамуы үшін және өнімділікті қалыптастыруда маңызы зор, онда вегетативті мүшелердің қарқынды өсуі кезеңінде фосфорды сіңіру нақты шамада тез жүреді.

Өнім беретін мүшелердің қалыптасуы кезеңінде өсімдіктерді фосформен жеткілікті мөлшерде қамтамасыз ету, олардың түзілуін және өсімдіктердің жетілуін тездетеді, өнімділігі және оның сапасы жоғарлайды. Өсімдік дәндерінде фосфор көп, ал сабағында фосфор аз болғандықтан өсімдіктерге сіңірілген фосфордың нақты шамадағы мөлшері дәнге жетуі аз болады.

Сондықтан егін егілетін топырақта фосфор қорын толықтыру үшін фосфорлы тыңайтқыштар енгізу керек. Одан басқа, егер топырақта азот қоры ауадағы азотты фиксациялау есебінен толықтырылса, онда топырақтарда фосфорды толықтыру үшін басқа көздері болмайды, сондықтан фосфорлы тыңайтқыштар қолданылады. Осылайша, фосфорлы тыңайтқыштарға қажеттілігі жоғарылайды және оның өнімділікті арттыру үшін маңызы зор. Әсіресе, фосфорлы тыңайтқыштарға қажеттілік өсімдіктерді азотпен жеткілікті мөлшерде қамтамасыз етумен артуы мүмкін.

Кешенді тыңайтқыштар өндіру тәсіліне байланысты күрделі, аралас және күрделі-аралас болып бөлінеді және қатты және сұйық күйде шығарылады. Күрделі тыңайтқыштар химиялық процестер нәтижесінде алады. Аралас тыңайтқыштар дайын ұнтақ тәрізді немесе түйіршіктелген тыңайтқыштарды құрғақ механикалық араластыру жолымен дайындайды. Күрделі-аралас тыңайтқыштарды ылғалды тәсілмен – газ тәрізді аммиак және сұйық реагенттер (мысалы, бейорганикалық тұздар, аммиакаттар, аммоний нитратының балқымасы) қоспасы бар қатты тыңайтқыштарды араластыру жолымен алады.

Күрделі-аралас тыңайтқыштар алу үшін тек қатты компоненттерді ғана емес, сонымен қатар сұйық компоненттерді де пайдаланады. Қазіргі таңда полифосфорлы, фосфор, азот және күкірт қышқылы, аммиак,

аммиактар, нитрат пен аммоний сульфаты, жай және қоссуперфосфат, аммоний полифосфаты, калийлі және де басқа тұздарды араластыратын технологиялық сызба ұсынылған. Осы аталған компоненттерді механикалық араластыру барысында олардың арасында химиялық әрекеттесулер жүреді [1, 127-130 б.].

Күрделі-аралас тыңайтқыштардың физика-химиялық қасиеттері күрделі тыңайтқыштарға ұқсайды. Ұнтақ тәрізді тыңайтқыштарды сұйық фаза қатысында түйіршіктейді, сұйық фазаны бастапқы сырғығыш компоненттермен, азот және фосфорқұрамды ерітінділермен, қышқылдармен бірге араластырып жібереді. Азот және фосфорқұрамды ерітінділер мен қышқылдарды қажетті температураны ұстап тұру үшін және түйіршіктеу үрдісін жаңарту үшін қосады.

Кешенді тыңайтқыштарды алу үшін бастапқы материалдарды өңдеу арқылы ғана емес, сондай-ақ дайын өнімдерді араластыру арқылы да алады. Мұндай тыңайтқыштар аралас деп, ал оларды дайындау үрдісі – тукоараластыру деп аталады. Өзінің агрохимиялық сапасына байланысты аралас тыңайтқыштар, яғни тукоқоспалар күрделі тыңайтқыштардан ерекшеленбейді. Олардың артықшылығы кез-келген қатынастағы пайдалы элементтері бар тыңайтқыштарды алуға болатындығы. Батыс Еуропада аралас тыңайтқыштардың ассортименті 100-ге, ал АҚШ-та 250 сорттарға жетеді [2, 101-103 б.]. Аралас тыңайтқыштарды кең ауқымда шетелдік агроөндірістік елдерде минералды тыңайтқыштар өндірісінде аралас тыңайтқыштар өндірістің 1/3 құрайды.

Аралас тыңайтқыштар ұнтақ түрінде де, түйіршік түрінде де шығарылады. Қатты тыңайтқыштарды араластыру барысында бастапқы компоненттер болуы қажет, сонымен қатар ірілігі жағынан біркелкі болғаны дұрыс. Өйткені өлшемдері әртүрлі минералды тыңайтқыштарды араластырғанда оларды біртекті тыңайтқышқа айналдыру мүмкін болмай қалады. Олар тасымалдағанда, сақтағанда, топыраққа енгізгенде қабат қабатқа бөлініп кетеді.

Дайын тыңайтқыштарды араластыру тукоқоспалау қондырғыларында жүзеге асырылады. Химиялық өндіріс орындарында дайын ұнтақ тәрізді қоспаларды сумен ылғалдап, содан соң түйіршіктеп кептіретін. Ал қазіргі таңда тыңайтқыштарды араластыру үрдісін қосымша химиялық өңдеумен біріктіреді, яғни араластырылған тыңайтқышқа қышқылдарды (фосфор, азот, күкірт), сонымен қатар оларды бейтараптаушы материалдарды (газ тәрізді аммиак, сұйық аммиак және т.б.) қосады, сонымен қатар түйіршіктеу үрдісінде судың орнына ерітінділер мен балқымаларды қолданады. Соның нәтижесінде компоненттерді араластыру мен түйіршіктеу барысында химиялық реакциялар жүреді, ал түйіршіктер біртекті және мықты болып

шығады. Химиялық реакцияның жылуы нәтижесінде гранулалар құрғайды. Мұнда аралас тыңайтқыштар күрделі тыңайтқыштардан ерекшеленбейді, оларды күрделі аралас тыңайтқыштарға жатады.

Аралас тыңайтқыштардың номенклатурасы бойынша келесі түрлерге бөлінеді [3, 69-726]:

1. Түйіршіктелген күрделі аралас тыңайтқыштар, бұл тыңайтқыштар жай суперфосфат, калий хлориді, аммоний нитраты қоспаларын аммонизациялау арқылы алынады, қажет жағдайда күкірт және фосфор қышқылдары қосылады. Бұл тыңайтқыштың бес түрі шығарылады.

2. Құрамында микроэлементтері бар және микроэлементсіз толық күрделі-аралас тыңайтқыштар. Бұл тыңайтқыш жай суперфосфат, калий хлориді, аммоний нитратының қоспасын аммонизациялау арқылы алынады. Бұл тыңайтқыш микроэлементтерге бай: В, Zn, Mn, Co, Cu, Mo.

3. Нығыздалған фосфорлы-калийлі тыңайтқыш, жай суперфосфат пен калий хлоридінің қоспалары негізінде алынады.

Негізгі пайдалы элементтеріне байланысты фосфорқұрамды тыңайтқыштар жай және кешенді болып бөлінеді. Жай (біркөп компонентті) тыңайтқыштардың құрамында өсімдіктерді қоректендіретін бір ғана элемент фосфор болады. Күрделі тыңайтқыштардың құрамында екі немесе одан көп пайдалы элементтер болады.

Ерігіштігі мен сіңірілуіне байланысты фосфорқұрамдас тыңайтқыштар келесі түрлерге бөлінеді:

1. Суда ерігіш тыңайтқыштар
2. Цитратта еритін тыңайтқыштар
3. Лимонды ерігіш фосфорлы тыңайтқыштар.

1) Суда ерігіш тыңайтқыштардың құрамындағы фосфор қосылыстарының үлкен бөлігі суда жақсы ериді, сондықтан олар өсімдіктермен жақсы сіңіріледі. Оларға: суперфосфат, қос суперфосфат, фосфор құрамды күрделі тыңайтқыштар – аммофос, аммофосфат, диаммофос, нитроаммофоска, нитроаммофос, диаммонинитрофоска, нитрофоска, жылыжайларға арналған тыңайтқыштар.

2) Цитраттарда еритін тыңайтқыштардың құрамындағы фосфорлы қосылыстар аммоний цитратының аммиакті ерітіндісінде ериді. Құрамында осы қосылыстары бар фосфор тыңайтқыштар әдетте өсімдіктермен жақсы сіңіріледі. Бұндай тыңайтқыштарға преципитат (дикальцийфосфат) жатады.

3) Лимонды ерігіш фосфорлы тыңайтқыштар суда және аммоний цитратының аммиакті ерітіндісінде ерімейді, алайда лимон қышқылының 2% ерітіндісінде жақсы ериді. Мұндай тыңайтқыштарға фторсыздандырылған фосфаттар, фосфатты шлактар, фосфорит ұны жатады. Олар қышқылды топырақта жақсы сіңеді.

4) Концентрациясына байланысты фосфорқұрамды тыңайтқыштар төмен концентрациялы жай әсер етуші заттар 20-25%, концентрленген 30-60%, жоғары концентрленген-60% жоғары, ультраконцентрленген – 100% болып бөлінеді.

Агрегаттық күйіне байланысты фосфорқұрамды тыңайтқыштар қатты (ұнтақ және түйіршіктелген) және сұйық (сулы ерітінділер мен суспензиялар) болып бөлінеді.

Өндірістің сипатына қарай кешенді фосфорқұрамды тыңайтқыштар күрделі және аралас болып бөлінеді:

- күрделі тыңайтқыштарды бір технологиялық үрдісте бастапқы компоненттерді химиялық әрекеттестіру арқылы алады; олар біртекті бөлшектерден тұрады, құрамы бірдей десе де болады;

- аралас тыңайтқыштар әртүрлі дайын өнімдерді (жай, жай және күрделі) механикалық араластыру арқылы алады; олардың құрамы әртүрлі бөлшектерден тұрады;

- ұнтақ тәрізді дайын өнімдерді араластырып және түйіршіктеп болғаннан кейін, осы қоспаға сұйық (балқымалар, ерітінділер) және газтәрізді (аммиак) өнімдерді қосу арқылы алынған өнімдерді күрделі-аралас тыңайтқыштар деп атайды.

Минералды тыңайтқыштардың құрамындағы пайдалы заттар минерал тұздар түрінде кездеседі. Фосфор мен калийлі тыңайтқыштар химия өнеркәсібінде табиғи кендерді өңдеу жолымен алынады, ал азотқұрамды тыңайтқыштарды өндіру негізінен ауадағы азоттың сутегімен әрекеттесуі нәтижесінде аммиактың түзілуі негізінде орын алады. Минералды тыңайтқыштар шартты түрде тікелей және жанама деп бөлінеді. Тікелей тыңайтқыштар қоректік заттардан тұрады, ал жанама тыңайтқыш топырақтың қасиетін өзгертіп, өсімдіктердің қоректену шартын жақсартады. Сонымен бірге тікелей әсер ететін тыңайтқыштардың бірі – аммиак селитрасы, суперфосфат жанама әсер көрсетеді: яғни селитра топырақты қышқылдандырса, ал фосфорит ұны топырақты бейтараптайды.

Әктас, ғаныш топырақ реакциясын өзгертумен қатар өсімдіктер үшін маңызды пайдалы элемент – кальцийдің көзі болып табылады. Химиялық құрамына қарай минералды тыңайтқыштарды жәй (бір пайдалы элементі бар) және кешенді (2-3 элементі бар) деп бөлуге болады. Физикалық қасиеттеріне байланысты минералдық тыңайтқыштарды сұйық және қатты күйде, кристалды, ұнтақ және түйіршікті күйде өндіреді.

Кешенді тыңайтқыштар өндіру тәсіліне байланысты күрделі, аралас және күрделі-аралас болып бөлінеді және қатты және сұйық күйде шығарылады. Күрделі тыңайтқыштар химиялық процестер нәтижесінде алады. Аралас тыңайтқыштар дайын ұнтақ тәрізді немесе түйіршіктелген

тыңайтқыштарды құрғақ механикалық араластыру жолымен дайындайды. Күрделі-аралас тыңайтқыштарды ылғалды тәсілмен - газ тәрізді аммиак және сұйық реагенттер (мысалы, бейорганикалық тұздар, аммиакаттар, аммоний нитратының балқымасы) қоспасы бар қатты тыңайтқыштарды араластыру жолымен алады. [4, 544 б.].

Күрделі және күрделі-аралас тыңайтқыштармен бірге ұнтақ тыңайтқыш қосылыстарын өңдеу және оларды пайдалану да маңызды болып келеді. Тыңайтқыш қоспалары құрамы жағынан әртүрлі болып келеді. Тыңайтқыштардың концентрациясына, қоректік заттарының мөлшеріне байланысты әртүрлі ауылшаруашылық дақылдарының қажеттілігіне сәйкес бейімделеді. Минералды тыңайтқыштарды дайындау барысында тыңайтқыш сапасының, физико-механикалық және физико-химиялық қасиеттерінің жақсы болуына көңіл бөлінуі қажет. Тыңайтқыштың қосылыстарын дайындау мен сақтау барысында жеке бөліктері бір-бірімен өзара химиялық реакцияға түсуі мүмкін. Сондықтан, тыңайтқыш қосылыстарына арналған құрамды дұрыс таңдау маңызды.

Тыңайтқыштың қоспаларын дайындау барысында мына қағидаларды орындау қажет:

1. Қоректік заттары аз болса немесе тыңайтқыштың физикалық қасиеттері нашар қосылыс түзілсе, минералды тыңайтқыштар бір-бірімен араластырылмайды.

2. Құрамындағы азот аммиак қосылысы түрінде кездесетін тыңайтқыштар (аммоний селитрасы, күкірт қышқылды аммоний, аммофос) сілтілік тыңайтқыштармен (томасшлак, фосфатшлак) араластыру дұрыс болмайды, өйткені араластыру барысында аммиак бөлінеді.

3. Суперфосфат аммиак селитрасымен әрекеттескенде гигроскопиялы кальцийдің нитраты және азототықтары түзіледі және қоспа қасиеті нашарлайды.

4. Күкірт қышқылды аммоний тыңайтқышы суперфосфат тыңайтқышымен араластырылғанда гипс түзіледі де, қоспа қатып қалады және оны топыраққа ендізу алдында ұнтақтауға тура келеді.

5. Суперфосфат тыңайтқышы мочевиінамен әрекеттескенде қоспаның ылғалдылығы жоғарылайды.

6. Ылғалдығы жоғары тыңайтқыштарды бір-бірімен араластыруға болмайды.

7. Ұнтақ күйіндегі тыңайтқыштарды гранулды тыңайтқыштармен қосып, қоспалар дайындауға болмайды.

8. Химиялық құрамы жағынан біртекті тыңайтқыш қосылыстарын дайындау үшін араластырылатын компоненттердің гранулометриялық құрамы бірдей немесе өзара жақын болуы қажет.

Грануляторда гранулдардың пайда болуы мен өсуі қоспаны ылғалдандырып отырғанға байланысты болады. Бұл үрдіске сұйық фазаның әсері ықпал етеді. Минералды тыңайтқыштарды түйіршіктеу көп жағдайда 75-100 °С температурада жүргізіледі. Бұл жағдайларда ылғалдың бір бөлігі буланып кетеді (20% дейін), нәтижесінде қаныққан ерітіндіден түйіршіктердің бетінде тұздардың кристалдануы жүреді. Әртүрлі констукциялы грануляторда жүретін агломерациялау үрдістері қоспаның құрамына, ылғалдығына, бастапқы компоненттердің физика-химиялық қасиеттеріне, аппараттағы қабаттардың биіктігіне, гранулятордың айналу жиілігі мен қиғаштық бұрышына және де басқа факторларға байланысты болады.

Берілген технологиялық сызба бойынша күрделі-аралас тыңайтқыштар алынды[1]. Аммонизатор-гранулятор ретінде айналмалы барабандар, горизонтальды инекті, қиғаш тарелкалы аппараттар қолданылатындығы белгілі. Қиғаш тарелкалы гранулятор жалпақ цилиндр, диаметрі 3,6-4,5м; биіктігі 0,36м; горизонтқа 30-50° бұрышпен орналасқан, минутына 15 айналым жасайды. Ішкі жағында қозғалмайтын қырғыш орналасқан. Гранулятордың жұмысы барысында материалдың классификациясы орын алады, яғни ірі гранулалар тарелканың астыңғы жағына жылжиды да шығарылып кетеді, ал майда гранулалар қондырғының ішінде қалады. Мұндай грануляторда тыңайтқыштың аммонизациясы жүреді[4]. Олар әртүрлі маркада болады, концентрациясы, пайдалы заттары бойынша және суда ерігіш түрде болатын P₂O₅ айтарлықтай бөлігі бар болуымен сипатталады. 1-кестеде күрделі-аралас тыңайтқыштар өндірісінің көрсеткіштері келтірілген.

1- Кесте - Күрделі-аралас тыңайтқыштар өндірісінің көрсеткіштері

Көрсеткіштер	Көрсеткіштер мәні
Құрамы,%	
Балқымадағы NH ₄ NO ₃	85-90
Суперфосфаттағы P ₂ O ₅	20-1
Калий хлоридіндегі КСІ	95
Аммиактағы NH ₃	99
Аммонизатор-гранулдағыштағы (NH ₃ :H ₃ PO ₄)	1,3
Ылғалдылық, %	
Барабанды-гранулдағышқа кірердегі қоспаның	3-3,5
Барабанды-гранулдағыштан шығардағы гранулдың	2,5-3,0
Температура, °С	
Гранулданған қоспа	75-85
СБ кірердегі	250

СБ шығардағы	100
СБ шыққан өнімдегі	70-90
Мөлшері:	
Өнімдегі судың %, көп емес	1
Тазалауға келіп түскен газдағы аммак пен фтордың, мг/м ³	
F	2,25-6,25
NH ₃	15,5-120
Тазалаудан кейінгі газдағы аммиак пен фтордың, мг/м ³	
F	0,6-0,9
NH ₃	8-45
Тазалауға келіп түскен судағы фтордың, мг/л	16
Өнім гранулдарының мөлшері, мм	1-3

Аралас тыңайтқыштар алу барысында кептіргіш барабаннан шығатын газдарды шаңнан тазалау әдісінде кептіргіш барабандарды кварцит, кокс және фосфориттерді кептіру үшін қоладанады. Кептіргіш барабанда негізгі отын түрінде табиғи газдар пайдаланылады. Пештегі газдың температурасы 1200-1400⁰С, барабанға кірердегі температурасы 780⁰С құрайды, ал барабаннан шығарда 260⁰С болады.

Кептіргіш барабанның негізгі шаңды-газды тастандыларының сипаттамасы және ұсталынған шаңның физика-химиялық қасиеттері 2 және 3 кестелерде келтірілген.

2 -кесте - Кептіргіш барабанның шаңды-газды тастандыларының сипаттамасы (тазалау жүйелеріне дейін)

Көрсеткіш	Фосфорит	Кварцит	Кокс
Газ шығыны, мың м ³ /сағ	19-23	16-18,5	40-45
Шаңдануы, г/м ³	20-28	25-32	6-20
Шаңның жоғалуы, кг/т шикізаттың	10-14	16	18
Шаңның орташа медиалық диаметрі, мкм	15	9	40

3 – Кесте - Шаңдардың сипаттамасы

Көрсеткіш	Фосфорит	Кварцит	Кокс
Тығыздығы, г/см ³	3,0	2,4	1,9
Шашыранды тығыздығы, г/см ³	1,051-1,337	1,62-1,85	0,88-0,99

Табиғи майысу бұрышы, град	45,4	40,5	36,4
Сырғанау бұрышы, град	40	34	26,4
Үйкелу коэффициенті	0,450	0,475	0,480
Когезия күші, г/см ²	0,157	0,150	0,031

Кептіргіш барабаннан бөлінген шаң майда дисперсті шаңға жатады. Кептіргіш барабаннан шыққан газдарды шаңнан тазарту үшін екі циклон тобынан тұратын тазарту сызбасы пайдаланылады, мұнда тазарту дәрежесі 92-93% құрайды.

Электрофильтрге келіп түскен шаңдардың құрамында 5-120г/м³ полидисперсті шаң болады. Электрофильтрде ұсталынған шаң суспензия, яғни коттрельді сүт түрінде сумен шайылып кетеді.

Қорыта келгенде, берілген технологиялық сызба бойынша күрделі-аралас тыңайтқыштар алынды. Олардың физика-химиялық негіздері қарастырылды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Молдабеков Ш.М., Сулейменов С., Жантасов К.Т., Бишимбаев В.К., Айбалаева К.Д., Алтыбаев Ж.М. Сложно-смешанное удобрения пролангированного действия содержащие влагоудерживающие вещества и микроэлементы. – Шымкент: 2011. с. 127-130.

2. Молдабеков Ш., Омаров Т.Ж., Жантасов К.Т., Омаров Б.Т., Аульбеков А.Т., Калымбетов Г.Е. Экологиялық таза препараттарды – көміргуминды тыңайтқыштарды түрлі ауылшаруашылық дақылдарының өнімділігі мен өнімнің сапасын жоғарылату үшін қолдану // Труды Международной научно-практической конференции «Развитие науки, образования и культуры независимого Казахстана в условиях глобальных вызовов современности». Шымкент. 2013. с. 101-103.

3. Жантасов К.Т., Молдабеков Ш.М., Бишимбаев В.К., Мырхалыков Ж.У., Жантасов М.К., Бажирова К.Н., Жантасова Д.М., Назарбек У.Б., Зият А.Ж. Индустриально-инновационная технология получения механоактивированных сложно-смешанных поликомпонентных минеральных удобрений пролангированного действия // Труды Международной научно-практической конференции «Развитие науки, образования и культуры независимого Казахстана в условиях глобальных вызовов современности». Шымкент. 2013. с.69-72.

4. Бишимбаев У.К. Бейорганикалық заттардың химиялық технологиясы: оқулық. – Алматы: «Кітап», 2006. Минералды тыңайтқыштардың технологиясы. – 544 б.

АЛИБЕК А.С. ФИЗИКО-ХИМИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПРОИЗВОДСТВА СЛОЖНЫХ СМЕШАННЫХ УДОБРЕНИЙ

В данной статье изучены физико-химические основы производства удобрений, в том числе производства сложных-смешанных удобрений. Исследованы обрабатываемые материалы для получения комплексных удобрений. В работе была рассмотрена технология получения сложно-смешанных удобрений, предложена технологическая схема.

При использовании сложно-смешанных удобрений показатели продуктивности повышены. Был рассмотрен влажный способ смешивания сложно-смешанных твердых удобрений, содержащих смесь газообразного аммиака и костных реагентов (например, неорганические соединения, аммиакаты, сплавы нитрата аммония).

Ключевые слова: технология производства удобрений, цитраты, гранулятор, концентрация, аммонизатор, аммофос, суперфосфат, аммониевая селитра.

ALIBEK A.S. PHYSICO-CHEMICAL BASICS OF PRODUCTION OF COMPLEX MIXED FERTILIZER

In this article physical and chemical basics of production of fertilizers, including production of the complex-mixed fertilizers are studied. The processed materials for complex fertilizers are compared. The technology of obtaining complex-mixed fertilizers was considered in the work, a technological scheme was proposed.

When using complex-mixed fertilizers, productivity indicators are increased. The method of mixing complex-mixed solid fertilizers by wet method - solid fertilizers containing a mixture of gaseous ammonia and bone reagents (for example, inorganic compounds, ammonia, ammonium nitrate alloys) was considered.

Keywords: fertilizer production technology, citrates, granulator, concentration, ammoniator, ammophos, superphosphate, ammonium nitrate.

**ТАРИХ ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ ПӘНДЕР.
ҚҰҚЫҚ ЖӘНЕ ЭКОНОМИКА**

УДК 332(519.5)

СИНГАПУР – ШЫҒЫСАЗИЯЛЫҚ ЖОЛБАРЫСТАРЫНЫҢ БІРІ

АБДЫХАНОВ У. К.

Мақалада Сингапур Республикасының өркендеуінің себептері ашылады. Зерттеуші Сингапур экономикасының қарқынды дамуының іргетасы үкімет кәсіпкерлікті дамыту, шетел инвестицияларын келтіру мен экспортты өсіру саясаты, басқарылатын экономика, медицина мен инфрақұрылымды қаржыландыру болды деп куәландырады. Сонымен бірге еңбекте республикаға отарлық жүйесінің «қалдықтары» да үлкен көмек берді: әлемнің барлық кәсіпкерлерін қарым-қатынас жасауын жеңілдеткен ағалшын тілін жақсы білуі, елдің жетістіктеріне оның географиялық жағдайы да үлкен рөл атқарды деп көрсетіледі. Сингапурдың жетістігінің тарихи қалыптасқан тағзы бір факторы бар: ол елдің иммигранттарды қабылдап, біріктіруі.

Кілт сөздері: нарық, экономика, даму, қор, экспорт, нәтиже, өндіріс, корпорация, қаржыландыру, жетістік.

1959 ж. Сингапур Британия империсының өздігінен басқарылатын мемлекеті болды. 1963 ж. Малайзия Федерациясына кірді, бірақ 1965 ж. қақтығыс нәтижесінде федерация қатарынан шығып, өзінің тәуелсіздігін жариялайды. Сингапурдың өзінің табиғи қорлары болмаған, су мен құрылыс құмды көршілес елдерден сатып алуға мәжбүр болды.

Сингапурдың экономикасы – дамыған нарық жүйесі. Елдің экономикасы өнімдердің экспортына байланысты, әсіресе тұрмыстық электроника, ақпараттық технология, фармацевтика және қаржы қызметтер саласы. Сингапурдың экономикасында ұлтаралық (транснациональный) корпорациялар үлкен рөл атқарады. Сингапурлық экономика – ең ашық және сыбайластық жемқорлықтың төмен деңгейіндегі экономикалардың бірі. Елде тұрақты баға сақталынады, ал жалпы ішкі өнім (ЖІӨ) әлемде ең жоғары – 2015 ж. АҚШ-тың 468 млрд доллары,

ЖІӨ халықтың жан басына шаққанда – 52 888 АҚШ-тың доллары,

ЖІӨ халықтың жан басына шаққанда СТЖ (сатып алу жарамдылық) бойынша – АҚШ-тың 85 253 долларынан жоғары, 1959 ж. 400АҚШ-тың долларын құрған,

кедейлік деңгейі – 28%,

джин коэффициенті – 46,4,

орта тап – 62,3%,
жұмыссыздық деңгейі – 2,1%,
сауаттылық деңгейі – 96,8%.

2015 ж. экономикалық өсуінің қарқыны – 2% (2014 ж. – 3,3%, 2013 ж. – 4,7%) [1:1].

ЖІӨ нақты өсуі 2004–2008 жж. орташа есеппен 6,8% құрды, бірақ 2009 ж. әлемдік қаржы дағдарысының кесірінен 2,1% төмендеді, ал 2010–2011 жж. ол едәуір көтеріліп тұрақталды.

Сингапурдың экономикалық көрсеткіштері (2011 ж.):

ЖІӨ салалар бойынша:

ауыл шаруышылық – 0%,

өнеркәсіп – 26,6%,

қызмет өрісі – 73,4%.

инфляция – 3,2%;

халықтың экономикалық белсенділігі – 3,237 млн адам; оның ішінде:

ауыл шаруашылықта – 0,1%,

өнеркәсіпте – 19,6%,

қызмет өрісінде – 80,3%;

жұмыссыздықтың деңгейі – 2,0%;

негізгі салалар – электроника, химия өнеркәсібі, қаржы қызметтері, мұнай өңдеу, бұрғылау жабдықтары, резина бұйымдарын өндіру, азық өнеркәсібі, кеме жасау, мұнай тұғырларын жасау;

экспорт – АҚШ-тың 414,8 млрд доллары; экспорт салалары – машиналар мен жабдықтар (электроника мен телекоммуникациялық жабдықтарын қоса), тұтынушы тауарлары, фармацевтикалық препараттары және басқа да химиялық заттар, қазба отындары;

импорт – АҚШ-тың 311 млрд доллары;

мемлекеттік қарыз – ЖІӨ 118,2% [1:2].

Үкімет Сингапурды қаржы және жоғары технологиялардың орталығы ретінде дамуын жалғастырады.

Әлемде Сингапур Singapore Airlines авиакомпаниясымен танымал, сингапурдың Fairmont Raffles Hotels International холдингісі мен Swissotel халықаралық отелдерінің желілеріне қожалық етеді.

Халықаралық валюталық қорының мәліметі бойынша 1980 ж. ЖІӨ өсуі АҚШ-тың 25,7 млрд доллары болса, 2011 ж. – АҚШ-тың 270 млрд долларын құрды, ал АҚШ-тың 1 доллары 1980 ж. сингапурлық 2,14 доллар тұрды, 2011 ж. – 1,29 сингапур доллары. 1980 ж. Сингапурдың кесімді ЖІӨ халықтың жан басына шаққанда АҚШ-тың жалпы ішкі өнімдерінің 39,65% құрды; ал 1980 ж. – 82,3% болған; Сингапурдың ЖІӨ СЖТ (сатып алу жарамдылық)

бойынша халықтың жан басына шаққанда АҚШ-тың 55%, 2010 ж. – 119,54 құрды [1:3].

Үкімет Temasek мемлекеттік инвестициялық топпен байланысты коммерциялық мекемелер ретінде істейтін және ЖІӨ 60% өндіретін компанияларды басқарады, әсіресе өндіріс саласындағы компанияларды. Ғаламдану кезінде Сингапур өзін Шығыс Азияда қаржылық және жоғары технологиялардың орталығы ретінде айқын көрсетіп келеді.

1965 ж. Сингапур Малайзиядан тәуелсіздік алғаннан кейін елде ресурстар жетіспеу, ішкі нарықтың кішілігі мәселелері айқындалды. Осы кемшіліктерді жою мақсатымен үкімет кәсіпкерлікті дамыту, шетел инвестицияларын келтіру және экспортты өсіру саясатын қабылдады, сонымен қатар осы саясат мемлекеттік стратегиялық кәсіпорындарын мемлекеттік қаржыландырумен үйлестірілді. 1960 жж. билік партиясы социалистік еді, бірақ ол тез арада капиталистік партияға айналды, яғни өзін-өзі билейтін прагматикалық партиясы деп аталынады. Прагматикалық деген атты кейбір шолушылар шын мәніндегі социалистік өктемшіл бақылаулы капиталистік партия деген атаудың орнына эвфемизм (сыпайы) ретінде қолданады.

Сингапур үкіметі басқарылатын экономиканы және медицина мен инфрақұрылымды қаржыландыруды таңдады. Халақтың өмір деңгейі үнемі өсіп тұрды, жылдан жылға көптеген жанұялар төменгіден орта тапқа өте бастады. 1987 ж. Ли Куан Ю ұлттық бірлік күніне арналған сөзінде енді сингапурлықтардың 80% орта таптың өкілдеріміз деп санауына болады деген.

Сингапурдағы сыбайлас жемқорлықтың төмен деңгейі, білікті жұмыс күші, ілгері және тиімді инфрақұрылым АҚШ, Еуропа мен Жапонияның 3000 ұлтаралық (транснациональнй) корпорацияларын қызықтырды. Ұлтаралық корпорациялар өнеркәсіп өнімдері мен тура экспорттық сатудың үштен екісін өндіреді, бірақ кейбір қызмет беру салаларында үкіметтің корпорациялары үстемділік етеді. 2000 ж. үкімет басқаратын өнеркәсіп өндірісі мен қаржы секторының үлестері жалпы ішкі өнімдерінде тиісінше 26% және 22% құрайды. Мемлекет басқаратын электроника саласы өндіріс бөлімінде үздік болып тұр және жалпы өнеркәсіп өнімдерінің 48% құрайды. Үкімет химиялық және биотехнология салаларын дамытуын өзінің басымдылық міндеті деп санайды.

Сингапур – Оңтүстік-Шығыс Азиядағы қаржы орталығы. Сингапур инвесторларды төменгі салық мөлшерлемесімен қызықтырады, ол әлемдегі салық жүйесінде 5-орында тұр. Осы елде тәулік бойы банктік қызмет қажеттілігі болды, сонымен қатар ол керекті сағаттық белдеушесінде орналасқан еді [1:4].

Үкімет сингапурлықтардың бәрін тұрғын үй мен кәсіпорындарындағы үлесі түріндегі ұлттық табыстың иесіне айналдырды. Әлеуметтік қамсыздандыру жүйесі көмек беру емес, зейнетақы жинақтау, медициналық сақтандыру, жеке сақтық есеп-шоты рөлін атқарады, сонымен қатар тұрғындар мен кәсіпорындарға қаржылық инвестиция тартуға мүмкіндігін жасайды.

Сонымен Сингапур қысқа мерзімде үлкен жетістіктерге жетті, немесе синапуралық ғажап дүниеге келді.

92 жасында қайтыс болған Сингапурдың бірінші премьер-министрі Ли Куан Ю-дың (1959–1990) есімі елдің экономикалық ғажаптың авторы ретінде есте сақталынды.

Бірақ бірқатар философтар мен саясаткерлер, экономистер мен әлеуметшілер Ли Куан Ю билікке келгенінше Сингапур экономикасының бір қатар экономикалық және географиялық артықшылықтары бар деп санайды. Ағылшын экономикалық тарихшысы У Дж. Хафф «Сингапурдың экономикалық өсуі» кітабында: «1823 ж. британдық өкіметі Сингапурды барлық кәсіпкерлер мен үкіметтерге ашық еркін сауда жасау порты деп хабарлады. Аралдағы XIX ғ. аяғындағы экономиканың жылдам өсуі 1900 жылына дейін ірі замануи қала соғуына мүмкіндік берді», – деп жазады.

У Дж. Хафф айтуы бойынша, 1951 ж. Сингапурде алюминий мен резинаға сұраныс туындауының себебімен экономикалық серпіліс басталды. Ол кезде Ли Куан Ю, билікке келгенінше 8 жыл бұрын, қарапайым адвокат болған. Қалада сингапурлық киноиндустриясы мен жеке университеті ашылды. 1950-ші жылдары Сингапурда ЖІӨ халықтың жан басына шаққанда басқа Азия елдеріне қарағанда әлде қайда жоғары болған, Токиодан басқа отыз тұрғынға бір автомобиль келетін, яғни 1965 ж. Сингапурда тәуелсіздік алғанынша берік экономикалық фундаменті мен елеулі артықшылықтары болған [1:5].

Әлем эксперттерінің пікірі бойынша, Сингапурге отарлық ескілік жұғындылары да үлкен көмек берді. Мысалы, әлемнің барлық кәсіпкерлерін қарым-қатынас жасауын жеңілдеткен ағылшын тілін жақсы білуі, сонымен қатар Азиядағы басқа отарлы елдерде жаппай саяси қозғалыстар болды, бірақ Сингапурда соншалық жаппай және агрессияшыл болмады. Оның саяси мәдениеті прогресивті авторитарлық құрылысын орнатуға кедергі жасамады.

Сингапурдың жетістіктеріне оның географиялық жағдайы да үлкен рөл атқарды. 1960-шы жылдары Еуропа мен АҚШ-тың сауда кемелері Малайзия мен Индонезия айыратын Малакк бұғазымен өтіп, Азия жолына түсетін, олар онда жанармай үстеп құю үшін тоқтайтын. Осы бұғаз «Азияның Суэц каналы» деп аталынып кеткен.

Жаңа мемлекеттің пайдасына Малайзия құрамында біраз уақыт болған Сингапур одан өз территориясын қорғап қалды. Малайзияның мұнай және өндіріс қуаттары бар ішкі аудандары Сингапурдан жақын орналасқан, екіншісі, осы өндірістері қалаға жақын орналасқанымен Сингапурдың дамуын қиындатпады. Жағымды жақтарына Сингапурда ашық және толығымен ғаламдық сауда экономикасын дамытуға кедергі жасайтын басыбайлы ауыл шаруышылығы болмағанын да жатқызуға болады.

Сингапурдың оқшауланушылығы оның жоғары үстеме қосымша құны бар өндірістерді дамытуға итермеледі, өз кезегінде осындай жағдай Сингапурды сыбайласқан индонезиялық шенеуніктері мен кәсіпкерлері үшін ақшаның ізін жасыру орталығына айналдырды.

Сингапурдың жетістігінің тарихи қалыптасқан тағы бір факторы бар. Ол елдің иммигранттарды қабылдап, біріктіруге дайын болуы. Бұндай жағдай табиғи жолымен пайда болды, яғни елдің әлем көлік жолдарында орналасуымен байланысты. XX ғ. Сингапур халқының едәуір бөлігін оңтүстік Қытай мен Үндістанның оңтүстік провинцияларының тұрғындары болатын. Ли Куан Ю кезінде иммиграцияға үлкен үміт артқан. Мысалы, Сингапурде туылған азаматтардың саны 1980–2000 жылдары 80%-дан 64%-ға дейін төмендеді, ал 2011 ж. – 62% ғана құрды. Әлем әлеуметтанушылары 2030 ж. жергілікті халықтың саны 46%-ға дейін төмендейді деген болжам жасайды [1:6].

Бұндай жағдай экономикалық дамуға үлкен әсер тигізеді, дегенімен түрлі мәдениеттердің, дәстүрлерінің бар болуы, шыдамдылық, тағы да үкіметке қарсылыққа алаңдамай өз жұмысын жасауға көмектесетін (әзірше) саяси мойынсыну бар.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Ломакин В. К. Мировая экономика. – М.: Юнити, 2012. – 671 с.
2. <http://asiavector.ru/countries/singapore/>
3. <http://fedin.org/ekonomika/chudo-yuzhnoj-korei.html>.
4. https://www.google.ru/?gws_rd=ssl#newwindow=1&q=%D1%8D%D0%BA.
5. <http://old.radiotochka.kz/news/full/700.html>.
6. http://kommentarii.org/strani_mira_ekiklopediy/singapur.html

АБДЫХАНОВ У.К. СИНГАПУР – ОДИН ИЗ ВОСТОЧНОАЗИАТСКИХ ТИГРОВ

В статье рассматриваются вопросы процветания Республики Сингапур. Исследователь свидетельствует, что краеугольным камнем интенсивного развития экономики Сингапура является развитие правительством предпринимательства, политика привлечения иностранных инвестиций, инвестирование медицины и инфраструктуры страны. В статье подчеркивается, что большую помощь в развитии экономики республики оказали «остатки» колониальной системы: хорошее

знание английского языка населением страны способствовало взаимодействию предпринимателей всего мира, географическое положение страны тоже сыграло положительную роль в возрождении страны. Отмечается, что в историческом формировании Сингапура есть очень важный фактор – вовлечение иммигрантов и их сплочение.

Ключевые слова: экономика, развитие, ресурс, экспорт, результат, производство, корпорация, инвестирование, достижение.

ABDYHANOV U.K. SINGAPORE IS ONE OF THE EAST ASIAN TIGERS

The article discusses the prosperity issues of the Republic of Singapore. The researcher testifies that the cornerstone of the intensive development of the economy of Singapore is the development of entrepreneurship by the government, the policy of attracting foreign investments, investing in the medicine and the country's infrastructure. It is shown that the footprints-of the colonial system contributed to the development of the economy of the republic: a good knowledge of the English language by the population of the country, which facilitated the interaction of entrepreneurs all over the world, the geographical position of the country also played a positive role in the revival of the country. It is mentioned, that in the historical formation of Singapore a very important factor is the involvement of immigrants and their solidarity.

Keywords: economy, development, resource, export, result, production, corporation, investment, achievement.

УДК94(574)

**РУХАНИ ЖАҢҒЫРУДАҒЫ ӨЗБЕКӘЛІ ЖӘНІБЕКОВТІҢ ӨМІРІ
МЕН ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ МҰРАСЫНЫҢ МАҢЫЗЫ.**

АЛДАБЕРГЕН М.Н.

Мақалада Қазақстан мемлекетінің тарихында мемлекеттік және қоғамдық қайраткер ретінде ерекше еңбектерімен өмірес із қалдырған тарихи тұлға Өзбекәлі Жәнібековтің өмір жолдары мен қызметтері туралы мәліметтер баяндалады.

Елбасының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» «Ұлы Даланың жеті қыры» атты бағдарламалық мақалалардың мазмұнында айтылғандай мемлекетіміздің ұлттық кодын анықтап, сақтай білуде және оны болашаққа жеткізуде, ұлттық сананы жаңғырту, оның мәдениеті мен салт-дәстүрлеріне айрықша құрметпен қарау, тарихи тұлғалардың туған жерге қызметі жалпы шынайы патриотизмі Өзбекәлі Жәнібековтың мемлекеттік, қоғамдық деңгейдегі іс-әрекеттері, шығармашылық мұрасы нақты деректер негізінде айқындалады.

Кілт сөздер: тарихшы-этнограф, қазақтанушы, тарихи тұлға, мектеп-интернат, театр өнері, комсомол комитетінің хатшысы, қазақ әндерінің фестивалі, бөлім меңгерушісі, істің адамы, қазақ диаспорасы, Қ.А.Яссауи кесенесі, музей ісі, этнографиялық мұражай, қоғамдық және мемлекеттік қайраткер.

Көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері, тарихшы-этнограф, қазақтанушы, әулиелі топырақ, сансыз баптың мекенінде, тарихқа тұнып тұрған қазіргі Түркістан облысының, Отырар ауданына қарайтын, Арыстың Сырға құяр мекеніндегі қоныстардың бірі Сарықамыс ауылында 1931 жылдың 28 тамызында қазақтың маңдайына бітер дара тұлға – Өзбекәлі Жәнібеков дүниеге келді. Салт дәстүрмен ата-анасы көршілерді шақырып, шілдехана жасап, ағайындар арасындағы ең қадірлі көнекөз қарт Өзбек ақсақалдың құрметіне Өзбекәлі деп ат қойылды.

Әкесі – Жәнібек Құдиярұлы, анасы – Қаныша Томашқызы қазақ ауылдары ұжымдасқанға дейін мал дегеннен жеті-сегіз қой ешкісі, жалғыз сиыры, жүріске мінетін жалғыз аты болғандықтан ешқайда көшіп-қонбай, жер шұқып, диханшылықпен айналысқан. Өзбекәлі дүниеге келгеннен соң көп ұзамай әкесі қайтыс болып, анасы Қанышаны әмеңгерлік жолымен жақын туысы Серім Сейтбекұлына қосты. Анасы Түркістан маңындағы Құш Ата деген қыстақтың тұрғыны Томаш деген кісінің қызы болатын. Анасы Қаныша отырықшы елдің дәстүрінде тәрбие алған, ойындағысын бұлтартпай айтатын, жасында ән салып, би билеген, шашы тізесіне түсетін ажарлы кісі болған.

Өзбекәлі Жәнібеков «әкем бар» деп айтпаған. Оның себебін өзінің «Тағдыр тағылымы» атты мемуарында, неге айта алмайтынын жазды.

«1939 жылы өгей деуге аузым бармайтын әкем Серім Сейтбекұлы бізді қасына көшіріп алды. Ол кезде ежелгі Отырар құландасының маңында ақүй, қараүйді қатар тіккен әлді қазақтың бірі болған. Әкемнің менімен тетелес өз баласы Абаш болса ата-анасының еркесі, құнанына мініп, шапқылағаннан басқа ештеңе бітірмейді. 1939 жылдың күзінде ұжымшардың орталығы Қоғамдағы мектептің екінші класына баруға тура келді. Менің әке деуге аузым бармайтын Секең өзі жетелеген атқа отырғызып, мектепке алып барды. Жолда кездескен бір адам. «Секе, бұл кімнің баласы қайда алып барасыз?» деп сұрап еді,» осындағы бір жесір әйелдің баласы еді, оқуға алып барамын» дегені. Осыдан-ақ бұл кісінің мені өзіне жақындатқысы келмейтінін ұқтым. Сол бір сәтте «өзімнің балам» дегенін өмір бақи кешіре алмадым. Мен де оны «әке» деп атаған емеспін» [1, 19-20б].

Ағасы Спандияр Финляндия соғысында ерлік көрсетіп, Ұлы Отан соғысы басталысымен хабар-ошарсыз кетеді. Үлкен әпкесі Күлараш та тұрмысқа шыққаннан соң, араға көп уақыт өтпей ерте дүние салды, сөйтіп әпкесі Мәдинемен бірге өседі. Сыңар қозыдай бірге өсіп келе жатқан әпкесі Мәдинемен де көп ұзамай айырылды. Көп ұзамай, тоғызға енді толған Өзбекәлінің тағдырын шешпек болады. Сөйтіп оны Серімнің Маяқұмдағы бухгалтер болып істейтін үлкен ұлы Қожаның қолына береді. Бұлардың үйінде де балаларын жұбатып, отынын жарып, суын тасып берумен күн

көрдi. Отан соғысы басталысымен Қожан әскерге алынды. Өзбекәліні Серiм өз шаруашылығында пайдалану үшiн өз отбасына қайтарып алды. Ендi бiрге туған аға-ападан айырылған, жетiм бала аялы алақанды, жамағайын туысы Құрмаш атасынан көредi. Құрман атасы – мейлiнше инабатты, қайырымды, болмысынан адал, сыпайы кiсi едi. Өзбекәлі Жәнібековтiң балалық шағы жоқшылықпен өтедi. Анасы жұрттың отымен кiрiп, күлiмен шығып аурушаң болады.

«Жылтыратып киiм кимеген, тойып ас iшпеген бала «Өзбекәлі» әдiлетсiздiкке әбден налиды. Анасы баласына басу айтып отыратын, өмiр деген бiр қалыпты тұрмайды, бiздiң де күнiмiз туар, сен уайымдай берме – деп жұбатып, жiгерлендiре түсетiн. Анасы да көп ұзамай, ауруы асқынып көз жұмады. Өзбекәлі анасы дүниеден өткен күндi былайша есiне алады.

«Жылайын десем, көзiмнен жас шықпайды сiресiп қатып қалыппын. Сол күнi апамды Арыстанбаб әулиенiң маңындағы ескi мазарға жерледiк. Мен болсам iштей тебiренгендiктен бе, әлде бойымды күйiнiш сезiмi биледi ме, апамның денесiн жерге бергенде де, көзiмнен жас шықпай, iштей тынып тұра берiппiн. Анамның мүрдесiне төрт-бес күрек топырақ салдым. Бәлкiм, баланың қиял елесi болар, осы сәтте менiң көзiме әулиенiң үстiнен көк түгiн көрiнгендей болды. Құран оқылып, бата қылғаннан кейiн жұрт ауылға қайтты. Анамнан айырылып, iшiмнен қан жұтып келсем, ауылдағы көрiнiстi көрiп есеңгiреп қалдым. Анамның киiм-кешегiн, төсегiн өртеп, ұлым «Спаным келсе, тойға жаратамыз» – деп өрiп қойған қақтарын да лақтырып жiберiптi. Анамды емдетпегенi былай тұрсын, баласынан қалған бес-алты қойын, баспағын жаратып, дәстүрлi «жетiсiн», «қырқын», «жылын», да өткiзбедi. Мен үшiн қаралы күнгi көрiнiс ағайын-туғанның зұлымдығы мен екiжүздiлiгi естен кетпес қайғылы қасiрет болып, жүрегiмде мәңгiлiк қалып қойды»[1, 21б.].

Өзбекәлі Жәнібеков жас кезiнен әдiлетсiздiктi, қағажуды көп көрiп, опық жегендiктен бе тентек, қыңыр боп өседi. 1938 жылғы 1 қыркүйекте мектепке барған. Мектеп жанындағы интернатта алыстан келген оқушылар жатып оқитын. Өзекең сол интернатта жатты. Сол жылдардың өзiнде ол өзiнiң құрдастарымен салыстырғанда әр салада өз мүмкiндiгiн, қабiлетiн байқатты. Әлi есiмде интернатта жатқан балалар (онда қыз балалар болмайтын) бiр себеппен мектептiң екiншi қабатының күн батыс жағындағы шеткi үлкен бөлмеге ауыстырылыпты. Ол бөлменi тастап балалар бұрынғы орындарына кеткеннен кейiн қарасақ, сол бөлменiң үлкен қабырғасында салынған ат үстiндегi қазақ батырының керемет үлкен суретiн көрдiк. Бұрын ондай суреттi көрмеген бiздер таң-тамаша болып ол суреттi кiм салғанын сұрастырдық. Суретте ат үстiндегi батырдың басына кiген дулығасы, сауыт-сайманы бәрi керемет салынған болатын. Кейiн бiлгенiмiздеi оны салған

Өзбекәлі болып шықты. Ө.Жәнібеков өнерпаздар үйірмесіне де қатысып ән айтып, би билейтін, «Екпінді жас» деп аталатын қабырға газетін басқарып шығаратын да Өзбекәлі еді. Өнердің осындай түрлеріне қызығушылық оның талантының көзін ашуға, ықыласын, құмарлығын арттыруға әсер етсе керек. «Тентектен түзелген таптырмайды» дегендей, кісі есігінде жүріп, әркімнен қалған киімді киіп, әр адамнан қалған асты ішіп күн кеше жүрсе де бала Өзбекәлі мектепте ән айтып, би де билепті. Отырар төбеден тарихи ескерткіштер тауып, мектепте музей мүйісін ұйымдастырып, сыныпта баяндамалар жасапты...

Алайда, тағдыр қаншама илесе де, жүнжудің орнына өршелене өсті.

Соғыс жылдарында балалар оқуды тастап кеткенде, ол оқуды тастамады. 1945 жылдың күзінде жеті жылдықты бітіріп, аудан орталығы Шәуілдірдегі Жамбыл атындағы орта мектептің сегізінші класына көшті. Әкесінен көрмесе де жақсылықты, қарапайым ауыл ақсақалдары-Құрман, Әзімбек, Сарымолда, Айтбай аталарынан көрді. Ауыл ақсақалдарының мектебінен өтіп, тағдырдың тауқыметіне қарсы тұра білді. 1948 жылы Шәуілдірдегі Жамбыл орта мектебін бітіреді[2.5].

1948 жылы Шәуілдірдегі Жамбыл орта мектебін бітіріп, Алматыға аттанды.

1948 жылы: Абай атындағы Қазақ педагогикалық институтының тарих факультетінің студенті атанады (қазіргі Қазақтың ұлттық педагогикалық университеті).

Тумысынан қабілетті Өзбекәлі ұстаздарынан тәлім алып, білімге тереңден қояды. Ол – салмақты, ұяндау, бұйра шашты, қараторы әдемі жігіт әншілігімен, дарындылығымен студентер арасында беделге ие болды. Сол кездерде тарих мамандығына соғыс жылдары ығысып келіп, біраз мерзімге қалып қойған мықты маман оқытушы – профессорлар сабақ берер еді. Өзбекәлінің бағына жолыққан қыдырдай болыпты ол профессорлар. Күндіз бір мезет оқу, бір мезет вагоннан отын түсіру, кісі жұмысын істеп күнкөріске қаражат табу – Өзбекәлінің бес жылғы кәсібі. «Жатақханадан орын тимей, пәтер жалдайтын едім, қымбатына степендиям жетпейді, арзанында жағдай жоқ. Жарты жыл орындықты қаздай тізіп соның үстіне жатып шыққан кезім болды» деген еді. Осыдан-ақ Өзбекәлідей өспірім жастың соншалық қиналаспен қол жеткізгенін көруге болады. Ауылдан ақша салар ешкім жоқ. Жетім бала «шықпа жан, шықпа жан.» – деп осылай күн кешсе керек.

Ол жылдары институтта театрланған әдеби үйірме жұмыс істейді екен. Оған – Қазақ драма театрының әртісі Қ.Бадыров жетекшілік жасайды. Атақты актер Қапан Бадыров жетекшілігімен студент жастар Ғабит Мүсіреповтің «Ахан сері – Ақтоты» пьесасы бойынша спектакль дайындайды. Онда Өзбекәлі Жәнібек Мылқаудың рөлін ойнайды. Оқу орнындағы осындай

үйірме оны театр өнеріне жақын етіп тәрбиелегендей. Кейін Торғай облысында облыстық сазды-драма театрын ашуға мұрындық болатының жастық шақтағы осы машықтың әсері болса керек. Бірде одан сұрапты: «Сіз театр өнерін жақсы білесіз, сүйесіз. Сіз театр маманы емессіз бе? Оқуын бітірген жоқсыз ба?» – деп! Өзекең айтыпты: «Өртеніп кеткен театрдың режиссерімін» – деп! Айтса – айтатыныңдай бар, театр ол үшін өмірлік мақсат қана емес, тіршіліктегі қызметтік машақатқа да айналды сан рет! Шаршаған шығар, жібі түзу театр жасаймын деп билік алдында кіріптар, өнерпаз алдында, кішік болған шығар. Әйтсе де бұл салада мақсатына жеткен Өзекеңді қазақтың өртенген театрын қалпына келтірген өнер қайраткері деп атауға болар. Тірідей бейнет кейде өлідей құрметке осылай айналады![3]

Ғылымның, білім-танымның әр түрлі салаларынан сусындатқан дәрістерін тыңдап, тәлім-тәрбие алған ұстаздары: Халел Әділгереев, Мұсатай Ақынжанов – Мәлік Ғабдуллин, Райса Григорьевна Лемберг, аға оқытушы Серғали Толыбеков болды. Оның о бастан қоғамдық қызметке, мәдениет пен өнер жағына бейімделуі осы кісілермен қатар тікелей әсер еткен, кейіннен халықтың дәстүрлі өнерін зерттеуіне себепкер болғандардың ішінде Қазақстанның халық әртістері Қапан Бадыров, Асқар Тоқпанов, Валентина Пирогова бар еді.

1952 жылы Абай атындағы Қазақ педагогикалық институтының тарих факультетін бітіреді.

(Қазіргі Түркістан) облысының Келес ауданындағы орта «Ленин жолы» мектебіне мұғалім болып жұмысқа орналасты.

Тарих пәнінің мұғалімі, пионер жетекшісі, сынып жетекшісі, мектептің бастауыш жастар ұйымының жетекшісі, осы жұмыстардың бәрін абыроймен атқарған.

Балаларға жақын болып, күй талғамай, өз уақытын аямай, бала бақытын аялауға барын салды.

Сабақтан тыс уақытта тал тіктіріп, мектеп айналасын, ауыл-аймақты жасыл желекке көмкерген – кісі.

Осының айғағы болар күні бүгінге дейін «Жәнібеков теректері» – деп аталады.

1952 – 1955 жылдары оқу ісінің меңгерушісі болып жұмыс атқарған.

Осы ерен еңбектерін бағалай отырып, соғыстан кейінгі жылдардың аудан ағалары Ә.Жылқышиев, К.Ысқақов – Өзбекәліні аудан жастарының жетекшілік қызметіне қинап көндірген.

(1955 – 1956), Келес ауданы комсомол комитетінің 1-хатшысы. Бұл міндетті де асқан абыроймен істеді.

Аудан аты облысқа жетті. Өзбекәлі – облыстық жастар ұйымының жастар жетекшісі хатшылыққа шақырылды.

Жетім балалар үйінде тәрбиеленген, (Владимир Байжанов) облыстық комсомол комитетін басқарған хатшы В.Байжанов Өзбекәлінің бойынан жалындаған жалын көреді.

Бар білгенін айтып, жақсы көріп, тәрбиелейді. Партия жұмысына ауысқанда орнына Өзбекәліні ұсынады.

1956 – 1961 Шымкент облысының комсомол комитетінің хатшысы.

Комсомол комитетінің хатшысы жұмысына кіріскен соң көп қиындықтармен күресуге тура келеді. Қазақ жастарының тағдыры көп ойландырады. Қазақ жастарын мал бағуға шақырады партия. Бұл бастама жастар жетекшісі Өзбекәліге ұнамайды.

«Бабасының сорына біткен қой бағу – қазақтың баласының маңдайына жазылып па? Жақсы болса орыс нәсілді жастар неге қой бағуға бармайды? Қазақ жастарын оқу-білімге бағыттауымыз керек. Ең болмаса өндіріске жіберу шарт. Қалалық мәдениетті үйренсін!» – деп қарсылығын ашық білдіреді[1.51].

Қазақ жастарын өндіріс салаларына тарта бастайды.

Облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы В.И.Макаров, Ливенцов жастар жетекшісі Өзбекәлі Жәнібековке үрке қарайды. Жолына кедергі болып, тосқауыл қоя бастайды.

Қарама-қайшы қарсылықтар көбейе береді, облыс басшысымен жастар жетекшісі арасы ажырай береді.

Жазушы Қалаубек Тұрсынқұлов «Қал қалай жолдас хатшы?» – аталатын романтикалық туынды жазды.

Шығарма Өзбекәлі Жәнібеков туралы. Қалаубек Тұрсынқұлов бұл кезде Облыстық Комсомол комитетінің қатардағы хатшысы. Өндіріс жағындағы қазақтар аз болатын, өндірісте жұмыс істей алмайды деген сөз емес. Сол кездегі саясат қазақ балаларын егін егіп, мал бағуға, әрі кетсе мұғалім болуға итермелейтін. Техникалық мамандықтарды көптеп игеруге жол бермейтін. Шымкенттегі пресс-автомат, қорғасын зауыттары секілді өндіріс ошақтарында қазақтар сирек болатын.

Өзбекәлі Жәнібеков аталған зауыттардың комсомол комитетінің жетекшілерін мамандардан сайлау туралы ұсыныс берген. Аудандық, қалалық комсомол комитеттерінің хатшылығына ұсынған ұлты орыс кандидаттарды өткізбей тастап, қазақтарды тағайындаған. Қазаққа бүйрегі бұрып тұратыны анық көрініп қалып, обкомның басшыларына жақпай жүретін. «Арыс – Түркістан» каналының құрылысы аяқталғанда көптеген кеңшар ашылды. Солардың бірі «Бөген» савхозы болатын. Обкомның бірінші хатшысы Макаровқа кіріп басшылық жасауға Бөгенге жіберуін сұрапты.

Облыстық деңгейдегі қызметін, жайлы кабинетін тастап, алыстағы енді құрылып жатқан ауылға, қыруар жұмыс пен шаң-тозаңның арасына баруға сұранып жүрген қандай ел жанды азамат десеңші?!

Бөгенді гүлдендіріп, қазаққа тағы бір абаттанған ауыл сыйлау екен ғой.[4]

Георгиевка қыстағындағы мүгедек балалар үйіндегі адам төзгісіз ауыр жағдайды көріп, шұғыл көмек көрсету қажеттігін Оңтүстік Қазақстан облыстық партия комитеті бюросында мәселе етіп көтереді.

Бюджеттен қомақты қаржы бөлді, балалардың жататын жатаханасын күрделі жөндеуден өткізіп, спорт, ойын залдарын қажетті құралдармен жабдықтап, азық-түлікпен уақытылы қамтамасыз етуін өзі қадағалады. Бұл да үлкен адамгершіліктің белгісі.

Ата-бабам «Жетім көрсең, жебей жүр» деген өсиетін берік ұстаған кісі.

«Егер Өзағам комсомол, партия қызметіне ауыспағандай күн туғанда тамаша ұстаз болып, тәрбие саласынан құнды еңбектер жазуы да сөзсіз еді деп ойлаймын.

Ол кісінің мектептен тыс қоғамдық жұмыстарға белсене араласуы, әсіресе, аудандық «Білім» қоғамының тапсыруымен далада арық қазып жатқандарға халықаралық жағдай туралы лекция оқып, көзге түсуі комсомол, партия жетекшісі болып жетілуіне жол ашқан мүмкіндіктер дер едім.»

Халыққа істеген жақсылығының қайсыбірін айта берейік, том-том кітап жазса да таусылмас – деп тебіренеді Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері.[5]

«Өзбекәлі Жәнібеков – қазақтың маңдай алды, аса көрнекті қайраткері. Ол кісінің әрі саясат, әрі мемлекеттік, әрі мәдени қайраткер десе болады. Әсіресе ол біздің ұлтымыздың тарихын, мәдени мұрасын, өнерін, өткен әдебиетімізді зерттеуге өлшеусіз үлес қосқан адам. Өзбекәлі Жәнібеков жәй ғана зерттеп қойған жоқ, көптеген жәдігерлерді іздеп жүріп ашып, оларды насихаттап, зерттеуге барынша күш салды.»

1961 жылы Қазақстан ЛКСМ Орталық Комитетінің 1-хатшысы сайланды. 1962 жылы ақпанның 27 – 28 күндері Қазақстан комсомолының X съезінде сөз сөйледі.

Қандай қызметте жүрсе де, жастардың қамын ойлау, қазақ жастарын көтеруді мақсат тұтты. Өзбекәлі Жәнібеков Мәскеуде ВЛКСМ Орталық Комитетінің бірінші хатшылары Тяжельниковпен, кейін Пастуховпен сыйласа қызмет істеді.

«Тяжельников – парасатты жан еді», «Пастуховтан қағаз жазғанда қайшымен жұмыс істеуді үйреніп едім» – деп жазды Өзекең.[6.50]

Комсомол жұмысынан кейін Өзбекәлі Жәнібековті Қазақстан Орталық партия комитеті Торғай облысын ұйымдастыруға жіберді.

1970 жылы жаңа құрылған Торғай облысы партия комитетінің үшінші хатшысы қызметіне келді. 1970-1975 Қазақстан Компартиясы Торғай облысы комитетінің хатшысы.

Өндіргіш күштері дамымаған, қойнауында қазба байлықтар жеткілікті бола тұра, кішігірім боксит кеніштерінен басқа мардымды өнеркәсібі жоқ, ауыл шаруашылығы дән өндіру бағытында ғана біржақты өркендеген, жол қатынасы нашар, байланыс құралдары мен коммуникациясы жетілдірілмеген, халқының мәдени-тұрмыс жағдайы төмен, қысы ұзақ, үскірік желді, қарлы-боранды, жазы – керісінше қысқалау, қуаң да ыстық болып келетін Торғай даласында жаңа облыс құру оңайға түсе қоймады. Облыстың бір-бірінен ерекшенелетін екі бөлігін – тың игергендіктен едәуір дәрежеде жоғары механикаландырылған ауыл шаруашылығы бар солтүстік аймағымен негізінен жайылымды мал шаруашылығымен айналысатын, күш-қуаты аз, жұмыс қолы жете бермейтін, қазіргі заманға игіліктерден құр алақан қалған десе де болатын оңтүстік аудандарын өзара теңестіру үшін де қыруар қаржы, уақыт керек еді.

Бұрын болған, бүгінде жоқ облыстың кезінде ту көтерушілері санатында С.Құсайынов, Қ.Тұрсынов, М.Сағадиев, Е.Башмаков, Ө.Жәнібеков есімі. Бұл азаматтар: «Торғайдың ырысы, бағы болған азаматтар».

Өзбекәлі Жәнібековті торғайлықтар елден ерекше сүйді.

Сол кездегі облыстың бірінші басшысы С.Құсайыновтың өзі: «Мен Өзбекқалидай сауатты емеспін, жұмысшымын. Барлық саяси, мәдени мәселелерді Өзбекқалимен шешіндер» деп отырады екен.

Партиягерлер мінезінде өте сирек кездесетін кісілік кеңдік. Әдетте партия басшылығы еріксіз құрметтеліп, тағынан түскен соң жұртшылық «алды-артына бір уыс топырақ...» деп бетін теріс бұрып отыратын еді. Ал облыстың бірінші хатшысы да емес, қатардағы хатшысы Өзбекәлі Жәнібековке дегенде торғайлықтардың махаббаты әлі күнге күйіп тұр.

Өзбекәлі Жәнібековтың өзге басшылар секілді жоғарыдан басқару үшін емес, жергілікті жұртшылық кеудесіне перзент болып кіре білгенінен. Ел тарихын, Жер тарихын жақсы білгенінен. Тарихи білім-білікті талапқа ұласқанда ұлтым деп ұмтыла соққан жүрек не жасатпайды, құдай-ау?!

Өзбекәлі Жәнібековтың өмірі Торғай өңірінің мәдениетімен, өнерімен өзектес болды деп айтсақ, артық айтпаған болар едік. Жас сәбидей болған, жас қаланың аяғын теңдеп басуына, яғни мәдениетінің гүлденіп өркендеуіне еңбек сіңірген, өз қызметін адал да абыройлы атқарған абзал азаматтың бірі. Торғай өңірінің мәдени тірлігін көтеріп, өнерді түлетуге өлшеусіз еңбек етті.

Қазақстанда қазақ мектептері жабылып, орыс мектебіне айналып жатқанда, Торғайда орыс мектебін жаптырып, қазақ мектебіне айналдырған.

1975 жылы 15 қаңтарда облыстық «Торғай таңы», «Тургайская новь», газеттерінің алғашқы сандары шықты. Облыстық радио станциясы іске қосылды.

1971 жылы 19-20 маусымда Арқалықта бірінші рет «Торғай әуендері» фестивалі ашылды.

Халық батыры Амангелді Имановтың 100 жылдың мерей тойына қарсы облыстық тарихи-өлкетану музейін ашты.

Торғай облысына қалдырған үлкен ізі – ол Арқалықтағы музыкалық драма театры. Бұл театрға жер-жерден әртістер жинады.

Торғай облысы тұрғындарының бар-жоғы 20 пайыздан астамы ғана қазақтар еді. Кейбір аудандарда жоқтың қасы. Соған қарамастан Өзбекәлі Жәнібеков жыл сайын «Торғай әуендері» қазақ әндерінің фестивалін өткізіп тұрды. Оған барлық дерлік аудандар қатысатын. Шара ашық аспан астында ұйымдастырылып, киіз үй тігілген. Өзекең қатысушылардың бәрінің ұлттық киім киюін бақылайтын. Осы дәстүр сол өлкедегі қазақтардың орыстанып кетуінің алдын алды. Фестивальден қанаттанған әншілер Қазақстанның белгілі мәдениет қайраткерлеріне айналды.

Ол кісінің қазақ мәдениеті үшін еткен еңбегі, төккен тері туралы айта берсең том-том кітаптарға арқау болар әңгіме. Арқалық қалалық партия комитетінің төрт қабат ғимаратын алып, облыстағы алғашқы музейді ашқанының өзі бір аңыз. Осы мақсатты жүзеге асыру жолында Өзекең қандай қарсылыққа тап болмады десеңіз. Өзі аштырған облыстық қазақ сазды-драма театрына үнемі жанашырлық танытып жүретін. Қойылымдардың дайындығына жиі қатысып тұрушы еді. Актёрлерге араласып «былай сөйле, былай жүр» деп ынта-шынтысымен кірісіп кететін. Режиссерлер мен суретшілерге қазақтың ұлттық киімінің ерекшеліктері, салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпы туралы кеңес беріп отыратын. Өзекең бұл саланың нағыз білгірі болатын.

Облыстың құрылғанына бас аяғы екі жарым-үш жылдай уақыт өтпей жатып-ақ, Арқалықта аэропорт, автовакзал, теміржол вокзалы, байланыс үйі, облыстық аурухана, екі арнаулы орта оқу орны ашылды.

Талдықорған облысына арнап жоспарға енгізілген педагогтік институтты Арқалыққа ауыстырды.

Қайда көз жүгіртсеңде Өзбекәлі Жәнібековтің салған іздері сайрап жатыр.

Не істесе де бәрін «Қазағым» деп істеді.

– Қазақты шын жүректен сүйген, қазақ десе ішкен асын жерге қойған, ұлт үшін жанын қиюға даяр азамат, біртуар тұлға – Өзбекәлі Жәнібеков дер едім.

Осындай азаматпен қызметтес болған еңбек ардагері – Бақыт Тілеубаевтың «Нағыз ұлт перзенті еді» мақаласынан мына дерекке көз тоқтатсақ.

«Бірде бюроның отырысында Державин ауданының бірінші хатшысы бидайға түскен жылқыларды түгел атқызып тастағанын айтты. «Я им организовал белый террор» деп масайрап сөйледі. Тіксініп қалдық. Жылқыны қазақ қана ұстайды. Арқа қазағының негізгі күнкөрісі – жылқы. Оны жаппай атып тастау – басыну, қорлау. Мұны білсек те тілімізді тістеп айта алмадық. Жиыннан соң Өзекең дереу бізді шақырып, осы мәселені бюроның келесі отырысына дайындауды тапсырды. Біз әлгі хатшысымақтың басқа да кемшіліктері мен қателіктерін тізбектедік. Келесі отырыста Өзбекәлі Жәнібеков оның әрекеті халықты қанау екенін, жылқыларды атудан келген залал бидайға тиген зиянынан бірнеше есе көптігін дәлелдеді. Менменсіген аудан басшысы бюро мүшелігінен, тіпті партия қатарынан шығарылып, қызметінен кетті. Жиналыс тарап жатқан кезде Өзағаң басы салбыраған сабазға: «А мы вот тебе организовали красный террор» деп мысқылдады. Тағы бір бюро отырысында Жангелдин ауданындағы білім мәселесі талқыланды. Аудандық партия комитетінің бірінші хатшысы Бычковты шақырсақ, идеология жөніндегі хатшыны ерте келіпті. Оның ұлты қазақ екен. Бірінші хатшы бар мәселені соған аударып қойды да өзі тыныш отырды. Бюрода 4 қазақ, 5 орыс бар. Олар ұлты қазақ хатшыны әбден қыспаққа алды. Бүйтсе берсе, қатаң жазаланатын түрі бар. Сол кезде Өзекең тұрып, обкомның бірінші хатшысына қарап: «Жолдас бірінші хатшы, ауданның барлық – тыныс тіршілігіне оның бірінші басшысы жауапты, сұрақтардың соған қойылуын сұраймын» деді. Содан жайбарақат отырған Бычков сұрақтың астында қалып, ақыры қатаң сөгіс алып тынды. Осылайша Өзекең тағы бір қазақты қорғап қалды»[7,4].

Торғай облысы жабылғанда, торғайлықтар «Өзбекәлі» болғанда жаптырмас еді – деп ах ұрды. Өзбекәлі Жәнібеков Торғай сахарасын сүйіп кетті, ежелгі Торғай да оны өзінің ұлы етті.

Өзбекәлі Жәнібеков жайлы жазылған жүрекжарды шумақтарының бірі.

Өткен ғасыр...

Жетпісінші жыл басы,

Торғай жері –

Таланттардың тұнбасы,

Өзбекәлі,

Арқалықта жолықты,

Өзгелерден ерек тұрған тұлғасы.

Әулие ме,

Әмбие ме – бұл кісі,
Өзгелерге ұқсамайды түр-түсі.
Періштелер мекен еткен
Пейіштің
Қоңыр салқын самалындай күлкісі.

Тұла бойы –
Тұнып тұрған даналық,
Жаратқаннан өзгеше болып жаралып,
Тұрар дәйім,
Тұғырында отырса –
Қырандайын,
Жан-жағына қаранып.

Ол кім деме,
Өзбекәлі – бұл ағам.
Хас өнерге жан-тәнімен құлаған.
Амандығын тілеуші еді –
Әр қазақ,
Жалғзыңдай,
Тәңіріден сұраған.
Ерен еді,
Еңбегімен еленген,
Тарихыңды тартушы еді тереңнен.
Айдағыны алушы еді сараңнан,
Қайдағыны табушы еді кереңнен.

Көрсен болды,
Кетпес еді есіңнен.
Мейірленсе,
Мерейінді өсірген.
Торғай суы
Тобығынан келмейтін,
Батыр еді –
Кешіп өткен Есілден.

Қас жауымен
Қасарысқан
Қарысқан.
Жан – жүрегі

Жаратылған намыстан.
Кері кеткен
Кесірінен кеңестің
Менің ағам «мыңмен жалғыз алысқан».

Менің ағам,
Өзбекәлі өз ағам.
Сөзі таудай,
Биік бірақ,
Өзі одан.
Ақ жүрегі ағыл-тегіл өлең жыр,
Көкірегі тұнып тұрған ғажап ән.

Өзбекәлі,
Өз ағам ғой ол менің.
Сен Жердегі
Темірқазық белгі едің.
Кеудесі оның –
Ұлы өнердің ұясы,
Ұлы өнердің көрген жоқпын өлгенін.

Бәрі сыйып,
Бәрі пісіп – басында.
Сүюші еді туған жердің тасын да.
Арыстандай
Азамат ең
Ақыры –
Қалдың мәңгі,
Арыстанбаб қасында![8.7]

Өзбекәлі Жәнібеков Орталық комитеттің Халықаралық байланыс бөлімінің меңгерушілігі қызметіне шақырылды.

1975 – 1977 Қазақстан компартиясы ОК -нің Сыртқы байланыстар бөлімінің меңгерушісі. Қазақ ССР кезінде Орталық комитетінің «халықаралық байланыс бөлімі», «Сыртқы істер министрі» деген қызметтердің аты дардай болғанымен, шын мәнінде шалажансар жұмыс істеп, шартты өмір сүретін сала болатын. Осындай жағдайда саланың жаңа басшысы Өзбекәлі Жәнібеков қалай қимылдауы керек еді? Ол қалай қимылдады?

Өзбекәлі Жәнібеков – істің адамы. Өзі жастай тарихи сипатымен түсінген лениндік ұлт саясатын алдына ұстай отырып, он бес одақтас

республиканың бірі – Қазақ ССР -інің сыртқы саясатын тиісті биігіне көтере жөнелді. Бәрі жиылып бір ғана «Достық қоғамы» аталатын құрылымды «Қазақстан – Үндістан» (төрағасы Ғ.Мүсірепов), «Қазақстан – Араб» (төрағасы М.Қаратайев), «Қазақстан – Вьетнам» (төрағасы Ө.Тәжібеков) етіп сала-сала етіп қайта құрды. Қазақтың айтулы әдебиет, ғылым, өнер тұлғаларын қоғамның төрағалары етіп сайлап, оларды сырт елдерге шығарды. «Қазақты жаһан жұрты білсін!» дейді екен Өзекең. Сөйтіп, шын мәнінде байланысты жаңартқан. Сырт елде шашылып жүрген қазақ диаспорасымен жұмыс істейтін, «Отан» қоғамы арқылы қазақ балаларын оқуға тартты. Қазақ ССР Сыртқы істер министрлігінің жұмысына жан бітірді. Министрліктің Мәскеуге дауысы шыға бастады. Шетелмен байланыс бөлім басшысы Мәскеуге – сала басшысына жиі хат жазып, мәселе қоя бастады. Шетелдерден келген қонақтарға көрсетейік деп Қ.А.Яссауи және Айша бибі кесенесін жөндетуге кіреседі. «ЮНЕСКО тізіміне енер санаулы да қалаулы тарихи ескерткіш қатарына қосамыз» дейді екен бөлім бастығы. Бұл екі ескерткіш те «ескілікке» баланып, әрі салса қоймаға, бері салса мал қораға айналған қасіретті кезең еді. Көктөбеде қазақтың киіз үйін көтеріп «Ауыл» ресторанын ашып, Алматының әсем орталығына туристерге арнап «Отырар» қонақ үйін салдырды.

«Арғымақ атқа міндім деп, атажұрттан айрылма» деп, Өзбекәлі Жәнібеков қазақ мүддесін бір сәтте ойынан шығармай, қолында бар мүмкіндігін ұлт ісіне арнайды.

1977 – 1986 жылы. Қазақстан мәдениет министрінің орынбасары.

Қазақ мәдениетін қазақ басқармауға айналған кезең. Халық санағы кезінде басқа нәсілден әйел алған министрдің «Мені қазақ деп көрсетіп жазбай-ақ қойыңдаршы...» деген қасиетсіз қолқасы да болыпты бұрын. Осындай ұлт мәдениетіне деген көзқарас оңалып кете қоймаған кезде Өзекең министрдің орынбасары болып келді.

Қарамағында қызмет атқарып, ашы-тұщы сөздерін еститін, Өзекеңдей тұлғаға қарап бой түзейтін, бой ғана емес, ой түзейтін сәтіміз, міне, осы кезең. Ол қазақ жастарына көбірек қарайлады. Жастар бойынан жылт кеткен жақсылық көрсе, көзі күлімдеп қуанып қалушы еді, қазақ жастары діндеген жерден табылмаса қаны тартылып, қуарып қалушы еді, жарықтық. «Ой, осы сендер қашан өсер екенсіңдер?» дейтін ондайда біртүрлі мұңайып. Сонда рухани өсуімізді көксейтіні аңғарылатын. «Одақтан бастап барлық республика жетістіктерін көріп, біліп, үйреніп, өз мәдениетімізді көтеруге жұмсайық» дейтін жасырмай. «Бізде музей белгілі бір тарихи тұлғаға айналды. Бірақ, концепсиясы ашылмай жатады. Не көп, жергілікті революционерлерге арналған музей көп. Оның бәрі жиылып бір ғана идеяны

айтады. Соның ең болмаса бірен-сараны қазаққа арналмаған. Не сонда, қазақта революционер болмаған ба?» деп сөйлегені есте үлкен бір жиында.

Бірде Түркістанға ерте кетті. Қолорамалын төрт бұрышынан түйіп толқындаған бұйра шашын бастыра киіп жүк көтергіштің бір шетін көтеріп, күні бойы топырақ тасығанын көзімізбен көрдік. «Ата кесенесін музейге айналдырмақ дұрыс, бірақ мүрде басына орнатылған құлыптастарды шатастырып алсақ, аруақ кешпейді бізді. Мынау Абылай хан құлпытасы. Анау бәленшенің құлпытасы...» деп хатқа түсіретін. «Ағай, бастықтар Абылай ханның құлпытасын дабырайтып айтпа, саяси қате болады» деп жатыр». Сұраулы кейіппен қараған экскурсоводқа: «Қарағым, ханның құлпытасын қаранікі деп айтып, тарих алдында қарабет болар жайымыз жоқ. Атымен атай бер!» дегені есте. Тарихты тануда, тарихтың ұлттық сипатын ашып танытуда қоғам бегіне қарамай ұлы аруақтарды демеген, ал аруақтар болса Өзекеңді жебеген...[2]

Министрдің орынбасары қызметіне кіріскенде ол кісіге халықтың мәдени мұрасының әртүрлі себептерімен құрып бітуге айналған тарихи, сәулеткерлік, көркемдік, тұрмыстық нұсқаларын іздестіру, мемлекеттік есепке алу және қорғау, музейлерді қалпына келтіру, музей ісіне басшылық ету міндеттері жүктелді.

Өзбекәлі Жәнібековтың келуімен Алматы облысының тарихи ескерткіштері де қайта түлеп, қазақы үйлер музей ретінде бас көтерді, рух оянды. Жамбылдың ұстазы Сүйінбайға, шәкірті Үмбетәліге музей ашылып, мәдени кешенге айналды. Кейін ол Кенен музейіне ұласты.

Тұрғылықты қазағы 5 пайыздан асар-аспас Шығыс Қазақстан облыстық өлкетану музейін ұлттық сипатпен экспозициялатқаны есте. Абай атындағы опера және балет театры, М. Әуезов атындағы қазақ драма театры жанынан музей ашылды. Республикалық ұлт саз аспаптары музейі, Музыка мәдениеті (Л.Хамиди үйінен) музейі, «Қызыл таң» дүкені, С. Мұқанов музейі... дегендей көп-көп музей ашылды.

Көп музейді айтамыз, бір музей ашу, тіпті уақытша экспозиция жасақтаудың өзі қиямет қайым шаруа. Өйткені музей – сан өнер мен әлденеше ғылым қоспасынан тұрады. Сондай ағартушы сала біздің мәдениетімізге кешеуілдеп жетті. Әлі күнге есесі түгенделмей, еленбей келеді.

Музей қазаққа керек болмай тұрған кез еді. Музей ісі ескіні жинайтын орталық, қариялардың және қолы бостардың уақыт өткізетін жері деп қарайды бізде. Ал Өзбекәлі Жәнібеков жанын салып музейді ұлт мәдениетінің бір ошағына айналдырып кетті.

Ұлт мәдениетінің ғасырлап кеткен есесін түгендеуде, жаңа уақытқа сай көсегесін көгертуде беті-жүзге қарамайтын Өзекең министрлік ішінен

«Музей бөлімін» тұғыш рет құрып, бүкілодақ деңгейінде музейге арнап ғылыми конференция ұйымдастырып түгендескен, ескісін жаңартқан, жоғын сабылып іздеп тапқан (қасаба сынды бұйымдар), сөйткен де самаладай музейлер жасақтаған, маң-маң далада шашылып жатқан тарихи ескерткіштерді көзінен тізіп кітапқа (свод) түзген, мырыштан құйып тақта орнатып, мемлекет қарауына алдырған, ғылыми негіздеп жазған, бүкілодақ деңгейінде насихаттаған жанашыр мәдениет қайраткері Өзбекәлі Жәнібеков!

1987 – 1988 Мәдениет министрі.

Қыркүйек айында Қазақ ССР мәдениет министрі болып Өзбекәлі Жәнібеков тағайындалды.

Негізгі үш мәселені реттеуді қолға алды;

а) заттық - техникалық базаны нығайтуды,

ә) маманданған кадрлар дайындау,

б) репертуарлық саясатты реттеу.

Театрлар мен концерттік мекемелердің, мәдениет үйлері мен клубтардың, кітапханалар мен музейлердің заттық-техникалық базасын зерттей бастады. Абай атындағы опера және балет театрының жаңғырту және бастапқы декорын қалпына келтірді.

Маманданған режиссерларды Мәскеу мен Ленинградта ғана емес, Одақтас республикалардың астаналарында дайындау келсіміне қол жеткізді.

Енді, Қазақстан үшін драма режиссерлары Тбилисиде, опера режиссерлері Киевте, классикалық балет қоятын мамандар Ригада, Халық билерін қоятын балетмейстерлер Кишиневте дайындалатын болды.[1.136 - 137]

1988 жылы 9-ақпанда Қазақстан Компартиясы Орталық комитетінің хатшысы.

Парламент мәжілісіне бес жыл қатарынан депутат.

Ө.Жәнібеков 1988 жылы қазақтың бес арысы – Шәкәрім Құдайбердиев, Ахмет Байтұрсынов, Мағжан Жұмабаев, Міржақып Дулатов, Жүсіпбек Аймауытов ісін қайта қарайтын ҚКП Орталық Комитетінде арнайы комиссия ұйымдастырып, аталған қоғам қайраткерінің есімдерін қайта туған халқына оралуына белсене атсалысты.

1990 жылы тарих ғылымының кандидаттылығын қорғады.

Ұлт тілінің тағдырына алаңдады.

«Халықаралық қазақ тілі» қоғамын құруға, оның «Ана тілі» газетін өмірге әкелуге тікелей ықпал етті. 1991 жылы Қазақстан Коммунистік партиясы таратылды.

Өзбекәлі Жәнібеков өткен ғасырдың, коммунистік жүйе мен тәртіп, мораль мен партиялық талап адам санасын қысып тастаған, ұлттық сананы өшіріп, коммунистік идеологияны миға зорлап кіргізген мәңгүрттік заманда

ноқтаға басы симаған қайраткер һәм ұлтжанды дара тұлға. Басқаша еркіндікті (демократиялық сипаттағы еркіндік деп түсініп қалмаңыз), олардың әрқайсысының бір-бір әлем екені де жасырын болмайтын әңгіме ғой. Осындайда қазақ идеологиясының басында ішкі қуатты, тегеуріні мол, мінезді адамның болуы да заңдылық еді. Өзағаның мінезі соншалықты көркем еді. Мен бұл жағдайда өмірінің соңғы жылдарында көз жеткіздім.

Әншейіндегі жанкештілігіне қайсібір жылдардан бермен қарай ұлт үшін отқа түсіп, суға батып жүргендерге жабысқан кеселдің өмір өте келсе асқынып алқымынан алуы қосылып, шаршаңқырап та жүретін. Сөйте жүре Өзағаң бірнеше кітап жазды. Бәрібір мінездің аты мінез. Осы бір күндерде байқағаным – әлгі бір қисық қалыптың арақидік қара тасты да жібітіп жіберер бір керемет мейрімге ұласар сәтіне көп куә болдым. Бірде кәдімгі торсықты қолына ұстап отырып, аялап ұзақ қарады. Сол қалпы құдды бар мейірін балаға төгіп отырған анадай еді. Сол кезден бір ұққаным – ол кісінің ұлттың әрбір жәдігеріне ерекше бір сүйіспеншілікпен, жауапкершілікпен қарайтындығы. Расында, егер ұлттың қаны мен жанынан жаратылған іштен шыққан перзент тәрізді материалдық мәдениет үлгісіне дәл осындай сезіммен, жүрекпен қарамаған адамның ұлт мәдениетінің тарихында аты асқақ аталуы да мүмкін емес еді ғой. «Қазақ даласының оның қолы тимеген киелі тасы жоқ. Талайлардың маңдайында оның аялы алақанының табы жатыр» деп жазды Әбіш Кекілбай.[9.16]

Өзбекәлі Жәнібеков ең алдымен өз ұлтының бойындағы кемшілікті көре біліп, сол үшін де қатал болған тәрізді. Өзі айтпақшы, «несін жасырамыз», ұлттық мүддеге келгенде жалтақтап, қияс тартып, жоқ жерден сауысқаннан сақ болып жататын мінезіміз де жеткілікті ғой.

Өмір жолдарына байыптап қарасаңыз ол кісінің тар жол тайғақ кешулерден өткенін байқамау мүмкін емес. Өзінің принципшіл мінезімен, ұлтжанды көзқарасымен көп адамдарға ұнай бермейтін. Содан болар ол кісінің өмірі бірде өсу, бірде түсу сияқты бұралаң сатыларға толы.[10]

Төлқұжатындағы «ов»-ты алдырып, жаңа құжат алып,- «Қазақ болып өлейін!» деді. Бұл кезде ағаны ауру әбден меңдеген кез еді. Аурумен көп алысты, бірақ ауруды жеңе алмады. Өзін емдеген емші дәрігерлеріне біліміне, білігіне-өзіне көрсеткен қызметіне орай бөлек-бөлек хат жазды. Азаматтығына кір шалдырмай тіршілік кешіп, 1998 жылы 22 ақпанда 67 жасында жарық дүниеден өтті. Өз өтініші бойынша мәйіті туған жері-«Арыстанбаб» әулие кесенесінің маңына қойылды. Бірақ өлген адамның өлмеген аты, жары, ұл-қызы қалды. Абай айтқандай:

«Өлді деуге сия ма, ойлаңдаршы,
Өлмейтұғын артына сөз қалдырған?»

Ұлтымыздың өмір тарихын, дүниетанымын ерінбей зерттеп өлмес сөз қалдырған, өнегелі іс соққан, соңына өлместей өнеге тастап құйрықты жұлдыздай аққан Өзаға – Өзбекәлі Жәнібек.

Біреу өледі – өшеді. Біреу өледі – өседі. Қазақтың маңдайына біткен қайраткер перзенті Өзбекәлі Жәнібек өлген сәттен екінші өмірін-мәңгілік өмірін бастап кеткен азамат. Ол халқымен мәңгі бірге жасай беретін есім!

Ө.Жәнібеков қазақ ұрпағына ұлттық мәдениетінің, ана тілінің, дәстүрі мен әдет-ғұрпының жаңарып, дамуына елеулі үлес қосты ХХ ғасырдың 70-жылдарының өзінде-ақ Қожа Ахмет Иассауи кесенесінің қалпына келтіріліуіне ұйытқы болды. Ө.Жәнібековтың бастамасымен Қазақстанның көптеген қалаларында этнографиялық мұражайлар ашылды, Қазақстанның тарихи және мәдени ескерткіштерін сақтау мен қалпына келтіру мақсатын көздеген «Арқас» қоғамы құрылды. Ө.Жәнібеков «Шертер», «Адырна», «Алтынай», фольклорлық өнер ансамбльдерін ұйымдастырды. Үш мәрте Еңбек Қызыл Ту орденімен, медальдармен марапатталған. Өзбекәлі Жәнібековтың «Қазақтың ұлттық қол өнері» (1982), «Жаңғырық» (1991), «Уақыт керуені» (1992), «Жолайрықта» (1996), «Қазақ киімі» (1996), «Ежелгі Отырар» (1997), «Тағдыр тағылымы» (1996, I кітап, 1997 II кітап) еңбектері жарық көрді.

Өзбекәлі Жәнібековті Қазақстан зиялы қауымы Т.Жүргенов, І.Омаровтан кейінгі солардың деңгейіндегі мәдениет қайраткері деп таныды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Жәнібеков .Ө. Тағдыр тағылымы 1 том А., 1996.
2. Ергөбек Құлбек. Жетімдіктен жетілген / Егемен Қазақстан газеті 2011.ж 12 қазан.
3. Жолдасбеков Мырзатай «Өмірі – өнеге, тірлігі тағылым»-//Егемен Қазақстан газеті :2006ж 12 наурыз.
4. Бопова Д. «Текті тұлғаны қастер тұтайық» /Оңтүс.Қазақстан газеті 2011ж 10 қараша.
5. Дайырбекұлы М. Өзекеңнің өнегесі.- // Егемен Қазақстан газеті . 3 желтоқсан.
6. Назарбаев Н.Ә Тарих толқынында . –А., 1996
7. Тілеубаев Бақыт «Нағыз ұлт перзенті еді ... » //Оңтүс.Қазақстан газеті 2011ж 10 қараша .
8. Тұрғынбекұлы С. Өз Ағам.// Егемен Қазақстан 2011 .12 желтоқсан
9. Кекілбайұлы Ә. Өмірі өнеге -/ Рух сардары ... 29-32 б. Түркістан 2006ж.
10. Адырбек Баян. Өзбекәлі Жәнібек және қазақ өркениеті .- /Рух сардары ... 305-355б. Түркістан 2006.

АЛДАБЕРГЕН М.Н. ИСТОРИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ЖИЗНЕДЕЯТЕЛЬНОСТИ И ТВОРЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ ОЗБЕКАЛИ ЖАНИБЕКОВА В КОНТЕКСТЕ ПРОГРАММЫ «РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ».

Статья посвящена обзору жизни и исторической роли Озбекали Жанибекова – видного общественного и государственного деятеля Республики Казахстан. Определяется роль Озбекали Жанибекова в развитии исторического сознания казахского народа, уважение к истокам, обычаям нации, становлении патриотизма, определении национального кода в контексте идеи государственной программы «Рухани жаңғыру» и «Семь граней Великой Степи».

Ключевые слова: историк-этнограф, историческая личность, школа-интернат, театральное искусство, секретарь комитета комсомола, фестиваль казахских песен, заводделение, казахская диаспора, мавзолей Х.А. Яссави, музейное дело, этнографический музей, государственный и общественный деятель.

ALDABERGEN M.N. THE HISTORICAL SIGNIFICANCE OF THE LIFE AND CREATIVE HERITAGE OF OZBEKALI ZHANIBEKOV IN THE CONTEXT OF THE «ROUHANI ZHANGIRU» PROGRAM.

The article is devoted to the review of the life and historical role of Ozbekali Zhanibekov as a prominent public figure and statesman of the Republik of Kazakhstan. The role and place of life of Ozbekali Zhanibekov in the development of the historical consciousness of the Kazakh people, respect for the origins of the custom of the nation, the establishment of patriotism, the definition of the national code in the context of the idea of the state program «Ruhani Zhanguyu» and «Seven faces of the great Steppe» are defined.

Keywords: historian-ethnographer, historical person, boarding school, theater art, secretary of the Komsomol committee, festival of Kazakh songs, head of department, Kazakh diaspora, mausoleum named after H.A. Yassavi, museum business, ethnographic museum, public figure and statesman.

УДК 316

ДИНАМИКА СТРУКТУРЫ ОБРАЗОВАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ

ЕСИМОВА А.Б., ВАЛИТОВА З.Х.

Перед образовательной системой Казахстана поставлены важные задачи, решение которых должно повысить качественный уровень образования. На современном этапе определены приоритетные направления, подготовлена нормативно-правовая база, выстроена многоуровневая система получения знаний. Анализ ситуации в образовательной системе, выявление их основных трендов способствует лучшему пониманию и решению назревших проблем в образовательной сфере

В статье на основе анализа статистических материалов рассматриваются сдвиги в структуре образования. Изменения в системе образования показаны на примере высшего и средне профессионального образования. Особое внимание уделено взаимосвязи структуры образования с таким показателем состояния рынка труда, как безработица.

Ключевые слова: структура образования, рынок труда, высшее образование, среднее профессиональное образование

В современном мире возросло значение образования, изменились требования к содержанию и менеджменту образовательного процесса, обострилась конкуренция на образовательном рынке. В связи с изменившимися условиями повысилась ответственность образовательных учреждений как организаций, готовящих кадры для современной экономики.

Перед образовательной системой Казахстана поставлены важные задачи, решение которых должно повысить качественный уровень образования. На современном этапе определены приоритетные направления, подготовлена нормативно-правовая база, выстроена многоуровневая система получения знаний.

В Государственной программе развития образования на 2011-2020 гг. провозглашается «новое национальное видение: к 2020 году Казахстан – образованная страна, умная экономика и высококвалифицированная рабочая сила» [1]. Поставлена задача «с 2013 года обеспечить развитие системы инженерного образования и современных технических специальностей с присвоением сертификатов международного образца. Профессионально-техническое и высшее образование должно ориентироваться в первую очередь на максимальное удовлетворение текущих и перспективных потребностей национальной экономики в специалистах. Во многом это решит проблему занятости населения» [2]. Таким образом, поставлена задача подготовки высококвалифицированных кадров, ориентированных на актуальный рынок труда.

Модернизация системы образования как социального института, призванного обеспечить социальную модернизацию общества предполагает комплексный подход. Выделены три приоритетных направления модернизации системы образования в Казахстане: оптимизация образовательных учреждений; модернизация учебно-воспитательного процесса; повышение эффективности и доступности образовательных услуг [3].

В понимании происходящих тенденций и выявлении их особенностей, существенное значение имеет анализ статистических данных. Материалы, содержащие цифровые показатели дают возможность исследовать динамику отечественного образования посредством статистических показателей.

В 1990/1991 уч.г. в Казахстане было всего 55 вузов. В 2016/2017 уч.г. – 122. Динамика количества вузов показывает, что их наибольшее количество было в 2001/2002 уч.г. (185 вузов). А численность студентов своего пика достигла в 2005/2006 уч.г., когда их количество составляло 775.762 чел. С 2011/2012 уч.г. число студентов стало неуклонно снижаться (с 629.507 чел. в 2011/2012 уч.г. до 459.369 чел. в 2015/2016 уч.г.) [4]. Безусловно, численность студентов связана с демографическими трендами. Согласно

демографическим прогнозам, в будущем количество студентов будет постепенно увеличиваться.

Наиболее показательным представляются статистические показатели количества выпускников высших учебных заведений Казахстана, так как эти данные характеризуют динамику системы высшего образования.

Таблица 1. Выпуск специалистов высшего образования [4]

Учебный год	Выпущено специалистов из ВУЗов, тыс. чел.	Выпущено специалистов из государственных ВУЗов, тыс. чел.
2000/2001	64,5	53,0
2001/2002	73,8	52,0
2002/2003	85,9	45,4
2003/2004	102,7	53,1
2004/2005	124,0	67,2
2005/2006	154,2	83,6
2006/2007	165,7	88,0
2007/2008	178,4	88,7
2008/2009	196,7	99,3
2009/2010	176,1	88,3
2010/2011	161,9	81,3
2011/2012	160,9	78,8
2013/2014	172,8	70,7
2014/2015	177,7	75,3
2015/2016	147,2	61,7
2016/2017	138,0	53,2
2017/2018	127,1	51,2

Данные, приведенные в таблице, показывают подвижность и динамичность количества выпускников, которые в качестве специалистов пополняют рынок труда. Заметно, что за 17 лет выросла доля выпускников негосударственных учебных заведений – с 11, 6 тыс. чел. в 2000/2001 уч.г. до 75,9 тыс. чел. в 2011/2012 уч.г. Статистические данные показывают, что начиная с 2002/2003 уч.г. число выпускников государственных и негосударственных вузов практически сравнялось (45,4 тыс.чел. и 40,4 тыс.чел. соответственно) и до 2006/2007 уч.г. соотношение было одинаковым. В дальнейшем доля выпускников из негосударственных вузов постепенно начала увеличиваться. Наибольшее количество выпускников из негосударственных вузов приходится на 2008/2009 уч.г. Пик выхода

выпускников на рынок труда также пришелся на 2008/2009 уч.г., когда число окончивших вуз превысило показатели 2000/2001 уч.г. в три раза.

По статистическим данным, представленным на официальном сайте Агентства Республики Казахстан по статистике, можно проанализировать количество выпускников из государственных вузов на 10 тыс. населения. Можно заметить, что этот показатель постепенно снижается. Так, если в 2007/2008 уч.г. он составлял 55,7, то в 2017/2018 – 28,2 [5, с.38]. Происходит постепенное сокращение числа студентов, которых обучают в государственных высших учебных заведениях.

Что касается формы обучения, то за последние пять лет заметно сократилось число студентов на заочном отделении (с 92,3 тыс.чел. в 2013/2014 уч.г. до 31,2 тыс.чел. в 2017/2018 уч.г.). Учитывая, что с 2019 г. по данной форме обучения прекратится прием в вузы, можно отметить, что через несколько лет в Казахстане не будет студентов-заочников. Наблюдается значительный рост числа студентов, обучающихся на вечерних отделениях (с 3,2 тыс.чел. в 2013/2014 уч.г. до 13,1 тыс.чел. в 2017/2018 уч.г.) [5, с.45]. Все большее распространение получает дистанционное обучение.

Анализ численности студентов по видам финансирования обучения показывает, что с 2011 г. стало преобладать обучение на платной основе. Так, в 2016/2017 уч.г. на платной основе обучалось 336.770 (70,6%) студентов [6, с.309].

Специалистов для рынка труда также готовят колледжи, численность которых в Казахстане неуклонно растет. По сравнению с 1990/1991 уч.г. число колледжей к 2017/2018 уч.г. выросло втрое. Что касается численности учащихся колледжей, показатель которого наиболее важен для исследования образовательных стратегий и влияния на состояние рынка труда. Уменьшение количества учащихся колледжей происходило с 1990/1991 уч.г. до 1999/2000 уч.г. (с 247.650 чел. до 141.262 чел.), а также с 2013/2014 уч.г. до 2017/2018 уч.г. (с 557.374 чел. до 489.337 чел.). Пик наибольшего числа студентов колледжей приходится на 2013/2014 уч.г. (557.374 чел.) [7]. Что касается негосударственных учебных заведений технического и профессионального образования, то за последние пять лет их число сократилось с 341 до 325, также и количество учащихся уменьшилось с 248,0 тыс. чел. до 207,4 тыс. чел. [5, с.45].

Таким образом, можно заключить, что рынок высшего и среднего профессионального образования имеют разные тенденции и если число студентов высших учебных заведений в целом снижается, то число студентов средних специальных заведений остается более стабильным.

Статистические данные позволяют отметить, что образовательный уровень казахстанских женщин довольно высокий. Если посмотреть

статистику по численности учащихся в образовательных учреждениях, то заметно, что если мужчины преобладают в общеобразовательных школах и профессионально-технических организациях, то девушек больше среди тех, кто учится в высших учебных заведениях, а также в магистратуре, докторантуре, резидентуре.

Таблица 2. Численность обучавшихся по видам образовательных организаций [8, с.44; 9, с.71]

Виды образовательных организаций	2012 год		2017 год	
	Женщины	Мужчины	Женщины	Мужчины
Всего	50,4	49,6	49,7	50,3
Общеобразовательные школы	49,2	50,8	49,4	50,6
Профессионально-технические организации	47,7	52,3	46,8	53,2
Высшие учебные заведения	57,8	42,2	54,3	45,7
Магистратура	64,6	35,4	88,8	11,2
Докторантура	62,5	37,5	59,3	40,7
Резидентура	*	*	70,2	29,8

*данные отсутствуют

Приведенные данные наглядно показывают, что в магистратуре, докторантуре и резидентуре девушек значительно больше, чем юношей. Обращает на себя внимание диспропорция полов среди обучающихся в магистратуре, где 89% - девушки и за последние пять лет их число выросло более чем на 20%.

Что же касается ситуации на рынке труда, то по данным Агентства РК по статистике в 2017 году в экономике республики были заняты 8 585,2 тыс. человек (данные на 2017 год). Из них численность мужчин составляет 4 458,9 тыс.чел., а женщин – 4 126,3 тыс.чел. [9, с.78]. Анализ образовательного уровня занятого населения показывает, что среди них больше работников женщин с высшим образованием (среди женщин – 42,0%, среди мужчин – 33,9%) [9, с.15].

Важным показателем при изучении образовательных стратегий в контексте рынка труда представляется структура безработицы.

Таблица 3. Безработное население по уровню образования [10, с.43; 11, с. 45]

	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Безработное население всего, из них имеют образование	474,8	470,7	451,9	454,2	445,5	442,3
высшее	103,7	100,7	123,8	117,3	124,9	117,2
незаконченное высшее	22,3	30,6	15,0	14,9	9,3	9,7
среднее профессиональное (специальное)	131,8	146,9	151,8	150,9	159,7	174,4
начальное профессиональное	35,0	34,1	25,4	28,9	28,1	22,7
среднее общее	165,8	146,3	124,7	131,6	111,0	108,7
основное общее	15,8	10,8	9,7	9,4	11,5	9,0
начальное общее	0,3	1,8	1,5	1,2	0,9	0,7

Данные статистического агентства показывают (данные на 2017 год), что из числа безработных имеют высшее образование 117,2 тыс. чел. (26,5%), среднее профессиональное образование – 174,4 тыс.чел. (39,4%). Из таблицы видно, что с 2012 г. до 2016 г. произошло увеличение числа безработных с высшим образованием, со средним профессиональным (специальным) образованием. За этот же период сократилось число безработных с незаконченным высшим, с начальным профессиональным, а также с общим средним образованием. Статистические данные показывают, что количество безработных мужчин увеличилось намного больше (с 35,3 тыс.чел. в 2012 г. до 53,2 тыс.чел. в 2016 г.), чем женщин (с 68,4 тыс.чел. до 71,7 тыс.чел. соответственно) [11, с.45].

Наблюдается положительная тенденция: снижается число безработных из-за отсутствия работы после окончания учебного заведения (в 2007 г. составляли 7,9%, а в 2016 г. – 5,2) [11, с.49].

Конкуренция на рынке труда сегодня становится все жестче. Сегодня все больше молодых людей имеют высшее образование, но они все меньше испытывают надежд на гарантированное, долгосрочное трудоустройство. Молодежи приходится действовать в ситуации, когда социальный опыт прежних поколений неэффективен, т.е. традиционные формы социализации и профессионализации во многом не работают, а новые нормы недоопределены, либо ограничены внеинституциональными социальными практиками и неформальными социальными зависимостями. Перед

сообществом ученых, политиков, экспертов встает вопрос о том, как приспособить под современные рыночные условия учебные заведения и обеспечить трудоустройство молодого поколения.

Как известно, одной из серьезных угроз современной мировой стабильности является рост безработицы. Британский экономист, лауреат Нобелевской премии по экономике Кристофер Писсаридес отмечает, что «мы должны следить за тем, чтобы безработный не был безработным слишком долго, мы должны дать ему опыт работы, чтобы он не потерял ощущение причастности к рабочей силе» [12]. В качестве «профилактики» безработицы он предлагает дольше учиться, глубже осваивая разные специальности, повышать свою квалификацию и после получения рабочего места.

Из всего вышеизложенного, можно заключить, что динамические процессы происходят как в сфере образования, так и на рынке труда. Анализ ситуации в образовательной системе, выявление их основных трендов способствует лучшему пониманию сложившегося положения и решению назревших проблем в образовательной сфере. Перед современной системой образования стоят модернизационные задачи, которые предполагают внедрение новых квалификационных требований к подготовке специалистов, расширение практических навыков студентов, усиление связи наука-производство и призванные решить вопрос гармонизации образования с быстроменяющимся рынком труда.

ЛИТЕРАТУРА

1. Государственная программа развития образования Республики Казахстан на 2011-2020 годы. Утверждена Указом Президента Республики Казахстан от 07.12.2010 г. №1118
2. Послание Президента Республики Казахстан – лидера нации Н.А.Назарбаева народу Казахстана. «Стратегия «Казахстан -2050»: новый политический курс состоявшегося государства. С официального сайта Президента РК www.akorda.kz
3. Назарбаев Н.А. Социальная модернизация Казахстана: Двадцать шагов к Обществу Всеобщего Труда// Казахстанская правда. №32-33, от 29 января 2013 г.
4. Данные взяты с сайта Агентства Республики Казахстан по статистике. www.stat.kz. Просмотрено 06.01.2019
5. Казахстан в 2017 г. Статистический ежегодник. Астана, 2018.- 478 с.
6. Қазақстан жастары – 2017. Ұлттық баяндамасы. Национальный доклад. Молодежь Казахстана – 2017. Қалиев Т.Б., Қайдарова Ә.С., т.б., Астана, 2017.- 600 с.
7. Данные взяты с сайта Агентства Республики Казахстан по статистике. www.stat.kz. Просмотрено 06.01.2019
8. Женщины и мужчины Казахстана. 2008-2012 гг. Стат. сборник Астана, 2013
9. Женщины и мужчины Казахстана. 2013-2017 гг. Стат. сборник Астана, 2018
10. Занятость в Казахстане. Статистический сборник. Астана, 2018

11. Экономическая активность населения Казахстана. 2012-2016. Статистический сборник. Астана, 2017.- 213 с.

12. Нобелевская премия по экономике 2010 «За исследования рынков с моделями поиск» // <http://www.nobeliat.ru/laureat.php?id=842/> Просмотрено: 06.01.2019 г.

ЕСИМОВА А.Б., ВАЛИТОВА З.Х. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ БІЛІМ ҚҰРЫЛЫМЫНЫҢ ДИНАМИКАСЫ

Қазақстанның білім беру жүйесі маңызды міндеттерге ие, оның шешімі сапалы білім беру деңгейін көтеруі керек. Қазіргі кезеңде басым бағыттар анықталды, нормативтік-құқықтық база әзірленіп, көп деңгейлі білім жинау жүйесі құрылды. Білім беру жүйесіндегі жағдайды талдау, олардың негізгі үрдістерін айқындау қазіргі жағдайды және білім беру саласындағы өзекті мәселелерді жақсы түсінуге көмектеседі.

Бұл мақалада статистикалық материалдардың сараптамасы негізінде білім құрылымы қаралған. Білім жүйесіндегі өзгерістер жоғары және орта кәсіптік білім беру үлгісінде көрсетілген. Негізгі назар білім құрылымының еңбек нарығындағы жұмыссыздық көрсеткішінің жағдаймен өзара байланыстығына аударылған.

Кілт сөздер: білім құрылымы, еңбек нарығы, жоғары білім, орта кәсіптік білім

YESSIMOVA A., VALITOVA Z.H. DYNAMICS OF THE STRUCTURE OF EDUCATION IN KAZAKHSTAN

The educational system of Kazakhstan has important tasks, the solution of which should raise the quality level of education. At the present stage, priority areas have been identified, a regulatory and legal framework has been prepared, and a multi-level knowledge acquisition system has been built. The analysis of the situation in the educational system, the identification of their main trends contributes to a better understanding of the current situation and the solution of urgent problems in the educational sphere.

In the article on the basis of the analysis of statistical materials are considered shifts in the structure of education and the labour market. Changes in the education system are shown on the example of higher and secondary professional education. Special attention is paid to the relationship of the structure of education with the indicator of the state of the labour market as unemployment.

Keywords: structure of education, labor market, higher education, secondary professional education

ӘОҚ 332(574,5)

МАРКО ПОЛО САЯХАТТАРЫНЫҢ ТАРИХИ-ГЕОГРАФИЯЛЫҚ МАҢЫЗЫ

НӘЛІБАЕВ К.Қ., ТАЖЕКОВА А.Ж., АЛИМБЕКОВА Г.Т.

Мақалада XIII ғасырда Марко Полоның жасаған саяхатының тарихи-географиялық маңызы атап өтілген. Орта Азия арқылы өтіп, Монғол-татар империясының билеушісі Құбылай ханның сарайында қалып, 17 жыл өмір сүрген. Бұл оған бөгетсіз еуропалықтардан алғаш болып, Алдыңғы Азия мен Орталық Азияда болуға мүмкіндік берді.

1271-1295 жылдарда Орталық Азия және Қытай табиғаты мен тарихы туралы таптырмас деректер мен дерекөздерін берді. Монғол ханының қызметінде бола отырып, ешкім бармаған Қытай мемлекетінің түрлі бөліктері мен ол елмен көршілес елдерде болып жазба мәліметтер қалдырды.

Еуропалықтардың бірінісі болып, Қытай елі туралы толық сипаттама жазып, Орта, Орталық және Алдыңғы Азия жөнінде «Марко Поло кітабын» жазды.

Кілт сөздер: *Ислам, Памир, Ява, вице-император, палеогеография*

Марко Поло (1254-1324) – италиялық саяхатшы, 1271-1295 жылдары Орталық Азия мен Қытайда болып қайтқан. Ол Ханбалықтағы (Пекин, Бежин қаласының сол кездегі аталуы) барлық монғол-татарлардың ханы Құбылайдың талабы бойынша 17 жыл қызметінде болып, Қытайдың бүкіл аймақтары мен көршілес жатқан жерлерге сапар шеккен. Еуропалықтардан алғашқы болып, Алдыңғы Азия, Орталық Азия және Қытайда туралы толық та, құнды деректер берген («Марко Полоның кітабы») [1].

Олай деуімізге де негіз бар. Себебі еуропалықтар Азиямен, соның ішінде ислам әлемімен күрделі саяси-діни қатынаста болуына байланысты («Крест жорықтары») Орталық Азия, Оңтүстік Азия, Оңтүстік-Шығыс Азия, Қытайда және Жапония туралы бұлыңғыр, қате мәліметтерге ие еді. Мысалы, еуропалықтарды Үндістанға баратын жаңа теңіз жолдарын іздеуге себебші болған: «Үндістанда өзенде судың орнында бал мен сүт ағады» - деген таңғажайып қате деректер еді.

Марко Поло саяхаттарының қазіргі кездегі көкейкесті мәселеге айналуының басты себептері мыналар болып келеді. Біріншіден, өкініштісі көптеген студенттер мен оқырмандардың, кейбір зиялы қауым өкілдерінің еуроцентрлік (европацентристік) көзқарасқа табын болып келуі. Екіншіден, география және тарих мамандығының студенттері және бұқаралық ақпарат құралдарында «Плано Карпини, Виллем Рубрук және Марко Поло - Қазақстанды зерттеген саяхатшы-ғалымдар» - деген қате түсінігі болып отыр.

Оған дәлел энциклопедиялық шығармаларда былай делінеді: «Рубруквис, Рубрук (Рейсбрук, Виллем) де Вильгельм (1220-1293 жылдар шамасында) фламандық (орта ғасырларда Франция мен Бельгиядағы жасаған ұлыс) саяхатшы және монах (дін басы). Ол 1253-1255 жылдары Монғолияға саяхат жасаған, Константинопольда (Стамбул), Қырымда, Кавказда, Қарақорымда болған. Оның саяхаттары туралы еңбектері 1589 жылы жарияланған [2].

Сол себепті біз Марко Поло саяхаттарының тарихи-географиялық мазмұнын аша отырып, бұл саяхаттың ғылыми мәнінен бұрын, алғаш саяси-экономикалық мәнін ашуға назар аудардық. Біздің заманымыздан бұрынғы II ғасырдан сонау XVI ғасырға дейін өмір сүрген «Ұлы Жібек жолының» біздің заманымыздың VII-VIII ғасырларында Еуропаны шығыстың дәм-татымдық, жібек мата және тамаша зергерлік бұйымдарымен қамтамасыз етуінде дағдарыс кезеңі басталады. Бұған басты себеп Араб халифатының құрылуы мен оның бүкіл Азия саудасына тікелей монополия орнатуы болып келді. Келесі себеп Марко Поло саяхат жасайтын XIII ғасырда дүниежүзілік саяси аренаға монғол-татар езгісі мен «Алтын Орда» билігі орнаған кезең болатын. Сол себепті Еуропа елдерінің королдары өздерінің Ислам әлеміне деген жаугершілік әректінде осы «Алтын Орда» және тағы басқа монғол хандарынан одақтас табуды мақсаты тұтты. Оған дәлел ретінде 1245 жылы Рим папасы IV Иннокентий мен француз королы, «Крест жорықтарына» қатысушы IX Людовиктің Пано Карпиниді және 1252 жылы Виллем Рубрукты Қарақорымға (монғол-татарлардың «Ұлы ханының» резиденциясы осы аймақта болған) елшілік миссиясымен жіберілуі болып табылады [3].

Марко Поло 1254 жылы Италияның Венеция қаласында оқымысты да, саяхатшы Николай Поло отбасында дүниеге келді. 1269 жылы әкесі мен ағасы Матвей Марко Полоның алғашқы тырнақ алды Константинопольға саяхатында бірге болып, ұстаздық еткен еді [4].

1271 жылы Марко Поло өзінің шығысқа саяхатын бастайды. Оның саяхаты қазіргі Туркия, Армения, Грузия, Ирак, Иран, Өзбекстан, Тәжікстан жерлері арқылы өтіп, Қытайға Пекинге жеткен.

Марко Полоның Еуразияның Азиялық бөлігінде алғаш аяғы тиген жер Туркия (ол Туркмения деп атаған) болды. Бұл ел жөнінде ол: «Туркменияда үш халық жасайды. Түріктер Мұхаммед (с.ғ.с) ұлық тұтып құрметтейді және шариғат заңдарымен жасайды. Олар таулар мен жазықтықтарда жасап, жайлымдарда мал шаруашлығымен шұғалданады. Бұл жерде жақсы жылқылар мен қашырлар өсіріледі.

Бұл жерде тағы армяндар мен гректер бар. Олар негізінде қала мен қалашықтарда өмір сүріп, сауда мен қолөнермен шұғылданады. Өте тамаша жұқа қызыл түсті кілемдер тоқылады. Бүкіл территориясы монғол-татарларға бағынышты болып келеді» – деп атап кеткен [3].

Осы дерекке негізделе отырып, орта ғасырлардағы Туркия жеріндегі қоныстану географиясы туралы толық көзқарасқа ие боламыз. Әсіресе қазіргі кездегі Туркиядағы армян және грек диаспорасының қалай қалыптасқаны туралы түсінікке ие боламыз. Сонымен бірге бағзы заманнан Туркия қолөнермен, оның ішінде кілем тоқумен танымал болғанын және сол дәстүрдің қазірде жалғасып келе жатқанын білеміз.

Сондай деректердің бірінде Парсы мемлекетінің ірі қалаларының бірі болған – Балх туралы айтылады. Онда: «Балх қаласы ертеректе өте әдемі де, ірі қала болған. Бұл қала Парсы мемлекетінің шығыстағы ең шеткі нүктесі де болған. Онда кезінде зәулім мәрмәр сарайлар мен тамаша баулар болған. Мұнда Александр Македонский (шығыста Ескендір Зұлқарнайын) III Дарий патшаның қызына үйленген еді. Қала маңы жабайы табиғатқа ие болып, арыстанға дейін жасайды» – делінген [3].

Бұл деректерге сүйене отырып, біз кейбір тарих және география пәніне жаңалықтар мен толықтырулар табамыз. Біріншіден, тарихта айтылып жүрген Александр Македонский сақтар жеріне келгенде, ауқатты топты өзіне бағындыру мақсатында жергілікті ақсүйектің Роксана (кейбір дереккөздерінде Рокшана) атты қызына үйленеді. Марко Полоның дерегіне негізделіп, одан ертеректе Дарий патшаның қызына үйленгені анықталады. Бұл әрине шындыққа жанасады. Себебі «Әлемдік халық» идеясымен жүрген Александр Македонский өзінің қас жауы болған Дарийге өлгеннен соң ілтипат көрсетуі тарихта дәлелденген.

Екіншіден, Орталық Азия территориясында арыстан жасаған деген мәлімет, екі түрлі жорамал жасауға бағыттайды. Сонда сол кездегі табиғат жағдайлары арыстан популяциясына (таралуына) толық мүмкіндік бере отырып, қазіргі табиғаттан өзгелеу болғаны. Бұл палеогеографиялық деректерде айтылатын табиғат пен климаттың өзгеріп отыратынын растап береді. Немесе адамзаттың табиғатқа жасаған ауыртпашылығының әсерінен арыстан жойылып кеткен. Бұл да ғылыми деректермен расталады.

Орта Азияның биік таулы аймағы Памирді былай сипаттайды: «Вахан (қазіргі Пяндж) өзенінің аңғарымен он екі күн жүріп, тамаша табиғатқа куә болдық. Бұл жерде ең жақсы жайлаулар болып, азып-тозған малды он күн бақсаң семіріп шыға келеді. Аңғар таусылып, Памир атты тау бастау алады. Ол өте биік болып, елді мекендер жоқ. Өсімдіктер дүниесі өте жұпыны болып келеді. Сол себепті азық-түлікті өзінмен бірге алып жүруге тура келеді»

Қазақстанға таяу болған Орталық Азиядағы Шығыс Түркістан туралы былай дерек келтіреді: «Тұрғындары негізінде мұсылмандар. Бұл жерде яшма және халцедон сияқты бағалы тастар өндіріліп, Қытайға алып барып сатылады. Табиғаты құмды шөл болып келеді. Мұның жау шапқанда өте тиімді жағы да бар екен. Осындай сәтте халық бала-шағасы мен малын айдап

құмның ішіндегі шұрайлы аймақтарға жасырынады. Олардың ізін суырып тұрған құм жауып кетеді. Олардың қайда кеткенін жау таба алмайды» [3].

Марко Полоның саяхаттары арқылы Құбылай ханның саяси-әкімшілік басқару саясаты туралы білуге болады. Бұл туралы ол: «Хан Манзи уалаятын өзіне бағындырғаннан соң, оны он тоғыз ұлысқа бөлді. Әр біреуіне вице-император (ұлыс басшысын) тағайындады.

Вице-императорлар әр жылы ұлыстан жиналған салықты (ұлпан) Ханбалыққа алып келіп ғана қоймай, сонымен бірге ұлыста болған өте айтулы саяси оқиғалар мен құбылыстар туралы мәлімет-есеп тапсыратын.

Ханчжоу уалаятынан жиналатын салықтың түрлері мен мөлшерінің өте көптігі сонша, «тұз салығы» дейтін тағы бар еді. Ханчжоу уалаятынан екі жүз он таман немесе венециялық алтын дукаттан он алты миллион сегіз жүз мың қазынаға келіп түсетін.

Вице-императорлар әр үш жылда ауыстырып тұрылатын» - дейді [5].

Монғол-татарлардың тұрмыс-тіршілігі жөнінде Марко Поло былай дейді: «Монғол-татарлар қыста жылы жазықтықтағы жайлымды өзен аңғарларында жасап, жазда салқын-сая таулы, сулы-нулы аймақтарда жасайды.

Үйлері ағаштан жасалған шеңбер тәріздес болып, жіппен байлап тастаған (киіз үй). Ол үйлерді жылдам бұзуға, қайта құрастыруға оңтайлы болып келеді. Үйдің есігі әрқашан оңтүстікке қараған болады.

Арбаларға артылған үйлерді қара киізбен (текемет) орап тастайды. Ол бірнеше күндік жаңбырда да су өткізбейді. Сол арбаларда бала-шағасымен көшіп-қонып жүреді. Әйелдері сауда-сатықпен шұғылданып, ерлеріне қажетті болған заттарды сатып алады. Ерлері болса, үй шаруасын ойламай соғыс та жүргізеді, аңшылық пен саякерлікті кәсіп етеді. Олар жылқының еті мен сүтін (қымыз) көп көрек етеді.

Өзгелердің әйелдеріне көз салмайды, мұны күнә деп жаман әрекет санайды. Ер азаматтарға шама-шарқысына қарай көп әйел алуына болады. Қалың мал енесіне беріліп, әйел күйеуінің үйіне ештеңе алып келмейді. Ерінің үлкен әйелін басқа әйелдері құрметтеп, ынтымақта жасайды. Сондай-ақ, отбасында аға қайтыс болса, оның әйеліне інісі үйленеді (әменгерлік). Тойлары өте ауқымды болып, салт-дәстүрге және сән-салтанатқа бай» [5].

Марко Поло саяхаттарында шығыстың салт-дәстүрлері мен коммуникациялық нысандары туралы да толық мәліметтер келтіреді. Соның ішіндегі жол тораптарындағы қарақшылық және оларғы қарсы күрес туралы тамаша естеліктер келтіреді. Бұл өз кезегінде Таяу, Орта және Орталық Шығыс елдеріндегі саяси құрылымның Еуропаға қарағанда жоғары деңгейде тұратындығын дәлелдейді.

Марко Поло 25 жылдық (соның 17 жылы хан сарайында) сапарынан 1295 жылы ханның рұқсатмен еліне оралады. Ол Оңтүстік-Шығыс Азия, Ява және Суматра аралдары арқылы Үнді мұхитымен еліне оралады.

Өмірде белсенді Марко Поло Италия мемлекеттерінің азаматтық соғыстарына қатысады. 1297-1298 жылдардағы теңіз шайқасында қатысып, тұтқындалады. Ол Генуя түрмесінде абақтыда отырады. Сол жерде оның аузынан пизандық (Италиядағы қисайған Пизано мұнарасымен танымал қала тұрғыны) Рустикан бұл саяхаттарды жазып алып «Марко Полоның кітабы» атымен танымал еткен [5].

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Пивоваров Г.П. По страницам занимательной географии. – М: Просвещение, 1990.
2. Энциклопедический словарь. – М: Большая Советская Энциклопедия, 1955.
3. Книга Марко Поло. - Алматы: Наука Казахской ССР, 1990.
4. Лазаревич К.С., Лазаревич Ю.Н. География. Справочник школьника. – Москва: Дрофа, 1997.
5. Вилли Майнк. Марко Поло. – Ташкент: Шарқ, 1994.

НАЛИБАЕВ К.К., ТАЖЕКОВА А.Д., АЛИМБЕКОВА Г.Т. ИСТОРИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ПУТЕШЕСТВИЯ МАРКО ПОЛО

В данной статье рассматривается историко-географическое значение путешествия, совершенного Марко Поло в XIII веке. Марко Поло, в отличие от других путешественников, в течение 17 лет жил у правителя Кублай хана династии Чингизидов. Он был одним из первых европейцев, побывавших в Передней и Центральной Азии.

В 1271-1295 годах Марко Поло совершил путешествие через Центральную Азию в Китай, где прожил около 17 лет. Находясь на службе у монгольского хана, он посетил разные части Китая и пограничные с ним области и страны. Марко Поло первым из европейцев описал Китай, страны Центральной, Средней и Передней Азии.

Ключевые слова: Ислам, Памир, Ява, вице-император, палеогеография

NALIBAEV K.K., TAJKOVA A.D., ALIMBEKOVA G.T. HISTORIKO-GEOGRAPHICAL ARE EXAMINED VALUE TRIP MARKO HOLLOW

In this article the istoriko-geographical are examined value trip, perfect Marko Polo Kh XIII age. Marco Polo, unlike other travelers, had to live for 17 years with the ruler of Kublai Khan of the Genghis Khan dynasty. From the first Europeans visited the Front Asia and Central Asia.

In 1271-1295 he traveled through Central Asia to China, where he lived for about 17 years. While serving with the Mongol khan, he visited various parts of China and its border regions and countries. The first of the Europeans described China, the countries of Central, Central and Western Asia («the book of Marco Polo»)

Keywords: Islam, Pamirs, Java, Vice-emperor, paleogeography

ТІЛ БІЛІМІ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТАНУ

УДК 821.512.122.09

ЛЕЙТМОТИВ МИРОВОЙ ЛИТЕРАТУРЫ: ДУШЕВНАЯ ТРЕВОГА ЗА СУДЬБЫ МИРА

АБДЫХАНОВ У.К., АЛТЫНБЕКОВА Г.К.

В статье рассматриваются вопросы деградации человека и общества, отражённые в казахской, русской и грузинской литературах. Авторы, сопоставляя произведения Александра Куприна, Отара Чиладзе, Отара Чхеидзе и Роллана Сейсенбаева, отмечают, что мастера слова, чуткие к малейшим душевным проявлениям человека, отражают противоречия общества. Исследователи показали, что писатели встревожены судьбами своего народа. Неоднократно повторяемая и подчёркиваемая мысль произведений: духовная неполноценность человека – может привести к потере ориентиров в мире и стагнации общества. Художники спасение мира видят в сохранении таких нравственных ценностей, которые веками отшлифовывались народами. В работе также отражены художественные особенности мастеров слова.

Ключевые слова: литература, нравственность, произведение, писатель, проблема, образ, идея, общество.

Литературный процесс подвижен и отвечает духу историзма, вбирает в себя огромную духовную мощь, в нём содержится совокупность нравственных вопросов, также чаяния читателя. В мировой литературе отражён моральный облик человека, проявления его характера. Она призывает к тому, чтобы сохранить всё то, что отобрано народом за всю свою историю и возведено им в степень уважения такие человеческие качества, которые не принадлежат пересмотру – доброта, бескорыстие, уважение, совестливость, ответственность, честность.

Литература развивается во взаимодействии. Общеизвестно влияние античной литературы на развитие словесности всего мира, также воздействие восточной – на западную.

По мере развития общества, то есть перехода его на определённую ступень цивилизации, прекращение связи между людьми становится всеобъемлющим, – она пронизывает отношение человека к его труду, к предметам, которыми он пользуется; распространяется на государство, на окружающих людей, на него самого. Связи двоих – это отношения двух абстракций, двух живых машин, использующих друг друга.

В повестях «Стоянка человека» (1966) Ф. Искандера, «Последняя пастораль» (1987) Александра Адамовича, «Возвращение Казыбека» (1984)

Р. Сейсенбаева, романах «Шёл по дороге человек» (1972–1973), «И всякий, кто встретится со мной...» (1976), «Железный театр» (1986) «Годори» (2003) Отара Чиладзе, «Заблудившийся крик» («Трон сатаны») (1986), «Ночные голоса» (1986), «Лестница в никуда» (1987) Р. Сейсенбаева, рассказах Отара Чхеидзе «Пень», «Адам», «Заседатель», «Домино» (Литературная Грузия, 1986, № 1) и других писателей отражается как тревога авторов за будущее своего народа, с которым у них особые, кровные узы, так и крик отчаяния. Эти произведения, как выразился Корней Чуковский о повести Александра Куприна «Яма», «есть пощёчина всему современному обществу. <...> Нужно так переустроить общественный быт, чтобы для ямы в нём не было бы места» [1].

Главные проблемы, которые поднимают авторы – вопросы поиска смысла жизни и нигилизма. Писатели – мыслители XX века, эпохи, когда крушение моральных норм и ценностей в сознании миллионов представляет собой факт современности. Художники мастерски, словно стенографисты, фиксируют малейшее проявление нравственной ущербности общества. Конечно, нигилизм, как следствие духовной неполноценности общества, проявлялся в разных культурах и народах, однако такого острого конфликта, такого глобального разрушения многих устоев не знает ни одна культура или конфессия, потому писатели не могут оставаться в стороне.

Когда-то Чехов (сам врач по профессии) говорил, что писатель – это не врач, а боль. Да, наши писатели – это боль своего народа, но они, может быть, пытались и пытаются стать врачами. Этот отчаянный рывок, на наш взгляд, обусловлен тем, что они больше не могут ждать. Художники чувствуют, что история народов приближается к роковой черте и необходимо собрать все силы, чтобы вырваться из оков рабства, корысти, подлости, словоблудия, мелкого, но опасного соперничества и отделить зёрна от плевел, чтобы эти зёрна наконец-то дали хорошие всходы и насытили народ истиной и хлебом насущным.

Ромен Роллан в письме Александру Куприну высоко оценил его мастерство и талант предвидеть будущее: «Я восхищён разносторонностью Вашего литературного гения и Вашей глубокой человечностью. Вы обладаете, в особенности, редким и очень характерным даром, заставляя оживать на страницах книг целые коллективы людей. Это-то и говорит о Вас как о человеке, который может подняться над великими достижениями эпохи и видеть сквозь них» [1]. Также французский писатель отметил, что повесть Куприна «Яма» представляет собой огромное обобщение социальных процессов, которые отражают наиболее острые конфликты русской действительности: «Читая ту или иную страницу «Ямы», я распространял её

смысл на всю Европу – этот огромный публичный дом накануне катастрофы» [1].

Писатели второй половины XX столетия показывают, что духовное обнищание не знает границ, это явление переросло образы, выведенные Куприным, зримо ощущаются и в наше время. Современных читателей после прочтения книг писателей второй половины XX века преследуют образы из повести Куприна «Яма».

В романе Отара Чиладзе «Годори» кажется, что покачнулся сам фундамент, на котором веками зиждилось грузинское самосознание. Писатель препарирует грузинское общество, в котором нет больше никаких тормозов и запретов. Осквернены вековые святыни, попорчены правда и справедливость, осмеяны честь, мужество и достоинство, и нации угрожает уже не столько могучий злобный внешний враг, а внутренняя нравственно-этическая коррозия, что вдвойне опасно. Этот роман – призыв одуматься, трезво оценить свои возможности, очиститься от чуждого, наносного, избавиться от пустых амбиций, трезво взглянуть на своё прошлое, настоящее и будущее. Идеальный каркас романа облачён художественной плотью, позволяющей сравнивать это произведение с шедеврами мировой культуры. Чиладзе – ваятель образов редкой пластической выразительности, их герои живы, они рядом, до них можно дотронуться, мы их слышим, мы должны их спасти, то есть спасти себя.

В рассказе «Пень» Отар Чхеидзе показывает, что издревле многие вопросы общества решал старейшина, которым мог стать человек по праву старшинства и мудрости. В противном случае нарушался порядок, который зиждется на справедливости, жизненная гармония. Писатель показывает, что может случиться, если эти установки нарушатся. Один из тех, кому следовало быть старейшиной, вдруг испугался бремени ответственности и отказался от «трона», на который по праву и справедливости должен был сесть он.

«Трон» занял легковёрный, молодой, и сместился установленный веками порядок: молодые не по чину сидели вокруг места старейшины, а старики стояли. Молодёжь, не имеющая знаний, жизненного опыта, не могла отличить разумное от глупого, добра от зла, и «исчезло изобилие. Амбары наполнялись и пустели в мгновение ока, развевалось добро по ветру [2]». Такое явление кабардинский поэт Алим Кешоков ярко выразил в стихотворении «Ветер»:

...ветер перемен людских
Не над полем, не над океаном,
Этот ветер в людях, в них самих [3].

Однако, как только занял трон другой – мудрый, бесстрашный, – чей черёд наступил, всё изменилось, снова засияло солнце. «Знал он, что есть

жизнь, что деревня вечна, что жизнь мимолётна-ничто по сравнению с жизнью вечной» [2].

Философичность творчества Отара Чхеидзе, размышления его о судьбе человека в аспекте традиций национальной культуры объясняют его приверженность притче. Она имеет вневременную актуальность.

Необходимо дополнить наблюдения писателей, отражённых в их произведениях, выводами азербайджанского литературоведа А. Гаджиева. «Эгоистичные персонажи отделились от окружающей естественной среды, отказались от общения друг с другом. Каждый защищает лишь себя и живёт в замкнутой и эгоистичной микросфере. <...> Индивид ставит свою выгоду прежде общих интересов, эгоизм прежде любви к другим, свою жизнь прежде истории. Поэтому мир этот разрушается изнутри – самонадеянная гордость человека приводит к всеобщему грехопадению. Всеобщий духовный кризис, таким образом, обуславливается не внешними факторами, а имманентными причинами» [5, с. 391].

Выводы Гаджиева художественно воссозданы казахским писателем Сейсенбаевым. Процессы и причины страданий человечества, отражённые Чхеидзе, Сейсенбаев лаконично выразил устами главного героя романа «Трон сатаны» Абылая: «Всё потому, что вы на трон карабкаетесь, а трон... шаткий. <...> Сатана жаждет трона и получит его, ибо он сатана. А не человек!» [4, с. 391] Писатель предельно ярко описал стремление дьявола «карабкаться на трон»: «Вы все властвовать хотите, вам нужно давить и унижать, пугать и топтать, приводить людей в трепет, чтобы они облик человеческий теряли и тоже становились нелюдьми». А кто такие «вы все...»? Прозорливый читатель может легко представить его себе. Далее Сейсенбаев раскрывает сущность «жаждущих трона»: «Там, где у человека сердце, у иных – пустота или камень. И если ты глух, безразличен к страданиям своего ближнего, сердце становится подножием для трона сатаны, а сам трон сделан из воздуха, отравленного жестокосердием и равнодушием» [4, с. 391]. Такое откровенное раскрытие характера человека в литературе встречается не часто.

В притче, равно как и в мифе, символ несёт основную смысловую нагрузку. Трон старейшины у Чхеидзе, как и волшебный сад Дариачанги в романе Чиладзе «Шёл по дороге человек», символизирует вечную гармонию. Стоит сломать в благоухающем саду лишь одну ветку, как сад тут же исчезнет. Но человеческий разум и воля, как показывают писатели, способны преодолеть всё, преодолеть и худшее из испытаний – безвременье.

Как вечны проблемы добра и зла, мудрости и глупости, так же непреходящи вопросы счастья, любви, одиночества. В этом убеждают нас

рассказы Чхеидзе, где под старинной маской притчи открывается лицо современного человека – страдающего, размышляющего, надеющегося.

Возможно ли спасение, спросим мы у авторов, развернувших перед нами картину подлинного апокалипсиса. Каждый из них ответил на этот вопрос. Прочитаем ещё раз их произведения, но следует отметить вывод Чиладзе в романе «Шёл по дороге человек». Он, возможно, не конкретен, наивен и идеалистичен, но подаёт надежду: «...Взору умирающего Парнаоза открывается когда-то исчезнувший с лица земли волшебный сад Дариачанги. Сказочное зрелище взволновало и маленького Икара. Парнаоз прижал ребёнка крепче, словно боясь, что тот улетит, и прошептал ему на ухо: «Вот таким будет мир.

– Но ведь он такой и есть? – удивился Икар.

– Да, есть и будет, – сказал Парнаоз» [1].

Творчество мастеров слова соответствует идейно-эстетическим, художественным требованиям мировой культуры, оправдывает надежды общества, литературы. В их произведениях отражены острые проблемы времени, они раскрыли психологию микромира отдельного индивида, создали нравственный облик общества в целом. Писатели в новом аспекте раскрыли проблемы экономические, экологические, этические, эстетические, а также взаимоотношения личности и общества, философского освоения концепции человека и его места в мире.

Сохранение человечества возможно, без всякого сомнения, в том случае, если мы внимательно прочитаем завещание художников и приложим все усилия, пусть даже сверхчеловеческие, чтобы это завещание выполнить. Писатели задали нам великую загадку, и мы обязаны на неё ответить.

ЛИТЕРАТУРА

1. <https://e-motion.tochka.net/4374-otar-chiladze-shel/>
2. <https://www.bestreferat.ru/referat-22974.html>
3. Кешоков А. П. Звёздный час. Стихи. – М.: Современник, 1979.
4. Сейсенбаев Р. Ш. Трон сатаны. Роман. Повести. Перевёл с казахского автор. – М., Художественная литература, 1988.
5. Гаджиев А. Творческая индивидуальность писателя. – Баку, 1990.

АБДЫХАНОВ У.К., АЛТЫНБЕКОВА Г.К. ӘДЕБИЕТТЕГІ ЖАЗУШЫЛАРДЫҢ ӨЛЕМ ТАҒДЫРЫНА ДАБЫЛ ҚАҒУЫНЫҢ КӨРІНІСІ

Мақалада қазақ, орыс және грузин әдебиеттерінде көрініс алған адам мен қоғамның азғындаушылығы мәселелері қарастырылады. Авторлар Александр Куприн, Отар Чиладзе, Отар Чхеидзе және Роллан Сейсенбаевтің шығармаларын салыстырып, жазушылардың адамның жан құбылыстарына сезімталдылығын білдіретінін белгілейді, және олар қоғамның қарама-қайшылықтарын көрсететінін ашты. Зерттеушілер қалам шеберлеріне өз халықтарының тағдырына үрейленуін

көрсетеді. Шығармалардың әлденеше рет қайталаңғыш ойы: адамның рухани олқылығы әлемдегі тұспалдылықтан айырылуына және қоғамның күйзелісіне алып келуі мүмкін. Жазушылар әлемді құтқаруды халықтармен гасырлар бойы іріктелген адамгершілік құндылықтарын сақтауымен байланыстырады. Сонымен қатар еңбекте қалам шеберлерінің көркемдік ерекшеліктері ашылады.

Кілт сөздер: әдебиет, адамгершілік, шығарма, жазушы, мәселе, образ, идея, қоғам.

ABDYKHANOV U.K., ALTYNBEKOVA G.K. LEATHMOTH OF WORLD LITERATURE: MENTAL ANXIETY FOR THE FATE OF THE WORLD

The article discusses the degradation of man and society, reflected in the Kazakh, Russian and Georgian literatures. The authors, comparing the works of Alexander Kuprin, Otar Chiladze, Otar Chkheidze and Rollan Seisenbayev, note that the masters of the word, sensitive to the slightest spiritual manifestations of man's soul, reflect the contradictions of society. Researchers have shown that writers are anxious by the fate of their people.

Repeatedly emphasized idea: the spiritual inferiority of a person can lead to the loss of guidelines in the world and the stagnation of society. Artists find the salvation of the world in the preservation of such moral values that have been polished for centuries by peoples. The work also reflects the artistic features of the word masters.

Keywords: literature, morality, work, writer, problem, image, idea, society.

ӘОЖ 815.253

Ш.МҰРТАЗАНЫҢ «АЙ МЕН АЙША» РОМАНЫНДАҒЫ АНА МЕН БАЛА БЕЙНЕСІ

КАЖИАКБАРОВА Р.Б., ҮСЕНБАЕВА С.С., АЙДАРОВА А.А.

Мақалада көрнекті қазақ жазушысы Ш.Мұртазаның оқырманынан жоғары бағасын алған «Ай мен Айша» романындағы ана мен бала бейнесіне, авторлық бейненің астасып көрінуіне талдау жасалады. Ана мен бала бейнесінің өмірлік шындыққа сай да нанымды, әрі сол кезеңдегі бала ұрпақ пен аналардың типтік бейнесінің жасалу ерекшелігіне сынышы, әдебиетші ғалымдардың пікірін ескере келе баға беріледі. Шығармадағы образ жасаудағы жазушы шеберлігі, авторлық позиция мен символизм көрінісі аталып көрсетіледі.

Кілт сөздер: қазақ прозасы, образ, типтік образ, роман-диалогия, мемуар, повесть, классикалық реализм, әңгіме, эпизод.

Ұлттық әдебиетіміздің проза әлемінде өзіндік өрнегімен көркемдік даму арнасын кеңейткен Ш.Мұртазаның туындыларында тарих шындығы, қоғам, ұлттық тәрбие мәселелері өзекті орын алады. Қаламгердің «Ай мен Айша» романы жарияланған кезеңінен бастап оқырман тарапынан жоғары бағаға ие болды. Жазушы жетпіс жылға созылған кеңестік кезеңнің ең бір ұрымтал тұсын, өзінің өмір тарихындағы қиын қыстау балалық шағын таңдап

алу арқылы біздің ұрпаққа таңсықтау кезеңнің шындығын бейнелі сөз тұрғысынан рухани байытарлық дүние деңгейіне көтеріп көркем туындыда тарихи шындықтың көркемдік көрінісін бере білген. «Ай мен Айша» романы есте қаларлық оқиғалар тізбегі ғана емес, тар жол мен тайғақ кешу кезеңіндегі тау мен даланы жайлаған кешегі қазақ ауылының тағдыры жан-жақты қамтылады.

Халқының ардақты да айбынды ұлдарының бірі – Шерхан Мұртазаның шығармаларынан, ой-идеясынан қаламгердің өзі көрініп тұратынын, өзін тануға болатынын, көзі қарақты оқырман сезінсе керек. Шерхан Мұртазаның «Ай мен Айша» роман дилогиясын осы мемуарлық шығарманың үлгісіне жатқызуға болады. Өзі туралы, өз анасы туралы жазған жазушы: «Жалпы, балалық шақ менің шығармаларымның бәрінен де орын алған. «Ай мен Айшадан» басқа «Мылтықсыз майдан» повесіндегі, «Интернат наны» секілді бір топ әңгімелерімдегі оқиғалар сол бала кездегі өзімнің көргендерім. Қай жазушы болса да, әуелі өз басынан кешкендерін жазады емес пе?!

Рас, ол кездегі көргенімізді қазіргі балаларға көрсетпей-ақ қойсын. Біз ұдайы аш жүретінбіз. Көктем ерте шықса екен деп тілейтінбіз. Біз туып-өскен өлке Жуалы деп аталады. Жуалы деген атынан да белгілі, тау бөктерінде, өзен жағасында табиғи жуа көп өседі. Анамыз Айша марқұм ескертіп отыратын: «Күн күркірегенше жұлмаңдар! Жемендер жуаны. Өліп қаласыңдар», – дейтін. Содан біз аспанға қарап телміріп, қашан көк жүзін бұлт бүркеп, жарқылдап найзағай ойнайды екен деп күтіп жүретінбіз. Содан кейін ғана жуаны айранға турап жейтінбіз. Ол біздің бойымызға әжептеуір әл-қуат беріп, қарнымыз тойғандай болып қалушы едік... Балалық шағымда осы бір жүрегім жарыла қуанған сәттерім жоқ сияқты. Бірақ, бәрібір балалық шаққа деген қимастық бар, сағыныш бар!..» – деп сағынышты сезіммен сыр шертеді [1].

Шығарманың басталуында «Парижде болдым – Париж түсіме кірмеді. Мысырда болдым – Мысыр түсіме кірмеді. Қытай, Моңғостан, Үндістан, Пәкістан, Иран бардым, Мұхиттың арғы бетіндегі Техаста, Чикагода, Нью-Йоркте болдым – олар да түсіме кірмеді. Баяғыда Мәскеуде бес жыл оқыдым – оны да түсімде көрмедім. Түсімде ылғи балалық шағымды көремін. Түсіме күн сайын Мыңбұлақ кіреді. Түсімде Ақсу-Жабағылыны көремін. Түсімде ылғи туған үйімді көремін. Түсіме ылғи Айша кіреді» [3.7] дейді автор. Туған жерге деген махаббаты, ыстық ықыласы, балалық шаққа ыстық сағынышы сезіледі.

Өткен заманда әбден толып-болған Бердімбет байдың ұрпақтары жиырмасыншы, отызыншы жылдарда қазақ даласының тоз-тозын шығарған кәмпескелеу, қудалау, жазалау құрбандарының қатарындағы бір отбасының бастан өткергендері айна қатесіз ащы шындық ретінде суреттеледі. Әрине,

кенестік дәуірдегі қазақ әдебиетінде бұл талай шиырланған тақырып. Бірақ Ш.Мұртаза романының бітімі бөлек. Ұлттық әдебиетіміздегі әр кезеңді қамтитын ауыл тақырыбындағы шығармалар (Ә.Кекілбаев, Т.Нұрмағамбетов, С.Мұратбеков, Т.Әбдік, О.Бөкей, Д.Исабеков повестері мен әңгімелері) өткен ғасырдың жетпісінші, сексенінші жылдарында жазылып, біразы класика қатарына қосылғанымен, сол тұстағы саяси цензураның тосқауылына ұшырағаны белгілі. Ал «Ай мен Айша» романында ой-сана еркіндігі аңғарылады. «Ай мен Айша» – автордың он екі жасқа дейінгі өмірбаяндық көркем дүниесі. Белгілі бір кезеңдегі, алапат дәуірдегі балалардың типтік бейнесіндей, көркем шежіресіндей әсер қалдырады. Қайнаған өмір, сапырылған тағдырлар, сан-алуан мінез-құлықтар ортасынан автор – шынайы адамгершілікті, қара қылды қақ жарған әділдікті, жүректі елжіретер мейірімділікті айшықтап, нәзік лирикаға орап, аспандата көтереді. Қаламгерге «Басты кейіпкер Барысханның өзіңізге қатысы бар ма» деген сауал қойылғанда жауабы төмендегіше болған екен: «Шерхан деп қайтып батып айта беремін ана жерде. Болмайды ғой. Оны әдеп көтермейді. Ал Барысхан деген соның синонимі. «Барыс» деген шер деген сөз. Тек қайғы мұң ғана емес, басқы мағынасы «шер» дегенің сол барысқа келеді. Шығыстың барлығы барыс, арыстанды, жолбарысты «шер» дейді. Парсылар да, арабтар да солай дейді. Соның синонимі» [1].

Тағдырдың тауқыметімен барыс анадай арпалысқан өткір Айша, ардан аттаған екіжүзді Тасбет бригадир, бауырмал Ноха, нар тұлғалы Бауыржан Момышұлы, ауыл ақсақалы – Дошанай... Кейіпкерлердің қай-қайсысын алсаңыз да, бір біріне ұқсамайтын кәдімгі ауыл адамдары, және бүкіл жан-дүниесімен көкірегіңізде қалып қояды. Бәрі де өмірде болған, нақты адамдар. Осы тұрғыдан келгенде автордың жадына, әрбір адам мен оқиғаны есте сақтау қабілетіне таң қаласыз. «Алғашқы үш баласы шешектен қайтқан Мұртаза мен Айшаның төртінші ұлы – Барсхан. «Қу шешекпен бұ да ауырды, – дейді Айша, жаман ауырып, енді өлді деп күдер үзіп қойғанбыз. Мұртаза жүнжіп, жүдеп кетті. Құдай өмірлі қылсын, сол сұрапылдан аман қалды ғой бұл Барсхан, бұзық болғаны содан шығар. Тумай жатып азап көрген адам қайдан момын болсын». Айша сөзін әрі қарай жалғастырады: «Соған екіқабат кезінде ащы сүр етке жерік болдым. Сүр қайда-а-а. Содан пияз жей беріппін. Ащы пияз ауқат бола ма? Құсып, лоқсып өліп қала жаздаймын»[3.54]. Міне, автор өзінің балалық тағдырын осылай толғайды. «Иә, сөйтіп мен – Барысхан – анамның құрсағында жатқанда-ақ ащының дәмін татып жетілгенмін. Өйткені құрсақтағы шарана ана немен қоректенсе, о да сонымен қоректенеді. Мені сыртымнан «сұсты», «жау қабақ» деп, тағы бірдене деп сөз қылады. Көрер едім ғой оларды, менің көргенімді көрсе... тумай жатып ащымен уланса... а, бәлкім мені шешектен аман алып қалған ащы пияз шығар...»[3.54].

Қаламгер берген сұхбаттарының бірінде «Барыс сіздің шығармашылығыңызда үлкен мәнге ие болады... Сіздің жеке өміріңізде мән бар ма?» деген сауалға былайша сыр толғаған екен: «Қазір біздің президентіміздің шешімімен, мына шығыстағы елдерге еліктеп, олар өздерін жолбарыс десе біз барыс дедік қой. Жолбарыс күшті ме, барыс күшті ме, мен оны білмеймін, күрестіріп көрген ешкім жоқ. Барыс жолбарыстан гөрі әлдеқайда мінезді әрі сұлу. Жолбарыстан гөрі тектілігі байқалады. Сондықтан шығар, мына біздің Нұрсұлтан Назарбаев «Барыс республикасы» деп атады. Ылайым солай болсын. Бәлкім содан да шығар, биік шыңға кетеді. Ойға түспейді. Ашыққан кезде болмаса, қысылған кезінде болмаса, сол қарлы жерлерде ғана жүреді. Бұл өзі биік таудың, Іле Алатауында қалған жоқ. Ақсу Жабағылыда бар. Біздің тауларда бар. Өте сирек. Неге десеңіз, терісі соншалықты қымбат. Соған бола ататындар көп, аңдитындар көп... Ал енді образ кітапқа қалай кірді, есімде жоқ. Ол өзі өзінен-өзі табиғи жазу үстінде келетін дүние...» [1.127].

Айша ана кешкен тағдыр мынадай түйінді сөзбен берілгендей: «Адам өзі тозбайын десе де, жазмыштан озбайды екен ғой. Тарпаң тағдыр адамды табанына бір салмасын. Бір салса, тас керең боп, айқайласаң да арызыңды есітпейді». Айша өмірі де қатыгез уақытқа кез келіп, тағдыр тауқыметін ер азаматтай көтереді. Әйтпесе, шыққан тегі көшелі, көргенді ел еді. Бұрылтаудың баурайын мекендеген Есей байдың бұла өскен қызы болатын. Шешесі Гүлхан, оның шешесі Тұрған ханым деген кісі ел сыйлаған аса ірі көріпкел, үлкен дәрігер, әулие адам еді. Айша он алты жасында Мұртазаның аулына келін болып түскенде ел аман, жұрт тыныш болатын. Тыныштық ұзаққа бармады. Заман өзгерді. Дүние астаң-кестең болды. Ел ішін ауру жайлап, алғашқы үш баласы бірінен соң бірі шетінеп кетті. Осы кезде Мұртазаның шашы ағарып, өмірден түңіліп, жүдеп кеткен. Оның үстіне аштық келіп қосылды. Сондай бір қиын шақта Барысханды дүниеге әкеліп Айша Мұртазаның еңсесін бір көтеріп еді. Бірақ, заман одан әрі қыса түсті. Жалмауыз 1937 жыл келді. Тәуір киінген, таза жүрген, елдің көркі боларлық адамдардың бәрі ұсталып кетті. Байдың баласы, өзі боз киініп, боз ат мініп жүретін сері атанған Мұртазаны да «Халық жауы» деп ұстап алып кетті. «О, жаратқан, мына үрпек балапандай үш нәрестенің не жазығы бар еді?» деп аңырап Айша қалды. Бірақ ата-анасының әруағына сиынып, белін буып бекініп, қайтсем Мұртазаның атына кір келтірмеймін деп, қайтсем балаларды аман сақтап өсіремін деп, тағдырдың сірне қамытын мойнына киіп тартып берді. Күнде таңертең бригадир келіп жұмысқа айдап әкетеді. «Емізулі балаң бар ғой, сен жұмыстан қала ғой» деп есіркеп жатқан ешкім жоқ. Мұртаза кеткен соң, ең жақын деген ағайын да, бірен-саран құдайға қарағаны болмаса, бірте-бірте алыстай бастады. Айшаның нағашылары да қатынамайды. Айша

басына түскен ауыртпалықты айтып тауысу қиын. Сібірге айдалып кетті деген Мұртазадан қайтыс болды деген қара хабар келді. Одан кейін соғыс басталды. Күнкөріс мүлде қиындады. Таң ата жұмысқа кетіп, қас қарая сүрініп-жығылып үйге келеді Айша. Онда да құр қол қайтпайды. Жол-жөнекей әр жерден жинап отын әкеледі. Не тамақ жоқ, не от жоқ, азынап тұрған үйде бүрісіп үш бала отырады. Жуанқұл мен Тасбет бригадирдің жауыздық әрекеттері де бірінен-бірі өтіп өлтіріп барады. Айша бірнәрсе деп қалса, Жуанқұл бастық: «Әй, «Халық жауының» қатыны аузыңды жап!» дейді. «Халық жауы» деген сөз шыққан жерде қайран Айшаның аузына құлып салынады да қалады. Мұндайда Айша аспандағы Айға ғана мұң шағар еді: «А, Құдай! Шиеттей үш жетімге шынымен рахымың түспеді ме? Не жазып еді олар саған?!» – деп кемсендеп бір жылап алып, қайтадан таусылмайтын азапты тіршілікке араласып кететін.

Айша ел арасындағы ескілі-жаңалы әңгімелерді көп білетін, естігенін есіне сақтай жүретін зерделі де көзі ашық адам болатын. Ашқұрсақ балаларын Айша алуан түрлі ертегі-қиссалар айтып алдарқататын, жұбататын ұйықтататын. Арасында өз өмірінен де көп сыр шертер еді. Балаларына әңгіме айтқанда, бір жағы олар біле берсін, құлақтарына сіңе берсін деп ата-бабалары туралы, ел-жер тарихынан көптеген хикаяларды қызықты етіп баяндайтын. Барысханның көп нәрсеге көзін ашқан да, талай нәрсенің мәнісін ұғындырған да осындай Айша айтқан әңгімелер. Ұзақ түнде балаларына әр түрлі әңгіме айту арқылы Айша өзі де бір сәт азаптан арылып, уайымы жеңілдеп қалушы еді.

Айша жастайынан халқымыздың ұлттық әдет-ғұрып, салт-дәстүр, сенім-нанымын, барша жақсы қасиеттерін бойына сіңіріп өскен. Сол ата-баба өнегесін балаларының бойына сіңіргісі келеді. Тақыл-тұқыл тамақ ішіп жүрген балаларына әр уақытта да: «Аш көзденбөңдер!», «Сұғанақ болмандар!», «Қанағат қарын тойғызар, қанағатсыз жалғыз атын сойғызар» деп отыратын.

Барысханды сүндетке отырғызатын уақыты болып, осы адамгершілік парызды ойлап, Айша кәдімгідей уайымдайды. Мұртазасы болса, Айшаға уайым түспес еді. Баласын сүндеттету – әкенің парызы. Бірақ Мұртазаның міндетін Айша өз мойнына жүктеп алған. Тағдыр солай ұйғарды. Көнбеске амал жоқ. «Баламды кәпір қылдың-ау» деп, о дүниеде Мұртаза ренжіп жүр ме деп қатты уайымдаған Айша зыр жүгіріп жүріп бұл жұмысты аяқтағанда, енді қарызынан құтылғандай болғанына қуанып жылап жібереді. «Маған енді Мұртазаның рухы, аруағы риза шығар» деп көңілі жайланғандай болады. Аруақ сыйлаған деген осы ғой.

Мына бір жағдай да Айшаның адамгершілік жарқын болмысын, жан-дүниесінің тазалығын, имандылығын көрсетсе керек. Сұм замандағы азапты

тіршіліктен қажып, жүдеп, тараған сайын шашы түсіп сирей береді. Сол түскен шашты бір талына дейін қалдырмай мұқият жинап, шүйкелеп орап, табалдырықтың түбіне тереңірек қазыңқырап көміп тастайтын. Бірде соны байқап қалған кішкентай қызы: «Бұл неғылғаның?» деп таңғала сұрайды. Сонда Айша:

« – Менің сендерден басқа да балаларым бар ғой, – деді даусы дірілденкіреп. – Үшеуі де нәресте кетті, Құттыбай, Елтай, Сәткүлді айтам. А-а-аh! Мұртазаны алары бар құдай тым болмаса соларды тірі қалдырғанда, мұншама мұз тақырға отырмас па едік. Маңдайға сыймай кетті қайтейін...

– Сонда өліп қалған үш баланың мына сен көміп тастаған шашқа қандай қатысы бар?

– Әйел баласы шашын беталды тастамас болар, – деді Айша. – Тарақтан түскен шаш әлдеқалай отқа күйсе, о дүниеде балалары шырылдайды дейді. Анасының шашының отқа күйген иісін танып қояды екен де: «Анамыз тозақ отына түсіп кетті-ау!» деп шыр айналып шырылдайды екен. Тозақ отынан анасын құтқармақ болып, өздері де сол тамұқ өртіне түсіп кете жаздайды екен.

Әне, сондықтан шашты көміп таста. Далаға тастасақ жел ұшырып, немесе құс ұя салып, әйтеуір, бір себептен отқа күйсе, о дүниелік нәрестенің обалына қаласын».

Мұнда алдымен о дүниелік болған үш баласына деген ана жүрегінің мәңгілік қимас сағынышы, жан дүниесінің шырылы жатыр. Ана ғана осылай ойлай алса керек. Анада ғана осындай сезім болса керек. Екіншіден, анасы үшін о дүниедегілердің өзі отқа түсе жаздап, шыр-пыр болғанда, бұл дүниедегі тірілер аналарыңа қандай жақсылық жасадыңдар деп тұрған жоқ па?! Ана-бала қарым-қатынасына байланысты үлкен ой саларлық үлгі өнеге жатыр ғой мұнда.

Айша бүкіл жаратылысы мен болмыс-бітімінде халықтық қасиет, ұлттық ерекшелік жатыр. Айша ананың қасиетін танып қоймаймыз, Айша ана сынды қарапайым қазақ әйелдерінің рухани ар тазалығын, намыс-жігерін байқаймыз. Иә, ақиқатында Айша өз заманының ащы запыранын көтере білген қазақ әйелінің жиынтық бейнесі. Жазушы, ҚР Мемлекеттік сыйлығының лауреаты Оразбек Сәрсенбайдың сөзімен жеткізсек: «Мына біздің, өткен ғасырдың отызыншы, қырқыншы жылдары жарық дүниенің есігін қағып келген ұрпақтың ұлы аналарының жиынтық тұлғасы. Біздің аналарымыз – Айшалар не көрмеді?! Бірақ бәріне көнді, төзді, жеңді. Өйткені, біздің аналарымыздың бойында әке тәрбиесімен, ана сүтімен дарыған құдіретті күш-сенім бар еді. Ол қандай сезім?! Құдайға сену, әруаққа сену, әділеттің барлығына сенім... [4]

«Ай мен Айша» қарапайым атау емес. Көкте жүзген сұлу ай – осы романның айдарлы символына айналған. Жазушы оқырман тарапынан берілген: «Ай мен Айшада» т.б. шығармаларыңызда Ай образын жасаудағы себебіңіз?» деген сауалға былайша жауап берген екен: «... Кітаптың атында неге ай тұр десеңіз... Ол, енді бір жағынан тағдырдың ұқсастығы сияқты, біздің анамызбен, әсіресе соғыс кезіндегі жесірлік, қиыншылық көрген аналардың тағдыры ұқсас. Гейнеде бір өлең бар. Генрих Гейне деген неміс ақынын оқыған шығарсыздар. Сонда ай туралы әдемі бір сонеті бар. Орысшасын жас кезімде түгелімен білуші едім, қазір ұмытып қалдым. Мағынасы былай, Күнге ғашық ай, сұлу күн де оған ғашық сияқты көрінеді. Шүпірлеген көп бала тараған. Ол – жұлдыздар. Күндердің күнінде арасынан әлдебір қара мысық өтті ме, әлдеқандай сызат бітті ме, екеуі содан екі жақта. Бірі – шығыс жақта, бірі батыста. Күн шықса ай батады. Ай шықса күн батып кетеді. Өмірбақи бір-біріне жолыға алмайды, осындай мұңдылау сарыны бар. Ал адам баласының тағдырын алсақ, ері жаңағы репрессияға ұшырап, немесе майданға кетіп келмей қалғандардың көбісі солай. Балалар қалды. Ері жоқ. Бір-біріне жете алмаған дүние. Жалпы, дүниенің философиясы сол. Ай деген арман болса, күн деген қиял болса, соны қуасың да жүресің. Қашан жетесің, белгісіз, соған байланысты алған ат» [1.128]. Ал шығармада жазушының осы жауабы сарындас эпизод бар. Мүмкін бұл әңгіме жазушы қиялынан туған болар деп ойлаймыз.

« – Ай туралы бір ақынның жазғанын айтып берейін бе?

– Айт, айта ғой, Барысхан. Сен көп оқисың ғой.

– Баяғыда Күн мен Ай ерлі-зайыпты екен. Тату-тәтті өмір кешіпті. Көп балалы болыпты. Ана – жұлдыздардың бәрі сол екеуінің перзенттері екен. Мұншама бақытты көре алмаған қараулар Күн мен Айдың арасын өсек сөзбен бұзып, қалған жұлдыз-балаларын ертіп, Күннің соңынан қуып жетпек болыпты Ай. Мың-миллион жыл өтсе де жете алмайды. «Токта», – деп жалынса да Күн тоқтамайды. Ай туса күн батып кетеді. Ай содан әлі үміткер... Осыны айтып, Айшаға қарасам: көзінен жас парлап отыр екен. Ай сәулесіне шағылысып, жылт-жылт етіп, жылғалана аққан көз жасын көрдім» [3.445].

Ай – жер бетінде өтіп жатқан аласапыран тіршіліктің куәгері. Қиырдағы тау етегін жайлаған кішкентай қазақ ауылындағы қарапайым жан иелерінің өксік пен өкінішке толы өмірі де көктегі құдірет нышанындай мәңгілік жарқ сәулесін түсіріп тұрған Айдың назарынан тыс қалмақ емес. Айша ана мен Барсхан бала көңілдері қобалжыған кездерде аспандағы айға қараса – бәрінен биік тұрған, бірақ бәрін көріп тұрған ұлы Иеден арша сұрағаны, келешектен үміт үзбегені. Аспандағы Ай бейнесі – романның идеялық-көркемдік қуатын, бояуын қанықтырып тұрған символ. «Терезеден

ай сығалайды. Бұл кезде Айдан басқа «халың қалай» дейтұғын бір жан жоқ» [3.35]. «Боран басылып, аспан ашылайын деді ме, терезеден Ай көрінді – ортасынан ауған ғой. Алыстағы Ай... арғымақ мінген аталар сияқты жүзі жылы аяйды, бірақ жылуы жоқ» [3.186]. «Ұйықтап жатқандарға қарадым: оларды Ай әлдилей ме – ұйқылары тыныш» [3.187]. «Неге? – дедім мен де Айға телміріп, дүние неге бұлай жаратылғанына өзім де таңғалып, қолымды жайып» [3.193]. «Айша аспанға қарап қолын созып, алақандарын жайды. Саусақтары салалы еді, Ай сәулесімен садақтың жебесіндей болып одан бетер ұзарып кетті. Ұзара-ұзара Айдың өзін барып түртетіндей. Жер бетіндегі мынадай қорлық пен зорлыққа. Қаныпезер қатыгездікке, әділетсіздікке биіктен көзін жұма қарайтын Айды, сол Ай арқылы Құдіретті түртіп оятпақшы болғандай» [3.255]. Осы мысалдарда келтірілген Ай – әр тұста әртүрлі реңкте, өзгеше бояулармен көрінеді. Айша ана мен Барысхан баланың көңіл суреттерінің көлеңкесі түсіп тұрғандай құбылады.

Шығармада ерекше символмен берілетін Ай екенін атап өттік. Зұлмат заманда тауқыметті бастан кешірген ана мен баланың мына әңгімесіне назар аударсақ, тағы Айға мұң шаққан қос мұңлықтың зарын түсінеміз: «Күн шыға бере зүміреттей көк шөптің басына мың-миллион асыл моншақ тағылғандай, шұғыла шық сан құлпырып, жалт-жұлт етті.

– Шық қалың түсіпті ғой, – дедім.

Айша ойланып тұрып:

– Шық емес ол, – деді.

– Енді не?

– Бұл түндегі Айдың көз жасы. Біз пақырларды көріп, аяныштан жылап жіберсе керек.

– Сен де жыладың ғой. Бұл таңғы шық сенің де көз жасың. Ай мен Айшаның көз жасы.

– Біз сияқты жетім-жесірлерді Ай жарықтық аяйды. Ал, адамдар байқамайды» [3.446] Символизмнің озық үлгісі. Адамдардан көрмеген жылулықты қос мұңлық тілсіз, шарасыз аспандағы Айдан іздейді. Сөзімізді Шерхантанушы Т.Мамасейіттің пікірімен түйіндесек: «Роман-дилогияның бүкіл өн бойында Ай Айшамен бірге көрініс беріп отырады. Ай – заман. Ай – уақыт. Қытымыр заман ызғарын сәл де болса жылытып, адам-пенденің жанына шуақ себезгілеген сол жалғыз Ай ғана. Әсіресе, жадау көңіл, жабырқау жанды Айшаның көкірегіне үміт сәулесін шашатын осы Ай. Тауқыметке толы қиын шақтағы көңілге демеу болар жалғыз жарық, жалғыз шуақ, жалғыз жылу, жалғыз үміт шырағы» [5.56].

Ш.Мұртаза романының бітімі оқшау көрінетіні рас. Аспандағы Ай бейнесі – романның идеялық-көркемдік қуатын, бояуын қанықтырып тұрған символ. Шығармада ерекше символмен берілетін Ай екенін атап өттік.

Жабырқау жанды Айшаның көкірегіне үміт сәулесін шашатын осы Ай. Тауқыметке толы қиын шақтағы көңілге демеу болар жалғыз жарық, жалғыз шуақ, жалғыз жылу, жалғыз үміт шырағы – Ай. Авторлық ізденіс арқылы басты кейіпкер Айша бейнесі әлеуметтік тұлғаға айналып, халық рухын танытатын, қазақ әйелінің мықтылығын көрсететін нағыз ұлттық характер дәрежесіне көтерілген. Сөзімізді түйіндесек, Шерхан Мұртазаның «Ай мен Айша» романы – қилы кезеңнің көркемдік шежіресі жасалған, ана мен бала бейнесі ерекше сырмен ашылған қазақтың бейнелі сөз өнеріндегі бітімі бөлек шығарма.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Мұртаза Ш. Өңімде – қария, түсімде – баламын. Ақжелкен. № 7, 2002
2. Қайыңбаев М. Алыс балалық туралы аяулы естелік. // Егемен Қазақстан, 11 қыркүйек, 1997 жыл.
3. Мұртаза Ш. Алты томдық шығаралар жинағы. – Алматы, Қазығұрт. – 2002. 5-том. Ай мен Айша: Роман. Бірінші, екінші кітап. – 456 бет.
4. Сәрсенбай О. Таза бұлақ. // Егемен Қазақстан, 28 шілде, 2001 жыл.
5. Мамсейіт Т. Шерхан Мұртаза. Қаламгерлік, қайраткерлік ғұмырбаян. – Астана: Елорда, 2002. – 280 бет.

КАЖИАКБАРОВА Р.Б., УСЕНБАЕВА С.С., АЙДАРОВА А.А. ОБРАЗ МАТЕРИ И РЕБЕНКА В РОМАНЕ «АЙ МЕН АЙША» Ш. МУРТАЗА

В статье описываются образы матери и ребенка в романе видного казахского писателя Ш. Муртаза «Ай мен Айша». Авторы оценивают особенности создания типичного образа матери, а также раскрывает образ героини, в которой писатель воплотил свои сокровенные мысли о великой духовной силе и огромной нравственной значимости казахской женщины. Отмечается писательское мастерство Ш. Муртаза, его авторская позиция в произведении «Ай мен Айша».

Ключевые слова: казахская проза, образ, типовой образ, роман-диалогия, мемуары, повесть, рассказ, эпизод.

KAZHIAKBAROVA R.B., USENBAEVA S.S., AIDAROVA A.A. THE IMAGE OF THE MOTHER AND CHILD IN the NOVEL «AY ME AISHA» sh. MURTAZA

The article reveals the images of the mother and child in the novel of the prominent Kazakh writer Sh. Murtaza «Ay men Aisha». The author assesses the peculiarities of creating a typical image of the mother, and also reveals the image of the heroine, in which the writer embodied her innermost thoughts about the great spiritual power and the enormous moral significance of the Kazakh woman. The author's writing skills of S. Murtaza, his author's position in the work «Ay men Aisha» are noted by the author.

Keywords: Kazakh prose, image, typical image, novel-dilogy, memoirs, story, story, episode.

УДК 821.512.122

**СОВРЕМЕННОЕ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ:
ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ОТРАЖЕНИЕ ИСТОРИИ ФОРМИРОВАНИЯ
И СОСТОЯНИЯ КАЗАХСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ В XX ВЕКЕ**

КУЧУКОВА З.А.

Автор статьи даёт литературоведческую оценку монографии Уалихана Абдыханова «Роллан Сейсенбаев и мировой литературный процесс», изданной в Германии в 2015 г. Исследователь отмечает, что на материале многогранной сейсенбаевской прозы удалось проследить историю формирования и современное состояние казахской интеллигенции с широким выходом на философские и культурологические вопросы об интеллигентности как социальном феномене. По мнению автора статьи, ценность анализируемой монографии определяется её воспитательным, просветительским потенциалом.

Ключевые слова: интеллигенция, творчество, писатель, литературовед, проблема, классик, социальный, проза.

Сквозь толщу мировой культуры мощной диахронической линией проходит мысль о верховной силе разума, способной сохранять «человеческое в человеке» и строить должный внутренний и внешний миропорядок. Данная идея является основополагающей для большинства священных учений, по которым складывается впечатление, что Бог доверительно даровал человеку «светоч разума», а вместе с ним и свободу выбора в дихотомическом ветвлении добра и зла. Мысль о первостепенном значении разума подхвачена и воплощена в творчестве целой плеяды восточных мудрецов, западно-европейских энциклопедистов, и в особенности, трудах Канта, который, выступая от имени всех просветителей мира, назвал «умение пользоваться собственным умом» самым действенным способом, позволяющим человечеству «выйти из состояния несовершеннолетия», в котором оно находится до сих пор «по собственной воле» [4, с. 823]. Мы не ошибёмся, если скажем, что «планета людей» в идеале окутана общей универсальной ноосферной оболочкой, неким коллективным всечеловеческим разумом, призванным не допустить хаоса в духовном пространстве.

Талантливый литературовед, аналитик-исследователь Уалихан Абдыханов, виртуозно владея гачевской методологией, из универсального планетарного Разума вычленяет казахское, национальное, чтобы «в корнях и ветвях» рассмотреть, осмыслить специфику степного интеллигентства.

При этом, памятуя о том, что самым незамутнённым зеркалом гносеологических откровений является художественный текст, учёный в

качестве источника этноментальных знаний избирает творчество Роллана Сейсенбаева – художника философского характера, яркого, самобытного писателя с отважным, безоглядным талантом. Его многогранное и многожанровое творчество, состоящее из десятков новелл, повестей, романов, публицистических эссе, стало благодатным материалом для исследования истории и «конфигурации» казахского национального логоса в его высшем, интеллигентском воплощении. Думается, в выборе объекта исследования немаловажную роль сыграло и полилингвальное богатство «самопишущего» прозаика, не расплескивающего аутентичность собственных философско-художественных мыслей в метаморфозах художественного перевода.

Исследуя феномен казахского интеллигентства, литературовед обращается к пенталогии Р. Сейсенбаева – повести «Возвращение Казыбека», романам «Если хочешь жить», «Лестница в никуда», «Трон сатаны», «Отчаяние», также к многочисленным новеллам «Очередь», «Дом Орака», «Утешение», «Насчёт заявления», «Протез», «Братья», «Всё будет хорошо», «Отелло», «Паркай» и другим. В теоретических предпосылках к своему монографическому исследованию У. Абдыханов определяется с понятиями «подлинный интеллигент» и «псевдоинтеллигент». Весьма разумными и ценными в научном отношении представляются размышления автора о том, что не диплом о высшем образовании, не интеллектуальный капитал, не белый воротничок определяют суть интеллигентной личности, а духовные, культурно-нравственные качества, тип мировоззрения. Недаром, самых великих народных интеллигентов У. Абдыханов находит в сейсенбаевских «отцах-основателях» казахской нации, провинциальных аксакалах, суть которых определяется двуединым синтетическим термином *«интеллект плюс духовность»*.

На гендерно заряжённых страницах монографии автор с невероятной академической глубиной и эмоциональной теплотой выписывает архетипические образы казахских интеллигентов, являющих собой этнокультурное преломление универсального образа Великой Матери. Почти в каждом рассматриваемом произведении У. Абдыханов обнаруживает образы легендарных азиатских «байбише» – мудрых прародительниц казахского народа, хранительниц и трансляторов заповедных основ национального этикета, обладательниц неким первоначальным Знанием. На наш взгляд, отталкиваясь от гендерных «наметок» У. Абдыханова, заинтересованным исследователям можно написать большую, развёрнутую фундаментальную работу о казахском женском логосе и его роли в формировании современной казахской культуры.

Одна из центральных научных концепций автора заключается в трансгисторической пронизанности казахского менталитета идеями Абая Кунанбаева – просветителя, «среднеазиатского Канта». Актуальность, вековая ценность нравственно-интеллектуального опыта великого мыслителя весьма оригинально подчеркнута в монографии посредством «мерцательного курсива», не дающего упустить из виду имя самого «интеллигентного интеллигента» Казахстана. Это такой методологически оправданный наглядный урок, визуализация, полускрытый 25-ый кадр для молодого читателя, привыкшего к языку компьютерной графики.

С большим интересом читаются страницы, посвящённые роли казахской интеллигенции в кардинальном переустройстве общественного уклада от кочевого образа жизни к оседлому. Важно, что автор монографии не ограничивается простой констатацией исторического факта: он приводит яркие примеры из художественных текстов, иллюстрирующие перемену в сознании степняков, осознанно сменяющих экзистенциальную модель «птицы» (кочевание) на модель «дерева» (оседлость). «Не надо уподобляться степным птицам»; «Не лучше ли выбрать постоянное место, пусть величиной с подстилку, и построить город?» [1:53] – выборка такого рода культурологом чётко выражает суть народной аксиологии в момент исторической бифуркации.

Удивительным образом данный трансформационный мотив, отмеченный У. Абдыхановым, перекликается с историсофской идеей поэмы балкарского поэта Кайсына Кулиева «Половецкая луна», где автор устами главной героини (Луны) призывает кочевников вместо бесконечных и бесплодных странствий по степям «пустить корни», «построить кров», «растить хлеб». Приоритет «статики» перед «динамикой» поэт объясняет витальной необходимостью «остановки» для этнического самоосмысления и выработки новой стратегии укоренённого бытия.

Метафорическими словами «прабабушка прабабушки моей» К. Кулиев намекает на этногенетическую связь балкарского и казахского народов с их общей древнетюркской корневой системой [3:340]. В поэме К. Кулиева из-за драматической судьбы кипчакской степи болит душа стихотворца, который не может заснуть. Следует отметить, что в кавказской символической системе бессонница – знак потревоженной совести, раненой души, подлинной интеллигентности.

Мы привели лишь одну историко-литературную параллель, в монографии же У. Абдыханова огромное количество интертекстуальных отсылок к произведениям зарубежных, русских классиков – Данте, Н. Хосрова, О. Хайама, О. Уайльда, Ж. Верна, П. Мериме, И. Бродского, В. Астафьева, В. Распутина, Н. Думбадзе, М. Булгакова, М. Зощенко, Ф.

Достоевского, Л. Толстого, А. Чехова, М. Горького, И. Бунина, К. Паустовского, Ч. Айтматова, Д. Гранина, Ф. Искандера. Практически нет литературоведческой проблемы, которая У. Абдыхановым не была бы рассмотрена с выходом на «параллельные миры» сопредельных национальных литератур и обозначением типологически сходных явлений. Естественно, такая интертекстуальная сверхплотность монографии говорит о широте культурологического кругозора автора, его умении масштабно и системно мыслить.

Во второй части своего исследования Уалихан Кибраевич, конкретизируя и опредмечивая абстрактную категорию «интеллигенция», рассматривает сейсенбаевские образы священнослужителей, врачей, учителей, мастеров искусств, чиновников и т. д. Как показывает автор монографии, мир казахских «просвещённых» большей частью состоит из носителей высокой нравственно-интеллектуальной культуры, гражданской ответственности, из числа тех, кого Д. Лихачёв называет «обладающими умственной порядочностью». У этих людей, являющихся нравственным эталоном общества, важнейшая социокультурная миссия – образовывать, просвещать народ, переводить его на качественно новый, высокодуховный уровень бытия.

По свидетельству автора монографии, Р. Сейсенбаев, обладающий острым «бальзаковским пером» протестного реализма, рельефно, выпукло изображает во весь рост и типажей так называемой «неинтеллигентной интеллигенции», «образованцев», официально уполномоченных властью, но начисто лишённых внутренней культуры. Лень, тщеславие, жадность, невежество, эгоизм, жестокосердие, равнодушие, формализм, бюрократизм, самодовольство, чванство, бездеятельность, конформизм, лицемерие, корыстолюбие – этим длинным лексическим рядом учёный У. Абдыханов и писатель Р. Сейсенбаев, фактически солидаризуясь, в «четыре руки» пишут «историю болезни» типичного псевдоинтеллигента, который узнаваем не только в Казахстане, но в любой социально-географической точке. Будучи большим знатоком русской классической и современной литературы, исследователь легко обнаруживает и идентифицирует в родной художественной словесности «казахских николаев ивановичей» (по аналогии с чеховским «человеком в футляре»), «хлестаковщину», «салимовщину» и т. д., прозревая универсальные, типологические явления в локальном материале.

Отличительной чертой монографии У. Абдыханова является её «литературоведческая интеллигентность», проявляющаяся во внимании автора к мельчайшим деталям художественных текстов, умении воспринимать «вещь как вещь», трактовать иносказательный смысл

предметов реального мира. Думается, особый интерес монография будет представлять для тюркоязычного мира в силу не только своей общезначимой актуальной тематики, но и её насыщенности «понятными экзотизмами», ласкающими слух (*суюниши, кюйши, байбише, оян, миндет и др.*), и пробуждающими чувство культурно-языкового, этногенетического родства у всех «листочков единого тюркского древа». В той же мере значим и семантически мотивированный антропономикон художественных текстов, который в большинстве случаев под пером исследователя «оживает» и приоткрывает новые смысловые грани произведения.

Проводя параллели между социальным организмом и организмом отдельного индивида, можно сказать, что мозговым центром любого этноколлектива является интеллигенция. От качества «мозга», этой креативной прослойки зависит качественное состояние всего общества, историческая судьба планеты в целом. В начале третьего тысячелетия, обуреваемого экологическими коллизиями, военными и техногенными катастрофами, тотальной агрессией, человечество с особой остротой начинает испытывать потребность в гуманистическом, одухотворённом интеллекте. Грош цена всем научно-техническим революциям, если в них нет духовной составляющей. Как отмечает Г. Д. Гачев, «прогресс цивилизации, техники и комфорта не есть прогресс в нравах» [2:6]. Другой выдающийся гуманист современности, режиссер А. Сокуров, предлагая реальный путь выхода из сегодняшнего кризиса, советует «сосредоточиться на развитии культуры и все инструменты государственной власти перенастроить в эту сторону: промышленность, идеологию, бюрократию, армию». По его мнению, «пока главной задачей не будет культура, трагедии и всякого рода стрессы будут продолжаться» [5:1].

В этот же ряд мы сегодня смело можем поставить своевременную, просветительскую монографию Уалихана Кибраевича Абдыханова, предлагающего сквозь призму мировой и национальной литературы каждому «мыслящему тростнику» и обществу в целом отразить состояние собственного «мозга», освободить его от накопившихся шлаков и напитать чистой, доброй, духовной энергией. В этом – наше спасение.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абдыханов У.К. Роллан Сейсенбаев и мировой литературный процесс. Lambert Academic Publishing. 2015.
2. Гачев Г.Д. О том, как жить и как умирать // Предисловие к роману Айтматова Ч. Когда падают горы: (Вечная невеста): Роман, повесть, новелла. – СПб.: Издательский Дом «Азбука-классика», 2007. – 480 с. С. 5-16.
3. Кулиев К. Ш. Собр. соч. в 3 тт. Т.3. М.: «Художественная литература», 1977. С. 338. – 591 с.

4. Литературная энциклопедия терминов и понятий. М.: НПК «Интелвак», 2003. – 1600 стб.

5. Кто для вас человек года? //Кабардино-Балкарская «Газета Юга», 17 декабря 2015 г. № 51 (1136). С. 1.

КУЧУКОВА З.А. ЗАМАНУИ ӘДЕБИЕТТАНУ: ҚАЗАҚ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫ МЕН ХХ ҒАСЫРДАҒЫ ЖАҒДАЙЫНЫҢ ӘДЕБИЕТТЕ БЕЙНЕЛЕНУІ

Мақаланың авторы У. Абдыхановтың 2015 ж. Германияда басылған «Роллан Сейсенбаев және әлем әдеби үрдісі. Р. Сейсенбаевтың прозасындағы интеллигенция мен халықтың өзара қатынасын бейнелеуіндегі ерекшелігі» монографиясына әдебиеттанушылық баға береді. Ғалымның Сейсенбаевтың сан қырлы прозасының материалы негізінде зиялылықтың әлеуметтік феномені ретінде философиялық және мәдениеттанушылық мәселелерін кең қамтуымен қазақ интеллигенциясының қалыптасу тарихы мен замануи жағдайын қарастыруы сәтті болды. Мақаланың авторы пікірінше, талданып тұрған монографияның құндылығы оның тәрбиелік және ағартушылық әлеуетімен анықталынады.

Кілт сөздері: зиялы қауым, шығармашылық, жазушы, әдебиеттанушы, мәселе, классик, әлеуметтік, проза.

KUCHUKOVA Z.A. MODERN LITERATURE: ARTISTIC REFLECTION OF THE HISTORY OF FORMATION AND THE STATUS OF KAZAKH INTELLIGENTSIA IN THE XX-th CENTURY

The author of the article gives literary assessment to the monograph of Ualikhan Abdykhanov «Rollan Seisenbayev and world literary process», published in Germany in 2015. On the material of Seisenbaev's multi-faceted prose the scientist managed to trace the history of the formation and the current state of the Kazakh intelligentsia with broad access to the cultural and philosophical problems about the intelligence as a social phenomenon. According to the author of the article, the value of the analyzed monograph is determined by its educational potential.

Keywords: intelligentsia, creativity, writer, literary critic, problem, classic, social, prose.

ӘОЖ 811.512.122: 811.124'351

ӘЛІПБИ – «ТАҢБАЛАРДЫҢ ЖҰМАҒЫ»

МАСАЛИЕВА Ж.А.

Рухани өмір табыстары ретіндегі ғылым мен техниканың дамуы, өнер мен мәдениеттің өркендеуі, оның ширау, жетілу деңгейі жазу мәдениеті арқылы көрініс табатындығы айқын. Жазуды тіл жұмсау мен сөйлеу өнерінің, әдеби тіл мәдениетінің бейнесі десек, қазақ тілінің жаһандық коммуникациялық кеңістікте өзіндік үйлесім тәжірибесімен орнығуына қол жеткізу керек. Осы орайда, мақаламызда тіліміздегі дыбысталуы бір-біріне жақын, көп жұмсалмайтын, тек кірме сөздер құрамында ғана ұшырасатын басы артық таңбалардан арылып, емле ережесін түзуде қазақ тілінің табиғи әуезділігі қағидаларын басшылыққа алуды,

кірме сөздерді қабылдауда қазақ тілінің дыбыс жүйесіне бағындырып, қазақ тілі заңдылығымен жазуға мән беру қажеттілігі сөз болады..

***Кілт сөздер:** әліпби, жазу, латын таңбасы, ұлттық әліпби, жазба тіл, графема, графикалық жүйе, емле ереже.*

Жазу – өркениет келбеті. Адамзат мәдениетінің жетістігі. Жазудың тілдегі ой мазмұнын жеткізудің графикалық тәсілі екендігіне негізделсек, оның түп негізі әдеби тілден өрбитіндігі, әдеби тілдің ең бір шартты, маңызды белгісі екендігі де айқын. «Әдеби тілдің жан серігі – жазу», «Әдеби тілдің даму тірегі – жазу» дей келе, ғалым М.Балақаев жазу мен әдеби тілдің өзара табиғи байланысын сөз етеді. «Әдеби тілге тән белгілер жазба әдебиетте бой көрсетіп, қалыптаса түсуіне, ілгері дамуына қызмет еткен жазуды ғана әдеби тілдің «жанды» бөлшегі, әдебиеттің елеулі сипатының бірі деуге болады. Одан бұрын жазусыз пайда болған әдебиеттің тілі әдеби тіл деп есептелмейді, оларды тек әдеби тілді жасаудың қоры деп қарауға тиіспіз» [1, 332 б.] деп нақтылайды өз ойын. Қоғамдық құбылыстардың өз алдына дербес, дара, оқшау қалпында, басқа құбылыстармен байланыссыз өмір сүре алмайтынындай, жазу мен әдеби тіл де бірінсіз-бірі болмайтын, өзара тығыз байланыстағы категориялар. Санадағы ойдың сұрыпталып, орныққан формасы ретінде әдеби тіл жазу арқылы тұрақталады.

Жазу тілдегі белгілі бір таңбалар жүйесіне негізделген әліпби арқылы көрніс табады. Жазу дегенді тек әріп жиынтығы деп қарамай, сауат ашу құралы, ғылым-білім үйренудің баспалдағы ретінде танимыз. Ұлт зиялылары бағалағандай, «... Жазу – мәдени табыс, әдебиет қоғамдық сананың мәдени формасы» ретінде қалыптасып, біздің заманымызда «жазумен сөйлесу ауызбен сөйлесуден артық дәрежеге жеткен».

Жазу тарихында қазақ тілінің әліпби жүйесі бірнеше тарихи кезеңдерді басынан өткеріп, ұлттық әліпби деңгейіне көтерілді. Десек те, қазіргі таңда қазақ тілтанымның өзекті мәселелерінің бірегейлігі, қазақ орфографиясы нормасындағы қоғам дамуының талаптарына заманауи лайықты болуы тұрғысында шешімін табуы қажет мәселе ретінде қайта бой көтерді. Қазақ жазуын бір саралап-пысықтап алатын мезгіл де жетті. Тәуелсіз ел ретінде халықаралық қатынас субъектісі болып отырған Қазақстанның ұлттық әліпбиінің жаңа жобасын талқылау барысында ғалымдар, саясаткерлер Қазақстанның Елбасына, Үкімет басшылығына әліпбиге өзгертулер енгізіп, жаңа сападағы ұлттық жазуды қалыптастыру мен жетілдіру туралы қоғамдық пікір қозғап, өз ұсыныстарын жариялауда. Осымен байланысты түрлі ұсыныстарды саралап, тұжырымдау, қазақ жазуының бұрынғысы мен өткендегісін, қазіргісі мен болашағын зерделеу ғылыми тілтанымдық рефлексияны талап етеді. Қандай да бір халықтың болмысы, өркениеттілігі, саналылығы мен сауаттылығы оның тіл мәдениетімен, сол тілдің қолданыс

ауқымының кеңдігімен, орамдылығымен және ұтымдылығымен өлшенеді десек, тіліміздің көп салалы қоғам өмірінің түкпір-түкпіріне тарап, қоғамдық қызметінің кеңеюін қазіргі қазақ әдеби тілінің жұмсалуды қызметінен байқауға болады. Ол коммуникативтік қызмет атқарумен қатар еліміздің барлық іс-әрекетіне қызмет етеді. «Бүгінгі атом дәуірінде, техникалық прогрестің шарықтау шегінде жазба тіл өз функциясын заман талабына сай өтеу үшін, ең алдымен, тұрақтылығын сақтауы қажет. Жазба дәстүрі жоқ жазу коммуникация құралы болудан қалады... Коммуникация тәсілдері автоматтанса, қарым-қатынас жасау жеңілдейді. Осыдан келіп, жазудың болашақтағы бейнесін тануға болады» [2] дейді ғалым Қ.Б. Күдерінова. Сол қызметтерін қамтамасыз ететін, қазақ тілінің бұрынғы сөз байлығының үстіне әр қилы саяси-әлеуметтік, ғылыми-техникалық жаңа сөз, жаңа терминдер, сөз тіркестері енуде. Еліміз егемендік алғалы ана тіліміз мемлекеттік мәртебеге ие болып, қолданыс өрісі кеңейді. Баспа әдебиеттің түрлі-түрлі қызметіне сәйкес тіл байлықтары белгілі стильдік тармақтарға ойысып, тарамдалып, әдеби тіл функциялы стильдер тармақтарының ресурстарына айналады. Мұның барлығына жазу себепші болады. Жазба тіл арқылы көрніс табады.

XX ғасырдың соңын ала ақпараттық-коммуникациялық технологиялар дамуының бір жетістігі – компьютердің ел өміріне енуі барысында қазақ әліпбиін латын жазуы негізінде қолдану қажеттілігі сөз болды. Себебі бұл кезеңде технологиялар тасқыны, ғылыми-техникалық прогресс, ақпарат таратудағы жаңа көздер, қашықтық пен уақыт барьерін жеңетін жаңа техника түрлерінің жазба тілі латын графикасына негізделгендіктен, қазақ тілінде мәтін теру тек арнайы қазақ әріптерінің драйвері орнатылған компьютерлерде ғана мүмкін болатын. Туындаған тығырықтан шығудың бір жолы ретінде, әрі техниканы тиімді пайдалану мақсатында латын таңбаларын қолдану қажеттілігі сөз болды.

Кең көлемді, терең деңгейлі жаһандану процесіне енудің бірден бір кілті ретінде ақпараттық, коммуникативтік технологияларды игеру тиімділігін арттыру өзектілігі айқын. Латын графикасы ақпараттық кеңістіктің «жазба тілі» қызметінде кең қанат жаюда. Әлемнің кез келген түкпірінде еш кедергісіз жазу мүмкіндігіне қол жеткізу қазақ тілінің жазу формасы үшін латын таңбаларын қолданудағы көзделген басты мақсат ретінде айқындалды. Елбасы Н. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласындағы «... латыншаға көшудің терең логикасы бар. Бұл қазіргі заманға технологиялық ортаның, коммуникацияның, сондай-ақ ХХІ ғасырдағы ғылыми және білім беру процесінің ерекшеліктеріне байланысты» [3] деген шешімімен үндеседі.

Осы орайда 1991 жылы қазақ тілді кирил жазуын латын әрпімен алмастырудың ғылыми негіздерін дәйектеп баяндаған халықаралық «Қазақ

тілі» қоғамының президенті, академик Ә. Қайдардың «Латын әліпбиінің болашағы зор» [4] тақырыбындағы мақаласының маңыздылығы жоғары. Ол 1993 жылы наурызда Түркия сыртқы істер министрлігінің бастамасымен Анкара қаласында егемендікке қол жеткізген Әзербайжан, Өзбекстан, Түрікменстан, Қырғызстан және Қазақстаннан арнайы шақырылған ғалымдардың бас қосуында түркі халықтарының тілдік ерекшеліктеріне сәйкес, латын таңбаларына көшу мәселесімен үндесті. Түркі халықтарына ортақ әліпби жасау түркі тілдес ұлттармен рухани тұтасу арқылы күш біріктіріп, әлемдік саясатта ұпайын жібермеу басты мақсат ретінде айқындалды. Қазақтың ұлттық таным-түсінігінің түп тамыры түркі әлемімен, оның мәдени, тарихи, тілдік, т.б. қатынастарымен тікелей байланысты болғандықтан да түркілік бірегейлікті сақтау қажеттілігі айқындалады. Түркі халықтарына ортақ 34 әріпті, «әр ұлт өзінің тілдік ерекшеліктеріне орай қажетінше өзгерте алады» деген келісімге негізделген 27 әріптен тұратын әліпби бар жобасын қоса отырып, Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың атына жазған «Кемел елге, кемел әліпби керек» [5] атты ашық хат түріндегі мақаласына ұласты. Бұл мәселе Қазақстан Республикасы Президентінің «Қазақ тілі әліпбиін кириллицадан латын графикасына көшіру туралы» [6] Жарлығымен нақтыланып, қазақ тілі әліпбиінің 2025 жылға дейін латын графикасына кезең-кезеңімен көшуін қамтамасыз ету мақсаты айқындалды.

Ғалымдар мен жазушылар, қоғам қайраткерлері мен тіл жанашырлары тарапынан латын графикасына негізделген қазақ әліпби нұсқалары жайлы түрлі пікірлері толастамауда. Жазу, ғалым М.Балақаев бағалағандай, «әдеби тілдің берік қазығы бола отырып, өркені өскен халықтың елеулі табысымен қатар, әдеби тілді белгілі бағытқа ойыстырып, оның иін қандыратын ұйытқы бөлшегі» [1, 333 б.] ретінде халқымыздың қуатты қолдауына ие болып, қалың жұртшылық тарапынан кеңінен талқыға түсті. Графикалық жүйе лингвистикалық, технологиялық, әлеуметтік және басқа да сипатты дәлелдемелермен саралануда. Профессор Ә.Жүнісбектің «Елбасымыз айтқандай, қазақ ұлттық кодында рөл ойнайтын ең басты дүние – жазу. Жазудың ішінде – әліпби. Жазу – егемендіктің де бір белгісі. Ол ұлттық болу үшін, оның әліпбиі ұлттық болу керек. Ол ұлттық әліпби өзіміздің төл дыбыстарымызға, заңды тілімізге икемделген, соның көрнекі көрінісі болу керек» [7] деген пікірінде терең ой бар. Латын жазуындағы таңбаларды қазақ тілінің дыбыстық жүйесіне лайықтап қолдану, қазақ тілінің табиғи таза қалпын сақтау, басы артық жат әріптерден арылу, тіліміздің үндестігіне сай дұрыс емле жүйесін қалыптастыру тұрғысында ой-пікірлер, ұсыныстар соның айғағы. «Жаңа ұлттық әліпби негізінде қазақ жазуын реформалау: теориясы мен практикасы»: ұжымдық монография авторлары «Қазақ жазуын латын

графикасына көшіруді ең алдымен ұлттық бірегейлікті қалыптастыру тұрғысынан қарастыру керек» дей келе, қазақ тілінің қазіргі таңда жалпы мемлекеттік бірегейлікті танытатын басты фактор ретінде орныққандығын жазады. Осы орайда авторлар «қазақтың ұлттық бірегейлігін қалыптастырып, нығайтуда оның түркілік бірегейлігімен байланысын анықтау үлкен мәнге ие екендігін» [8, 4 б.] де атап көрсетеді.

Шын мәнінде, бұл әрекеттердің шешуші мәні Қазақстанның ұлттық бірегейлігінде жатыр. Латын, кирил дилеммасы қаншалықты өткір мәселе болғанымен, екеуі де жазу тарихымызда бастан өткен, қолданыста болған және бар әліпби жүйелері. Сондықтан қазақ жазу тарихында бұрын болған латын графикасының қабылдануы, қолданысқа түсуі кезіндегі тәжірибелері, кемшіліктері мен жетістіктерін саралап, сол кезеңдегі орфографиялық ережелерге мүмкіндігінше талдау жасап, соның негізінде таңбалайтын жобаларға баға беретін жұмыстың негізгі алғышарттары болып отыр. Себебі жазу әдеби тіл дамуының тірегі, әдеби тілді қалыптастырудың құралы.

Түркітанушы ғалымдар түркі тілдерінде кирил әліпбиі қолданыла бастағаннан бері бұл әліпбидің түркі тілдері үшін тиімсіз екенін, оны ең болмағанда өзгерту, жетілдіру қажеттілігін айтумен келеді. Әліпбиді өзгерту «халық өмірінің көркею, өнер-білімге қол созғанынын» белгісі. Б.Малдыбайұлы әліпби өзгерту мәселесін «еңбекші таптың мәдениетін өз өміріне үйлестіруімен» [9] сабақтастырады. Профессор Е.Д.Поливанов: «...жазуын реформаламаған халық жаңа графикаға әуес келіп, оңай ауыстыратынын, ал жазуы дұрыс тіл өзге графиканы құп көрмейтінін» [8, 18 б.] ескертеді.

А.Байтұрсынұлы: «Әліпби деген тілдің негізгі дыбыстарына арналған таңбалардың жұмағы. Неғұрлым тіл дыбыстарына мол жетсе, арнаған дыбысқа дәл келсе, оқуға, жазуға жеңіл болса, үйретуге оңай болса, заманындағы өнер құралдарына орнатуға қолайлы болса, соғұрлым әліпби жақсы болмақ», – дей келіп, әліпбидің қайсысы дұрыс болатынын тексеруде мынадай негіздерге сүйенеді:

1. Тіл дыбысына жеткілікті, жеткіліксіз қанша?
2. Қайсысымен басылған я жазылған сөз оңай оқылады?
3. Қайсысымен жазу, жазылғанды оқу жеңіл?
4. Қайсысы баспаға қолайлы?
5. Үйретуге (сауат ашуға) қайсысы оңтайлы?
6. Көркемдік пен көзге жайлылық жағынан қайсысы артық? [10]

Лингвистика ілімінде қалыптасқан әліпби жүйесінің қағидаттарын белгілей отырып, көпшілік қауымның латын негізді әліпбиіміздің қазақ сөйленісіндегі үндесім мен үйлесім заңдылығы негізінде жасалуы, бөгде

тілдің дыбыс-танбасынан арылған таза, қоспасыз болу керек деген тұжырымын айқын аңғаруға болады.

Профессор Ә.Жүнісбек «Қазақ жазуы ұлттық болуы керек. Егер олай болмайды екен, онда әуреленбей-ақ осы жазуда қала беру керек. Ол үшін қазақ тілінде қанша төл дыбыс бар, соның басын ашып, дауысты-дауыссызын тиянақтандырып алу керек. Тіл маманы ретінде айтар болсам 28 дыбысымыз бар. Бізге керегі 28 таңба. Ол таңбаға кірме таңба кіріп кететін болса, онда бүкіл жүйе бұзылады» дейді. Ғалымның бүгінгі қазақ жазуына, тек әліпби ауыстыру ғана емес, түбегейлі реформа керек деген жан айқайы «Реформа бір ғана әліпби ауыстырумен тынбайды. Реформа үш мәселені – дыбыс, әліпби және еміле-ереже – бірдей қамтиды: дыбыс – өзге тілдерден бөлектеп тұратын тілдің тұрпат-тұрқы; әліпби сол дыбыстың қауызы, басқаша айтқанда, қорғаны мен оққағары; еміле-ереже – дыбыстардың басын біріктіріп, сөз құрап тұратын дәнекері. Осы үш мәселе бір-бірімен байланысты және қатар шешілмей төл жазу қалыптаспайды. Ал әліпби ауыстыру қазақ жазуына реформа жасаудың алғы шарты және ең төте жолы болып табылады. Егер латын таңбаларын баптап қабылдай алсақ, онда көптеген тіл бұзар әріптер мен еміле-ережелер өзінен-өзі түсіп қалады» [11] тұрғысында қаралады.

Жазуды ұлттық негізде жүйелеу үшін, ең алдымен, халықаралық терминдерді орыс тілінің орфографиялық ережесіне сай қолдану мақсатында енген бірқатар графемалар қақында сөз етсек. Қазақ тілінің тұтынушылары санасында кирил әліпбиіне негізделген қазіргі қазақ жазуында орыс тілінен енген кірме сөздерді еш өзгеріссіз қабылдау туралы түсінік орнығып қалған. Мұның ана тілінің заңдылықтарына қарама-қайшы келетіндігіне мән бермеуде. Нәтижесінде қазақ орфографиясы мен орфоэпиясын «қосамжарлық дағдарысына, сондай-ақ қазақ сөйленісіндегі үндесім мен үйлесім қағидасының бұзылуына, яғни тек сөзде, не сөз тіркесінде ғана емес, бүтін сөйлем құрамында ғасырлар бойы тілдік сөйленістің эстетикалық дыбысталу категориясын қалыптастырған дыбыстық үйлесім, үйлесім (сингармонизм) заңдылығының бұзылуына әкеп соқтырады». Кірме сөздерді тілдік нормаға сай бейімдеу қазақ әдеби жазба тілінің ұлттық негізде қалыптасуына мүмкіндік береді. Қолымызда бар материалдардың көрсетуінше, қазақ әліпбиі құрамында қазақ тіліне мүлде жат *ц, ё, щ, э, ь, ь, в, и, у, я, ю, х, һ* тәрізді таңбалардың барлығы кирил графикасына негізделген қазақ жазуына көшкеннен кейін енгізілгендігін көрсетіп отыр. Қазақ тілінде дыбыстардың сөз ішінде, сөз бен қосымша және сөз бен сөздің арасында бір-бірімен үндесіп, үйлесіп, біркелкі әуезбен айтылуында дауыстыларға негізделеді. Осы орайда орыс тілінде жіңішкелікті білдіретін *ё, э, ь* графемалары, жуан айтылуын көрсететін *ь* графемаларының басы артық. Тіпті орыс тілін

қолданушылардың өзі де *ё*-ні анық дыбыстамастан, *е* таңбасымен алмастырады. Оған баспасөз ақпарат құралдарындағы «Употребление буквы Ё», «Он защищает букву Ё» тақырыбындағы мақалалар [12] дәлел бола алады.

А.Байтұрсынұлының «Әрбір өз алдына түбірі бар сөз оңаша айтылғандағы естілуінше жазылу» [13], Т.Шонанұлының «1. Жат сөздер халықтың айтылуына жеңіл, құлағына жағымды, түсінігіне үйлесімді, қат тануына оңтайлы болу үшін жат тіл імләсін тіліміздің заңына үйлестіруіміз керек» деген ұсыныстарын қазіргі кезеңде де назарға алу керек сияқты. Әсіресе, Т.Шонанұлының «Шет сөздер дұрыс жазылу үшін: ... түбірінің қазақ тіліне үйлеспейтін дыбыстары қалай өзгертіп қысқартуына жол көрсетілсін; еуропада *ch*, орысшада *х*, араб-парсыда *і* дыбысы қазақша қатты сөзде *қ*, жұмсақ сөзде *к* жазылсын; еуропалық сөздердегі *ц* дыбысының орнына *с*, орыс тіліндегі *в* қазақ тіліне *у* түрінде жазылсын» [14] деген бірқатар ұсыныстарын басшылыққа алар болсақ, *h*, *х*, *в*, *ц* таңбаларының қаншалықты қажеттілігі бар? Әрі *х*, *h* таңбаларының дыбысталуында тіл арты *қ* дыбысынан көп айырмашылығы да байқалмайды. Жазуда да *хат* дегендегі *х*, *қаһарман* дегендегі *h* деп басы артық нақтылаулардан құтылар едік. Кезінде *ы*, *і*, *ұ*, *ү* тәрізді төл дыбыстарын ысырып тастап, орыс тілінің *и*, *у* таңбаларын алғандықтан, олардың дауысты дыбыс ретіндегі «дауыстыдан кейін дауыссыз, дауыссыздан кейін дауысты болады», «дауысты мен дауыссыздың тіркесін белгілейтін таңба» жұмсалымы жайында сөз қозғамасақ та болады.

Ал *ц* графемасы тұрғысында Ә.Жүнісбектің «қазақтың еркін кең тыныспен айтылатын сәнді *ашшы*, *тұшышы*, *кешише* сөздеріндегі қос дыбыстың орнына төркіні бөлек тұншығыңқы *ц* дыбысын қойып айта алатын қазақ табылар ма екен. Бар болғаны үш сөздің ерсі жазылымына бола басы артық еміле-ереже алып, бас қатырып отырғанымызды қозғамай-ақ қойдық» тұжырымына тоқталамыз. Ғалымның емле жайын сөз еткенде, «... кеше ғана арамыздан кеткен әріптесіміз профессор Сапархан Мырзабековты ауызға алдымен алуға тура келеді. Марқұм әріптесіміздің «өзіме өгей өз тілім» деген жан айқайы баспа беттерінде мақала ретінде талай жарық көрген болатын. Ғалым қазіргі қазақ тілі жазуындағы тіл бұзар емле-ережелерге қарсы күресіп өтті» [15] деген пікірі ой салады. Тіл мамандары арасында «орфоэпия (айтылым) заңдылықтары ұмыт қалып, орфография (жазылым) заңдылықтары басымдық танытуда», «жазудың қызметі айтуымызды дәл таңбалау», «жазу біздің айтуымызға қызмет етуі керек» деген пікірлер жиі айтылады. Осы орайда «Байтұрсынұлы қисыны» немесе «эффект Байтұрсынова» дәйектемесімен жұмыс жасап жүрген Ә.Жүнісбектің *и* -/[*ыи*, *ий*], *у* -/[*ұу*, *үү*], *я* -/[*йа*, *йә*], *ю* -/[*йү*, *йуу*] таңбаларының морфем құрамын, буын тұрқын, тасымал жігін дыбыс құрамына талдай келе, екі-үш

дыбыстардың тіркесімінен тұратындығына нақты мысалдар келтіреді. Пікір көңілге қонымды, дәлелді. Бірақ, қазақ әліпбиінің латын таңбасындағы бірыңғай стандартты нұсқасын түбегейлі жүйелеу, жаңа емле ережелерін қалыптастыру барысында «бір дыбысқа бір әріп» қағидатына негізделсек дұрыс болар еді. Осы орайда ХХ ғасырдың басында қазақ орфографиясына негіз болатын жүйе (принцип) таңдау мәселесіне еріксіз ораласың. Ол кезеңде де қызу талас тудырғандығына Алаш зиялыларының жариялаған мақаларынан көз жеткізуге болады. А.Байтұрсынұлы «Емле туралы» деген мақаласында: «Емле негізі 4 түрлі: 1) таңда жүйелі (негізі ынтымақ); 2) тарих жүйелі (негізі дағды); 3) туыс жүйелі (негізі тегіне қарай); 4) дыбыс жүйелі (негізі естілуіне қарай)» деп жүйелей келе, сөздерді ауыздан шыққан күйінше жазатын дыбыс жүйелі емлені басшылыққа алады. «Дыбыс жүйелі емленің сөйлегендегі ауыздан шығуынша жазу түрін тілдік ілім-білім жүзінде қолданбаса, өнер-білім жүзінде еш жұртта қолдану жоқ. Жеке айтқандағы ауыздан шығуынша жазу түрін біздің қазақ қолданып келеді. Сондықтан емлемізді туыс жүйесіне қатысқан жүйелеріне қарамай, көпшілігіне қарап, дыбыс жүйелі деп атап келдік» деп, екі сөз, үш сөз жалғаса айтылғандағы дыбыстарының естілуінше емес, әр сөз жеке айтылғандағы естілуінше жазылу қағидатын анықтайды. Бірақ бірінің орнына бірі алмасып айтылатын дыбыстардың тегіне қарап жазу керектігін баса айтады. *Тұрғанбай – Тұрғамбай, қонған – қоңған, көнген – көңген, інге – іңге, бара алмайды – баралмайды, келе алмайды – келалмайды, келе алмай тұрмын – келалмайтұрмын, бүрсі күні – бүрсігүні, бұрнағы күні – бұрнағыгүні, жазды күні – жаздыгүні, тұзсыз – тұссыз, басшы – башишы, ізіші – іссі, қазса – қасса* т.с. мысал ретінде келтіріп, «Мұнымен емле үйренуге оңай бола ма? Көз тануына, қол жүруіне жеңіл бола ма? ... – Жоқ. Олай болса, бұрынғыдан мұның несі артық деп аламыз? Емлені бұрынғысынан артық болғандай етіп өзгертуге мағана бар; бұрынғысынан төмен болғандай етіп өзгертуге мағана да, мақсат та жоқ. Кілең туыс жүйелі болсын дейтіндер де, кілең дыбыс жүйелі болсын дейтіндер де алдарында неге барып қамалатындарына көз салмайды-ау деймін. Кілең туыс жүйелі емле болсын дегенде, «балалы», «тұзлы», «атлы», «баланы», «тұзны», «атны» деп жазатын болмақ. Бұлай жазу қолайлы болып табылар ма? Кілең дыбыс жүйелі болсын дегенде, «сөзшең» дегенді «сөишең» деп, «ізішілер», «ісшілер» деген сөздің екеуін де бірдей «ішшілер» деп, «кигізсе» дегенді «кигіссе» деп, ... жазатын болмақ. Бұлай жазу қолайлы бола ала ма? Екі жүйені де аралас тұтыну керек деушілер: керегіне қарап, екеуін де тұтыну керек дейді. Солай дейді де, мынау сөзді мынандай, анау сөзді анандай етіп жазайық деп, сөз басына ереже жасайды. Сөз басына ереже жасайтын болсақ, ондай емле қолайлы, оңай емле болып табылады ма?» [13] деп жазады. Жазудағы бірізділік әдеби

тіл мәдениетінің мәртебесін айқындайтын көрсеткіштің бірі десек, емле жасауда, аты айтып тұрғандай, орфографиялық норманы басшылыққа алған жөн.

Латын таңбаларына негізделген қазақ әліпбиін даярлау бір күнде, бір мезетте, тез арада бір таңбаны басқа таңбаға ауыстыра салатын шаруа емес. Елеп, екшеуді, саралауды қажет етеді. Қазіргі таңда ұсынылып, қайта толықтырулар мен өзгерістер енгізіліп жатқан әрекеттер легі ғалымдарымыздың ортақ шешімге келіп, қазақ табиғатының үндесім әуезіне лайық әліпби үлгісін даярлайтындығының кепілі. Ондай дара да дана тұлғаларынан қазақ ешқашан да кенде болмаған халық! Осы орайда А.Байтұрсынұлының 1910 жылдан бастап араб жазуын қазақ тілінің дыбыстық жүйесіне ыңғайлап, графиканы жетілдіріп, реформаланған қазақ әліпбиінің ережелері мен принциптерін даярлағандығы [16], бұл әліпбидің 1924 жылғы 12-18 маусымда Орынборда өткен қазақ, қырғыз білімпаздарының тұңғыш съезінде қазақ зиялыларының арасында қызу қолдау тауып, ерекше ілтипатпен қабылданғандығы белгілі. Профессор Е.Д.Поливанов А.Байтұрсынұлы әліпбиін: «Эту последнюю форму, которую приняла казак-киргизская графика в 1924 году, я, во всяком случае, считаю уже не нуждающейся в исправлениях и представляющей последний шаг в историческом формировании национальной графики, которым с полным правом могут гордиться киргизские (казахские – автор) деятели просвещения – создатели реформы, как крупным культурным завоеванием» - деп жоғары бағалағандығы дәлел бола алады. Қ.Жұбановтың: «... Бұл жүйе қазақ тілінің ерекшелігіне әбден лайықты (тегінде жалғыз қазаққа қана тән деп қарауға болмайды), қазіргі алған жаңа әліпбиімізге де өте қолайлы, өйткені араб жазуын таңбалау табиғатына мұның еш қатысы жоқ және дәл сондай-ақ әліпби біткенге бірдей үйлесімді» [17] – деп баға беруі де соның айғағы.

«... Латын әліпбиінің алғашқы нұсқасына өзгеріс енгізу туралы биылғы жылдың 18 ақпаны күні қосымша жаңа редакцияның қабылдануы да латын графикасына негізделген қазақ тілі әліпбиінің болашағы жарқын, ғалымдар мен мамандар тарапынан баршаның көңілінен шығатын түбегейлі нұсқа жүйелену үстінде екенін көрсетеді. Сөз жоқ, латын әліпбиіне көшу – жай әліпбиді ауыстыра салу емес, ол біз үшін аса маңызды өркениетті шешім» [18] деп бағалайды публицист, зерттеуші Ж.Бейсенбайұлы. Атқарылып жатқан шаралар қазақ тілінің халықаралық білім мен ақпарат кеңістігіне кірігуіне, түбі бір түрк дүниесімен рухани, мәдени, ғылыми, экономикалық қарым-қатынасты кеңейтуге жол ашады деп нық сеніммен айта аламыз. Ал жазуды реформалауды профессор Ә.Жүнісбек пікірімен тұжырымдасақ,

«Мақсаты – қазақ әліпбиін ұлттық үлгіге түсіру, мазмұны – қазақ сөзінің айтылым-жазылым үйлесімін орнықтыру» болмақ.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Балақаев М. Жазу және әдеби тіл // Қазақ әдеби тілі. - Алматы, 2007.- 342 б.
2. Күдерінова Қ.Б. Қазақ жазуының тарихы мен теориясы. Оқу құрал (қазақ тілі мен әдебиеті, филолог мамандығы студенттеріне арналған). –Алматы: «Елтаным баспасы», 2013 // Қолжетімді түзім: <http://emirsaba.org/>
3. Назарбаев Н. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру // Қолжетімді түзім: <https://egemen.kz/>
4. Қайдар Ә.Т. Латын әліпбиінің болашағы зор // «Ана тілі» газеті, 24.01.1991
5. Қайдар Ә.Т. Кемел елге, кемел әліпби керек // «Ана тілі» газеті, 30.12.1993
6. Қазақ тілі әліпбиін кириллицадан латын графикасына көшіру туралы // Нормативтік құқықтық актілер. 27 қазан 2017 // Қолжетімді түзім: <http://www.akorda.kz>
7. Жүнісбек Ә. Латын әліпбиін тез-ақ үйренеміз // <https://aikyn.kz/2017/07/29/21889.html>
8. «Жаңа ұлттық әліпби негізінде қазақ жазуын реформалау: теориясы мен практикасы»: ұжымдық монография. Жалпы ред. басқарған А.Фазылжанова. – Алматы: «Қазақ тілі» баспасы, 2016. -560 б
9. Малдыбайұлы Б. Жаңа әліпби туралы // «Еңбекші қазақ» газеті. – 26.03.1927
10. Байтұрсынұлы А. Жоқшыға дерек // «Еңбекші қазақ» газеті. – 14.12.1925
11. Жүнісбек Ә. Әліпби мәселесі // <https://abai.kz>
12. Пояснения к «Словарю употребления буквы Ё» 2005 года // <http://www.yomaker.ru>
13. Байтұрсынұлы А. Емле туралы // «Еңбекші қазақ» газеті. – 27.03.1929
14. Шонанұлы Т. Шет сөздердің емлесі жайында // «Еңбекші қазақ» газеті. – 26.03.1927
15. Жүнісбек Ә. Қазақ жазуы: төл дыбыс – төл әліпби // <http://adebiportal.kz/>
16. Байтұрсынұлы А. Дыбыстарды жіктеу туралы // Тіл тағылымы. –Алматы: Ана тілі, 1992
17. Жұбанов Қ. Қазақ тіліндегі зерттеулер. –Алматы: Ғылым, 2010
18. Бейсенбайұлы Ж. Еліміздегі алғашқы латынша сайт қалай ашылды // Қолжетімді түзім: <https://www.inform.kz>

МАСАЛИЕВА Ж.А. АЛФАВИТ – «РАЙ БУКВЕННЫХ СИМВОЛОВ»

Известно, что развитие науки и техники, искусства и культуры как проявление достижений в духовной сфере находит свое выражение в культуре письма. Письмо – отражение искусства речи, культуры литературного языка, поэтому в настоящее время для казахского языка настоятельная необходимость – занять свое место в мировом коммуникационном пространстве. В этой связи в данной статье рассматривается вопрос о необходимости очищения национального алфавита от лишних знаков, которые используются нечасто и встречаются лишь в заимствованных словах, и при определении грамматических правил языка

руководствоваться особенностями естественного звучания казахских звуков, при написании заимствованных слов учитывать фонетические закономерности казахского языка.

Ключевые слова: алфавит, письмо, латинский буквы, национальный аофавит, письменный язык, графема, графическая система, орфографические правила.

MASSALIYEVA ZH.A. ALPHABET – «THE PARADISE OF LETTER SYMBOLS»

It is known that the development of science and technology, art and culture as a manifestation of achievements in the spiritual sphere finds its expression in the culture of writing. The letter is a reflection of the art of speech and the culture of the literary language; therefore, at present for the Kazakh language there is an urgent need to take its place in the global communication space. In this regard, this article addresses the need to purify the national alphabet from unnecessary characters that are used infrequently and are found only in borrowed words; when determining the grammatical rules of the language, one should be guided by the natural sound of Kazakh sounds, when writing borrowed words, one should take into account the phonetic patterns of the Kazakh language.

Keywords: alphabet, letter, Latin alphabet, national alphabet, writing language, graphics, graphic system, spelling rule

УДК 371.1

ТОПОНИМИЯ И ЛИНГВОКРАЕВЕДЕНИЕ В ТРУДАХ В.Н. ПОПОВОЙ

НАРОЖНАЯ В.Д., КАДЕЕВА М.И.

Статья подготовлена по результатам научно-методического семинара «Ономастическое пространство Казахстана в трудах доктора филологических наук, профессора В.Н. Поповой», проведенного на кафедре русского языка и литературы Южно-Казахстанского государственного педагогического университета. Авторами освещается вклад в развитие тюркской и казахской топонимики известного филолога, ученого-ономаста, автора словаря «Географические названия Казахстана. Павлодарская область», информационного справочника «Путеводитель улиц Шымкента».

Ключевые слова: лингвогеография, антропонимика, ономастика, топонимы, гидронимы, этимологические изыскания.

На современном этапе отечественного образования большое внимание уделяется культурно-национальному воспитанию молодежи. В Послании народу Казахстана 2018 года Н.А. Назарбаева определяются программные идеи национального воспитания подрастающего поколения: «Наращивание

потенциала нации требует дальнейшего развития нашей культуры и идеологии» [1]. Смысл Программы «Рухани жаңғыру» заключается не только в том, чтобы казахстанец свободно владел иностранными языками, имел передовые взгляды, но и знал свои исторические корни, язык, культуру, традиции, обычаи народа. Именно этим целям служит научно-просветительский проект «Эпоха и личность», созданный в 2014 году командой ученых-филологов, инициатором которого является профессор Казахстанского филиала Московского государственного университета имени М.В. Ломоносова, доктор филологических наук Н.Ж. Шаймерденова. «Основная идея проекта, – как отмечает его руководитель, доцент кафедры общего языкознания и теории перевода Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, кандидат филологических наук М.А. Бурибаева, – пролить свет на достижения ученых, известных личностей ушедшей и современной эпохи» [2, с. 3].

Под эгидой проекта «Эпоха и личность» 23 января 2019 года кафедрой русского языка и литературы Южно-Казахстанского государственного педагогического университета был проведен научно-методический семинар «Ономастическое пространство Казахстана в трудах доктора филологических наук, профессора В.Н. Поповой», отдавшей нашему вузу более 50 лет педагогической деятельности.

Преемник В.Н. Поповой, доктор филологических наук, профессор Е.А. Керимбаев, говоря о вкладе в развитие отечественной лингвистики своего учителя, подчеркнул: «Говорят, что эпоху создают люди, а это значит, что великие и малые деяния любого исторического времени вершатся трудами и жизнью личностей, преобразующих и созидующих время и общество. Именно такой незаурядной личностью была Валентина Николаевна Попова, внесшая неоценимый вклад в обучение и воспитание многих студентов-филологов, оставившая свой неповторимый след в истории отечественной топонимики и истории Чимкентского педагогического института». Всю свою научную и педагогическую деятельность Валентина Николаевна посвятила нелегкому труду – сбору и описанию топонимов Казахстана.

Топонимия – многоаспектная область науки, и ученый, решивший связать свою судьбу с топонимикой, должен обладать разносторонними знаниями, связанными не только с языком, но и определенными изысканиями в области географии, истории, лингвокраеведения. Сейчас, в связи с современной интерпретацией научной теории Томаса Кунна, говорят о «парадигмальном сдвиге», своеобразном экспансионизме, взаимопроникновении наук. Так, в настоящее время в исследование топонимики вносят вклад многие смежные науки: *лингвокультуроведение*,

лингвогеография, лингвопалеонтология, лингвопраксеология, лингвофольклористика, нейролингвистика, лингвофилософия и др. Топонимика опирается на их методы, информационную базу, и каждая из этих наук рассматривает топонимы в связи со своими особенностями.

Основоположники казахской ономастики: А.А. Абдрахманов, Т.С. Жанузаков, Е.К. Койшыбаев, Г.К. Конкашпаев, О.А. Султаньяев (к ним по праву можем отнести наших соотечественников – В.Н. Попову, Е.А. Керимбаева, Б.М. Глеубердиева, по сути самых глубоких специалистов по истории южного региона Казахстана) – к важнейшим особенностям топонимической лексики относят ее высокий информационный потенциал, ярко выраженную национально-культурную специфику, поскольку топонимы разной территориальной локализации, с одной стороны, обозначают конкретные географические объекты, а с другой – тесно связаны с историей и культурой народа.

Круг научных интересов В.Н. Поповой был достаточно широк и охватывал различные стороны тюркской и казахской ономастики – топонимической лексикографии, антропонимики, исторической топонимики, а также лингвокраеведения, славяноведения, методики преподавания истории языковых дисциплин. Как отмечает Н.Ж. Шаймерденова, «...труды Валентины Николаевны Поповой сфокусированы в области древнейших этноязыковых контактов и лексикографических исследований топонимов Казахстана. Отдельные постулаты приняты уже как аксиома, а некоторые этимологические разыскания являются дискуссионными, но вместе с тем открывают новые исследовательские горизонты» [3, с. 144].

Уроженка Павлодара, В.Н. Попова посвятила свою кандидатскую диссертацию исследованию гидронимии Павлодарской и в 1966 году успешно защитила ее под руководством известного топонимиста, лауреата Государственной премии, профессора Томского государственного университета, доктора филологических наук А.П. Дульзона. Главным трудом В.Н. Поповой, отдавшей ему многие годы своей творческой жизни, явился словарь «Географические названия Казахстана. Павлодарская область», изданный в Москве в 1994 году в Институте этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая. Словарь стал значимым событием в ономастическом мире, получил широкую известность, о чем неоднократно отмечалось как в республиканской, так и в зарубежной прессе. Известный топонимист, доктор филологических наук, профессор Э.М. Мурзаев отмечал такую уникальную особенность словаря, что он не только топонимический, но и нормативный, а также энциклопедический. В работе «Тюркские географические названия» ученый писал: «Попова В.Н. одна смогла создать такой комплексный словарь большой области Казахстана, на что потребовалось ни много ни мало

тридцать лет. Только упорство и любовь к теме позволили ей, при полной педагогической нагрузке, достичь финиша» [4, с. 148].

В работах В.Н. Поповой находим ценные мысли об этимологии топонимов, их строении и структуре, о проблемах лексикографической фиксации казахских топонимов с точки зрения лексического состава, хронологии. Объектом ее исследования в разные годы были *ойконимы* – названия местности (от греч. *oikos* – ‘дом, домашний адрес’), *гидронимы* – названия рек, водных ресурсов (от греч. *hugros* – ‘вода’), *оронимы* – названия гор (от греч. *oros* – ‘горы’), *годонимы* – названия улиц (от греч. *hodos* – ‘дорога, улица’), *агронимы* – названия географических объектов, названных в честь людей (от греч. *antropos* – ‘человек’), *фитонимы* – названия растений (от греч. *phyton* – ‘растение’) и т.п. Изучая ономастический материал и все процессы, которые происходят в топонимах, ученый опирается на приемы и методы этимологического исследования слова, исследует структурно-семантическую основу корней казахских топонимов. Результатом этих изысканий явилась успешная защита в 1999 году при Казахском национальном университете им. аль-Фараби докторской диссертации на тему «Структурно-семантическая природа топонимов Казахстана».

Наряду со специфическими названиями финно-угорских, кетских, тохарских, индоевропейских языков, В.Н. Попова рассматривает топонимы южного региона тюркского и нетюркского происхождения. К топонимам нетюркского происхождения относит три группы: а) русские; б) монгольские и калмыцкие (связаны с бытом, культурой, ведением хозяйства, они сплетаются с названиями узбекского языка); в) субтратные топонимы, взятые из иранского и арабского языков. При этом ученый отмечает главной особенностью топонимов Южного Казахстана – наличие в большом количестве названий иракского и арабского происхождения, которые передвигались с юга на центральные области. Об этом свидетельствуют приводимые автором тополексемы иракского (*-кат, -кет, -кент, -канд, -дех, -диз, -мар*) и арабского происхождения (*-хасар, -рабат, -мадина* и др.).

В работах В.Н. Поповой уделяется внимание словообразовательным изменениям топонимов, мотивации языковых единиц в образовании топонимов, морфемам, участвующим в производных значениях, их месте в словообразовательном ядре. Так, в статье «Индоевропейский формант *-ман* в гидронимии Казахстана» [5] прослеживается зона распространения гидроформанта *-ман* в древних топонимах ЮКО (в топонимах типа *Сарман, Калкаман, Карасман* – совр. *Караспантобе, Тарман* – он же *Турурбанд, Отырарбанд, Манкес* – совр. *Манкент*; с его вариантами типа *Арсубаникет*; в гидронимах типа р. *Ирменсай* (северо-восточнее Туркестана), р. *Чубанак*).

В соответствии с характером гласного первого элемента сложного слова, т.е. по закону тюркского сингармонизма и закономерности адаптации иноязычных названий рек русским языком, автор включает в тип на *-МАН* такие варианты исхода названий: *-ман/-мань*, *-бан/-бань*, *-пан*, *-вань*, *-бень*, хотя абсол. преобладают названия на *-ман* (57%). Так, исследователь подробно останавливается на этимологии двух названий озер в Павлодарской области на левобережье Иртыша – *Үлкен Қалқамантұз*, *Кіші Қалқамантұз*. Как указывает автор, в связи с названием *Калкаман* в народе бытует три толкования: 1) из *халық* (*хал* с выпадением *ы*) – ‘народ’ + *аман* ‘здоров’ (букв. – *народ здоров*); 2) от мужского личного имени *Қалқаман*; 3) этноним [5, с. 219]. Еркебай Койчубаев делит рассматриваемый гидроним на две части: *қалқа* + *ман* с букв. значением ‘укрытие, преграда’. Далее В.Н. Попова приводится пример народной этимологии, в частности, о давно утвердившемся у казахов-аборигенов мнении, что названия озерам давались по именам людей (озеро *Кіші Қалқамантұз* называют еще *Мамыр*). О батыре *Калкамане* и девушке *Мамыр* сложено много легенд, песен; есть даже указание на 1723 г. трагических для казахов событий («*Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама жылдары*»). Более того, утверждает автор, их родовое колено проживет и ныне на юге Жамбылской области (так, согласно Шежіре, поколения *калкаманов* имеются и у кулан-кыпчаков, и у куандык-аргынов). В заключение ученый приводит свою версию, согласно которой личное имя *Калкаман* получено по названию озера, а само название является индоиранским по происхождению: первая часть *калка* иранская (скифская) – ‘грязь’ + вторая часть *ман* – ‘течь’, т.е. *Калкаман* буквально переводится как ‘грязная (илистая) река’.

В.Н. Попова подробно останавливается на истории топонима *Манас* – по имени героя киргизского эпоса, утверждая, что это яркий пример народной этимологии, и сравнивает его с рядом гидронимов: *Канас* (река на джунгарском склоне Алтая), *Азас* (река и озеро в Туве), *Тарзас* (река в Южной Сибири), *Катанас* (Иртыш), *Кокнгас* (Енисей), *Ас* (Обь). В этих названиях, утверждает автор, отчетливо выделяется самодийский термин, ср.: *ас* – ‘вода, река’. *Манас* – это самая крупная река, стекающая в Джунгарию. На территории Южного Казахстана также отмечается немало рек с формантом *ас*: *Талас*, *Асса*, *Арас* (Арысь), *Калас* (Келес), *Баканас*, *Асанас*, *Силас* (*Силес-Силис* – сакский вариант V-I веков до н.э.), *Балхаиш* – толкуется как ‘водный бассейн’. Таким образом, автор приходит к выводу, что «такого рода вкрапления индоевропейского форманта *-ман* во многих географических названиях могут свидетельствовать о наличии индоевропейского субстрата в топонимии Казахстана» [5, с. 221].

Несомненный интерес представляют для нас изыскания В.Н. Поповой,

включающие названия улиц, частей населенных пунктов и других мелких объектов г. Шымкента, известных небольшому, узкому кругу людей, живущих вблизи данного микрообъекта. Именно такой пласт лексики дает яркое представление об особенностях нашего региона – его географических (ландшафт, рельеф), демографических, исторических, языковых и других характеристиках. Микротопонимы хранят многое из того, что в живой речи жителей того или иного региона перестает употребляться; в них запечатлена народная память о событии, факте, человеке, с которым связано возникновение названия географического микрообъекта. Результатом данной деятельности стал составленный под руководством В.Н. Поповой словарь-справочник «Путеводитель улиц Шымкента», выпуск которого был приурочен к 85-летию профессора. Информационный справочник улиц Шымкента, почтовых отделений и основных учреждений города – это не просто путеводитель, в котором содержится подробный перечень улиц с указанием новых и старых названий, в нем предлагается доскональная карта Шымкента, телефоны всех почтамтов, школ, университетов, медицинских и др. учреждений города.

Сейчас мы можем с гордостью сказать, что Валентина Николаевна относилась к той уникальной прослойке научной интеллигенции, которая обладала просто энциклопедическими знаниями. Но при этом думала, что еще слишком многого не знает. Она понимала, умела читать и переводить с тридцати трех тюркских языков, не считая славянских. Десятки книг по филологии написано В.Н. Поповой, она возглавляла с начала образования областную Южно-Казахстанскую ономастическую комиссию, и знала все тонкости перевода названий рек, городов, селений нашего края. Всю свою жизнь, начиная с 1954 года, она преподавала в Чимкентском педагогическом институте. Педагог требовал трепетного отношения к своему предмету. Все мы помним, насколько сложно было защищать полученные знания по древнерусскому и старославянскому языкам на ее экзаменах. Все самые примечательные стенгазеты, стенды, научные работы, театральные постановки и по сей день остаются в памяти ее учеников, последователей ее научной лаборатории, в полном смысле слова.

Такая лаборатория была создана Валентиной Николаевной на филологическом факультете еще в начале 1960-х годов. Это был функционирующий кружок «Онома», члены которого изучали разнообразные аспекты ономастики, занимались происхождением и описанием имен разных этносов, вопросами топонимии, гидронимии, космонимии, зоонимии, фитонимии и др. Как вспоминает выпускница нашего вуза, а ныне – профессор кафедры синхронного перевода Казахского университета международных отношений и мировых языков имени Абылай

хана, доктор филологических наук Баян Хамзиевна Исмагулова, наш лингвистический кружок стал той стартовой площадкой, которая позволила ей получить дальнейшее развитие научных изысканий и добиться высоких результатов – защитить кандидатскую и докторскую диссертации.

Примечательно, что заседания лингвистического кружка, регулярно проходившие в стенах института, часто были выездными. Валентина Николаевна водила студентов в школы города, выезжала с ними в Алматы, Казань, Москву. Именно там многим посчастливилось познакомиться с такими известными учеными, стоявшими у истоков ономастики, как Владимир Андреевич Никонов, Наталья Владимировна Подольская, Александра Васильевна Суперанская. В 1972 году профессор В.А. Никонов был гостем нашего института и присутствовал на заседании лингвистического кружка «Онома». Он высоко оценил выступления студентов и сказал немало добрых слов в адрес руководителя кружка.

Большой заслугой В.Н. Поповой стал созданный по ее задумке Лингвистический музей, центр научно-исследовательской работы филологического факультета. Ярко иллюстрированные стенды музея отражали историю развития языков, их генеалогическую классификацию, вербальную и невербальную форму общения, язык жестов и знаков, этимологию имен различных народов, историю развития книгопечатания, ономастику. Не один год Валентина Николаевна со своими учениками и сподвижниками воплощала мечту своей жизни – собрать буквари различных народов. Их было собрано более ста пятидесяти. Музей стал функционировать с сентября 1977 года, и с этого времени здесь проводились значимые не только для факультета, но и для системы образования г. Шымкента мероприятия: выставки редких книг, прощание с букварем, лектории, встречи с учеными, литературно-музыкальные композиции и многое другое. И как итог любого проведенного мероприятия – выпуск лингвистических бюллетеней, шестиметровых картонных рукотворных произведений искусства, созданных кропотливым трудом студентов, часами простаивающих над полотнами с краской и кисточкой. Эти бюллетени были востребованными: их ждали, с удовольствием читали студенты и преподаватели, а создатели этого чуда уже обдумывали следующий выпуск. Многие выпускники, работающие в школах г. Шымкента, приходили в музей на экскурсии со своими учениками, брали лингвистические бюллетени для мероприятий в школы, вовлекали в научную работу школьников.

Самое важное, что у Валентины Николаевны остались ее воспитанники, которые работают в школах и университетах Южного Казахстана. И замечательно, что многим из нас повезло быть с ней знакомыми!

ЛИТЕРАТУРА

1. Новые возможности развития в условиях четвертой промышленной революции // Послание Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева народу Казахстана, 2018.
2. Язык. Общество. Время: Материалы международной научно-практической конференции, посвященной 90-летию государственного и общественного деятеля Республики Казахстан Ж.Ш. Шаймерденова. – Шымкент: «Әлем» баспасы, 2018. – 432 с.
3. Шаймерденова Н.Ж. Ономастическое пространство Казахстана в архивах и лицах: профессор ЮКГПИ В.Н. Попова // Вестник Южно-Казахстанского государственного педагогического института. – 2017. – № 3. – С. 142-148.
4. Мурзаев Э.М. Тюркские географические названия / Ред. Н.А. Баскаков. – М.: Восточная литература, 1996. – 256 с.
5. Попова В.Н. Индоевропейский формант *-ман* в гидронимии Казахстана // Сравнительно-историческое и типологическое изучение языков и культур. Преподавание национальных языков: материалы междунар. конф «XXII Дульзонские чтения». – Томск: ТГПУ, 2000. – С. 218-222.

НАРОЖНАЯ В.Д., КАДЕЕВА М.И. В.Н. ПОПОВАНЫҢ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ЛИНГВОЕЛТАНУ ЖӘНЕ ТОПОНИМИЯ

Мақалада Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті орыс тілі және әдебиет кафедрасында «Филология ғылымдарының докторы В.Н. Попованың еңбегіндегі Қазақстанның ономастикалық кеңістігі» тақырыбында ғылыми-әдістемелік семинардың нәтижесінде дайындалған. Мақалада белгілі Шымкент филологы, ғалым-ономаст, «Қазақстанның географиялық атаулары. Павлодар облысы» сөздігінің, «Шымкент көшелерінің жол көрсеткіші» ақпараттың анықтағыш еңбектері авторының түрік және қазақ топонимикасының дамуына қосқан үлесі жайында баяндалады.

Кілт сөздер: *лингвогеография, антропонимика, ономастика, топонимдер, гидронимдер, этимологиялық ізденістер.*

NAROZHNAJA V.D., KADEYEVA M.I. TOPONYMY AND LINGUACOUNTRYSTUDY IN THE WORKS OF V..N. POPOVA

The article is based on the results of the scientific and methodological seminar “Onomastic space of Kazakhstan in the works of Doctor of Philology, Professor V.N. Popova”, held at the Russian Language and Literature Department of the South Kazakhstan State Pedagogical University. The article is devoted to the contribution of V.N. Popov, to the development of Turkic and Kazakh toponymy being the author of «Geographical names of Kazakhstan. Pavlodar region» dictionary and eference book «Guide of Shymkent Streets».

Keywords: *linguistic geography, anthroponyms, onomastics, toponyms, hydronyms, etymological findings.*

УДК 37

USING THE GAME TECHNOLOGY IN ENGLISH LANGUAGE TEACHING FOR ELEMENTARY SCHOOL

BEXEITOVA A.B

The article discusses the use of game techniques and methods in the process of teaching English at school. Using thematic examples, the author proves that the idea of using games in the classroom is relevant to manage the process of physical, mental and moral education of a child, it helps to activate his activity, develops cognitive activity, observation, attention, memory, thinking, creative imagination, maintains interest in the subject, relieves fatigue, that is, makes the learning process entertaining for children. As a result, according to the author, there is a multifaceted character that allows the game to adapt to various goals and objectives. Game technology has many functions in the development of children, simplifies the learning process, helps to master growing material annually and does not require extra skills.

Keywords: *educational games, activation of vocabulary, activation of grammar, educational motivation, children's communicative activity, speech skills, educational function of the game.*

Currently, special attention is paid to the development of creative activity and interest among schoolchildren in subjects. Various contests, championships, competitions are held. This suggests that the principle of child activity in the learning process was and remains one of the main ones in didactics. This concept implies a quality of activity that is described as a high level motivating way, a perceived need for the assimilation of knowledge and skills, effectiveness and compliance with social norms.

Such activity is the result of purposeful pedagogical influences and organization of the pedagogical environment, i.e. applied educational technology. One of these technologies include gaming technology. I use them in English lessons. The main task is to make the learning process entertaining, to create a vigorous working mood in children, to facilitate overcoming difficulties in learning the material. The big help in the decision of the given questions is rendered by games. Their use gives good results, increases the interest of the children in the lesson, and allows them to focus on the main thing - mastering their speech skills in the process of a natural situation, communicating during the game. A game can be considered as a situational training which is closely possible to create speech communication as in reality with its attributes – effectivity, immediacy, intention, speech impact. The essence of the didactic game lies in the fact that children solve mental problems offered to them in an entertaining game form, find solutions

themselves, overcoming certain difficulties. The child perceives the mental task as practical, playful; it enhances his mental alertness. The sensory development of a child in a didactic game occurs in close connection with the development of his logical thinking and ability to express his thoughts in words. To solve a game problem it is required to compare the signs of objects, establish similarities and differences, summarize, draw conclusions. Thus, the ability to make judgments, conclusions, the ability to apply their knowledge in different conditions is developed. This becomes possible only if the children have specific knowledge about the objects and phenomena that make up the content of the game.[1,125p.]

The role of the game for formatting communication skills and abilities of younger students

- leading form of activity at primary school age;
- the game manifests itself full of human abilities;
- performs an exceptional role of enhancing cognitive interest, facilitating the complex process of learning, creating conditions for the formation of the creative personality of students.

Functions of gaming activity

- training (to develop mind, attention, information precepting, to develop of general educational skills and abilities, development of skills in a foreign language)
- educational (education of such quality as attentive, humane attitude towards the partner in the game; also a feeling of mutual help and mutual support develops)
- communicative (creating an atmosphere of foreign language communication, uniting a group of students, establishing interrelation between emotion and communication which are on interaction in a foreign language)
- psychological (the formation of skills to prepare your physiological state for more efficient activity, as well as the restructuring of the psyche to absorb large amounts of information)
- relaxation (elimination of emotional stress with intensive study of a foreign language)
- developing (harmonious development of personal qualities for enhancing the personality's reserve capabilities) [2,210p.]

We fully support the theory of M. F. Stronin, who in his book “Educational Games in English Lessons”, subdivides the games into the following categories:

1. lexical games;
2. grammar games
3. phonetic games;
4. spelling games;
5. creative games. [3,55p.]

Guidelines for conducting games in English lessons

The place of the game in the lesson and the time allotted to the game depend on a number of factors: the preparation of students, the material being studied, specific goals and conditions of the lesson, etc. For example, if a game is used as a training exercise during the primary consolidation of the material, then it can take 15-20 minutes of a lesson. In the future, the same game can be held for 3-5 minutes and serve as a kind of repetition of the material already passed, as well as discharge in the classroom.

The game should stimulate the motivation of the teaching, arouse the interest and desire of students to perform the task well.

- The game must be accepted by the whole group.
- The game should be conducted in a friendly, creative atmosphere.
- The teacher must believe in the game, its effectiveness.
- Preparatory work must be done.
- The game should be used visibility.
- The game must match the age of the children and the topic being studied.
- All students should be involved in the game.
- The teacher must check if everyone understands the game.
- Discussing the game held, assessing the participation of schoolchildren

in it, one should be tactful (a negative assessment of the activity will lead to a decrease in activity).

When working with children of preschool and primary school age, you can use toys to introduce new lexica and its consolidation, and to introduce and teach some grammar structures. In such games we deal with one or two speech patterns by many times repetition. Therefore, in terms of organizing speech material, in an ordinary verbal exercise as a game we avoid boredom and dissipating the attention that is inevitable during routine memorization, create an emotionally comfortable atmosphere, increase interest in learning a foreign language.

Phonetic games

As a phonetic games, you can use tongue twisters, holding a competition, who better and faster say the tongue twister.

1. Pat's black cat is in Pat's black hat. 2. If you, Andy, have two candies give one candy to Sandy, Andy. 3. A cup of nice coffee is in nice coffee-cup. 4. Geb is Bob's dog. Tob is Mob's dog. 5. Pat keeps two pets.

Spelling games

1. The letters scattered. Purpose: the formation of skills in the combination of letters in the word. The teacher writes words in large letters on a piece of paper, without showing it, cuts into letters, saying: "I had a word. It crumbled into letters." After the teacher shows the letters and scatters them on the desk: "Who would have guessed faster what word was it?" The one who spells the word

correctly wins. The winning person comes up with his word, informs the teacher or he writes and cuts it himself and shows everyone the scattered letters. The action is repeated.

2. Duty letter. Purpose: the formation of the skill of understanding the place of the letter in the word. Course of the game: Trainees are given cards and it is proposed to write as many words as possible in which the indicated letter stands in some place. The teacher says: "Today we have the letter " O " on duty, it is in the first place. Write more words where the letter "o" comes first?" The task execution time is regulated (3-5 minutes)

3. Insert a letter. Aim: check spelling skill inside in the studied lexical material. Course: two teams are formed. The board is divided into two parts. For each command, words are written, each of which is missing a letter. Team players go to the blackboard, write the missing letter and read the word, for example: c...t, a...d, a...m, p...n, r...d, s...t, r...n, t...n, o...d, t...a, l...g, h...n, h...r, h...s, f...x, e...g, e...t, d...b (cat, and, arm, pen, red, car, sit, ran, ten, old, tea, leg, hen, her, his, fox, egg, eat, bed).

Games for working with the alphabet

4. Who is faster? Purpose: control the assimilation of the alphabet.

The course of the game: learners are given 3-5 letter cards and are invited to carefully consider them. Then the teacher calls the letter, and those who have a card with the named letter, quickly pick it up and show the rest. The late participant of the game has no right to raise the card. The teacher passes between the rows and collects the cards. The one who is faster than the others is left without cards.

Lexical games

1. Snowball. This exercise can also be varied from elementary, when the task of the students is simply to repeat the previous words and add their own or enrich the original sentence, with each new answer adding another word to it, to a rather difficult one - to create a mini-story with the help of groups using vocabulary.

2. The game "Domino" We cut the template on the cards, on one half of the card a sentence is written, and on the other a picture. Before starting the game, all the cards are laid out on the desk with the image up. You can start the game with any card. A number of cards can be completed right or left. Offer must match the picture. If adjectives are used, then adjectives of opposite meaning should appear next. From the cards should get a closed frame. A properly folded domino frame is rated as a victory. You can ask students to read sentences, ask questions, and perform other tasks, if the teacher considers it appropriate.

3. Numerals. Purpose: consolidation of quantitative and ordinal numbers. Game course: to form two teams. The teacher calls an ordinal or a cardinal number. The first team should name the previous number, the second - the next

(respectively, ordinal or cardinal). For each mistake the team gets a penalty point. Wins the team that received fewer penalty points.

GAME “MAGIC CIRCLE” Cut a template with the image of food. We make the same circle from another sheet, cut out one sector. We fasten both circles. Leading throws a cube and moves the top circle on as many pictures as dropped on the cube. A picture appears in the hole, the pupils ask the question of the one who leads: Would you like some cheese? If the driver has cheese in the picture, then the questioner changes the leader, if not, the game continues. Using other templates, we train students to ask questions: Is it a monkey? Have you got a mother? (sample 4) Do you like to eat apples? (sample 2) Can you jump? (sample 3)

THE BINGO GAME. Pupils distribute cards-lotto with the image of animals (products) and individual cards with numbers. The teacher says: “Number one-a cat (butter)”, students close the image of a cat (butter) with a card with number one. Play until all pictures are closed. Then the teacher can go and see in which order the pictures are closed or ask the students to open the picture, call the number and what is shown in the picture.

Quickly check how the vocabulary is learned will help template 5 of the game “Bingo”. Words are written next to the numbers on the cards; if the words in the line are closed correctly, you can read the sentence. Dictate words in English in this order: 1-shoulder, 2- hair, 3-toe, 4- head, 5-finger, 6-knee, 7-foot, 8-eye, 9-arm, 10-leg, 11-hand, 12-ear.

Grammar Games

Broken phone. A student tells his new friends on the phone about himself, but the phone does not work well. Friends do not hear well, and they have to ask again.

- My name is Peter.
- Is your name Pam?
- No, my name is not Pam. My name is Peter. I have a sister. Etc.

When studying **Present Simple Tense**, we play this game. The teacher throws the ball to one of the students and asks: -What do you do in the morning? He must quickly answer the question and throw the ball back. The teacher throws the ball to another student and asks the same question. Answers should not be repeated. The one who did not answer the question or repeated the said sentence, leaves the game.

Enchanted city. It is possible to train students in the use of past time in the course of such a game: the teacher chooses the leader, the leader leaves the class. The teacher says: “Imagine that an evil wizard visited our city, yesterday he stopped all his hours and life stopped. Choose what you did in the evening and stand still. Leading you, if he says the sentence correctly. ”Guys imitate actions, someone watches TV, someone reads, etc. The driver informs you what to do. He

says: - Sveta watched TV yesterday. He said correctly, the student “comes to life.” Leading can be changed. I use a lot of game situations when studying **Present Progressive Tense**. Already at the very beginning of the study of this temporary form we play pantomime. The guys in turn show the actions, the class guesses. (You are washing. You are sitting.)

On the blackboard I post a picture of aliens performing various actions. I tell the guys that aliens have landed here, we would really like to know what they are doing. They are far away, you can not approach them, you need to look through binoculars. I ask who would like to tell us about the actions of aliens. I give this student toy binoculars, he looks through the binoculars and tells. Then passes the binoculars to another student.

It is undeniable that the game is a very powerful means of influencing the personality of the child. Obvious important educational role of the game in human life. The game has a very large influence on the development of creative imagination, which is very necessary for further work. The game forms positive qualities for interpersonal relationships. The child in the game takes possession of moral norms and rules of conduct. The game is also quite an effective tool for learning. The game greatly facilitates the educational process, involving in the activities of students with different pace of work and level of knowledge of the material. It guarantees a positive emotional state, increases efficiency, reduces fatigue and increases motivation to learn. Thus, our hypothesis put forward at the beginning of work: the educational process of schoolchildren will be more effective if we introduce gaming technology into the educational process, combining them with other technologies, confirmed by solving the problems that were set to achieve our goals.

In a pilot study, we proved that gaming technology effectively influences the process of training and education. All indicators were recorded and analyzed in the experimental part of this course work. I considered a foreign language lesson as a social appearance, where a auditory is some social environment in where the teacher and students are related with each other, where the educational process is the interaction of all those present.

Role-playing and language (speech) games makes it possible to enhance the educational process. Language games contribute to the activation in the classroom, developing their speech overture. The game in teaching makes it to repeat and consolidate the learned lexical units and typical phrases, to vary the kinds of the lesson and to keep the attention of students in the lesson. A game serves as a means of improving the effectiveness of a foreign language learning if it is pedagogically and methodically focused. Introduction of new types of games is necessary to modify and complicate their content and material.

Games in a foreign language lessons develop students' communicative competence, which thereby automates and constantly expands. In general, at all stages of personal development, the game is perceived as an interesting, bright, necessary for its life activity and the older the student, the more he feels the developing and nurturing value of the game. In this regard, we can agree with the opinion of the famous teacher Shatsky S.T., who wrote "the game is the life laboratory of childhood, which gives that fragrance, that atmosphere of young life, without which this time was useless for humanity. In the game of this special working out the vital material is the most valuable core of the intelligent school of childhood."

As a result of the study, we conclude that:

- The use of games and gaming moments in foreign language lessons is an important method for stimulating the motivation of students' learning and cognitive activity;

- no matter how dynamic the teacher is, there are always moments when the attention of the students dissipates. Quick, spontaneous play enhances attention, revives, improves perception.

- games help to reduce stiffness, especially if we exclude the element of competition from them or minimize it. A shy and weak student will feel more confident and will participate in the game more actively if the goal of the game is just to have fun, and not to count points and win. Although the element of competition often adds excitement and increases activity, it is he who creates a great psychological pressure on students, they are afraid not to cope with the task, which removes from the game shy and lagging behind;

- In this paper, we empirically (based on the results of teaching practice) proved the methodological value of using games in foreign language lessons, which means that participation in a game forms a number of mental tumors in a child. It is the imagination and consciousness that allow it to transfer the properties of one thing to another; the formation of the nature of human relations, which give a certain value to a particular action of an individual. The student has a meaningful orientation in their own experiences, the child seeks to summarize them.

- methodological and methodological conclusions were confirmed during practical exercises during the period of pedagogical practice. Thus, we have proven in practice the effectiveness of the use of game methods in foreign language classes to stimulate the motivation of the educational and cognitive activity of schoolchildren.

BIBLIOGRAPHY

1. Kopecky, A. Using Games to Motivate your Adult ESL Students. – Berlin: 2009. – 125 p.
2. Using Games to Promote Communicative Skills in Language Learning by I-Jung Chen. Vol 10, No.2, February 2005 – 210p.

3. Harris, C. Meet the New School Board, School Library Journal, 2009. 55, 24-26p.

БЕКСЕЙТОВА А.Б. БАСТАУЫШ СЫНЫПТАРҒА АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОЙЫН ТЕХНОЛОГИЯСЫ АРҚЫЛЫ ҮЙРЕТУ

Мақала ағылшын тілін мектепте оқыту әдістерін сипаттауға арналған. Мысалдарды іріктеудің тақырыптық принципі баланың дене, психикалық және адамгершілік тәрбиесі процесін ұйымдастыратындай қазіргі заманғы оқу ойынын қолдануға мүмкіндік береді. Іскерлік ойындар танымдық іс-әрекет қызметін арттырады, белсенділіктің дамуына ықпал етеді, байқау, ойлау, шығармашылық қиял, есте сақтау қабілетін дамытады, пәнге деген қызығушылықты арттырады, шаршауды жояды, бұл оқуды қызықты етеді. Ойын технологияларының көп қырлы сипаты материалды мектепте оқытудың түрлі мақсаттары мен міндеттеріне бейімдеуге, материалды толық көлемде меңгеруге мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: білім беру ойындары, лексика мен грамматиканы белсенту, білім беру мотивациясы, балалардың коммуникативтік белсенділігі, сөйлеу дағдылары, ойынның білім беру функциясы.

БЕКСЕЙТОВА А.Б. ПРИМЕНЕНИЕ ИГРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ

Статья посвящена описанию методов преподавания английского языка в школе. Тематический принцип отбора примеров позволяет использовать современную учебную игру так, чтобы организовать процесс физического, психического и нравственного воспитания ребенка. Деловые игры активизируют познавательную деятельность, способствуют развитию активности, наблюдательности, мышления, развивают творческое воображение, память, повышают интерес к предмету, снимают усталость, что делает обучение более интересным. Многогранный характер игровых технологий позволяет адаптировать материал к различным целям и задачам обучения в школе, овладеть материалом в полном объеме.

Ключевые слова: образовательные игры, активация лексики и грамматики, образовательная мотивация, детская коммуникативная активность, речевые навыки, образовательная функция игры.

КӘСІПТІК БІЛІМ, БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІ. МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ СПОРТ

УДК 796.01:612.

ФИЗИЧЕСКАЯ РАБОТОСПОСОБНОСТЬ ЮНЫХ БАСКЕТБОЛИСТОВ В ПОДГОТОВИТЕЛЬНОМ ПЕРИОДЕ

ЕСИРКЕПОВ Ж.М.

В статье дано подробное описание методов определения физической работоспособности юных баскетболистов на подготовительном этапе. Проанализированы и представлены в виде таблиц рекомендации для молодых баскетболистов, стремящихся к высоким профессиональным результатам на основе развития двигательных действий. Приводятся сопоставительные характеристики баскетболистов разного уровня подготовки, в которых определяются абсолютные и относительные величины их физической работоспособности.

Ключевые слова. баскетбол, подготовительный этап, юные и взрослые спортсмены, работоспособность.

Введение. Как известно, игра в баскетбол предъявляет очень высокие требования к двигательным способностям, функциональным возможностям и работоспособности не только взрослых, но и юных спортсменов [1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9].

Считают, что уровень физической подготовленности является основным критерием, определяющим потенциальные возможности баскетболистов [1, 2, 6, 10, 11]. Поэтому контроль за уровнем физической работоспособности является одним из условий оптимизации тренировочного процесса баскетболистов юного возраста. Определение физической работоспособности обусловлено как необходимостью оценки ее уровня с точки зрения соответствия модельным характеристикам, так и эффективности тренировочного процесса на этапах подготовки юных спортсменов.

Физическая работоспособность (ФР) является одним из критериев выносливости и ее уровень зависит прежде всего от производительности кардиореспираторной системы. В этом отношении можно отметить, что занятия баскетболом оказывают выраженное положительное влияние на функциональные возможности организма и прежде всего возможности кардиореспираторной системы [12]. Очень высокие абсолютные значения физической работоспособности выявляются не только у взрослых, но и юных баскетболистов. Приводятся данные, согласно которым у взрослых и 16-17-летних высококвалифицированных баскетболистов выявляются

сопоставимые абсолютные и относительные величины физической работоспособности при ЧСС 170 уд/мин. Так, у взрослых баскетболистов они были равны 1705 уд.мин. Так, у взрослых баскетболистов они были равны 1705 ± 280 кгм/мин и $19,3 \pm 2,7$ кгм/кг, а у юных – 1694 ± 147 кгм/мин и $20,56 \pm 1,78$ соответственно.

В литературе обсуждаются результаты определения ФР при ЧСС 170 уд/мин и нет данных, касающихся комплексной оценки физической работоспособности при частоте сердечных сокращений 130, 150 уд/ мин и максимальном пульсе. Между тем, изменения физической работоспособности во многом зависят от направленности тренировочного процесса, объема и интенсивности нагрузок [13]. Определение физической работоспособности при разных пульсовых режимах позволяет оценивать эффективность тренировочного процесса с точки зрения его влияния на адаптационные возможности спортсменов к нагрузкам возрастающей метаболической мощности, включая и максимальный.

Цель исследования заключается в определении физической работоспособности юных баскетболистов при ЧСС 130, 150, 170 уд/мин и максимальном пульсе в начале осеннего этапа подготовительного периода и оценке влияния на ее динамику последующего 14-недельного цикла тренировки.

Организация и методы исследования. Под наблюдением находились 11 кандидатов в мастера спорта и спортсменов первого разряда по баскетболу в возрасте 15-17 лет. Комплексные обследования юных баскетболистов проводились в начале (сентябрь) и на промежуточном (декабрь) этапе подготовительного периода. Интервал между первым и вторым обследованиями составлял 14 недель. Направленность тренировок в это время предусматривала решение задач общеподготовительного (семь недельных микроциклов), специально-подготовительного (четыре недельных микроцикла), предсоревновательного (два микроцикла) и соревновательного (один микроцикл) характера.

Программа обследований спортсменов предусматривала определение уровня физического развития юных баскетболистов и физической работоспособности при частоте сердечных сокращений 130, 150, 170 уд/мин и максимальном пульсе. После определения массы тела, роста и жизненной емкости легких спортсмены приступали к трехступенчатой велоэргометрической нагрузке, первые две из которых длительностью по 5 минут выполнялись с 3-минутным интервалом отдыха. Третья ступень (через 5 минут отдыха после предыдущей) служила для определения максимальной физической работоспособности юных баскетболистов. Она представляла непрерывную нагрузку ступенчато-возрастающей мощности до отказа.

Продолжительность каждой ступени составляла 2 минуты, а мощность нагрузки повышалась 50 Вт. Нагрузочное тестирование прекращалось в случае невозможности поддержания спортсменом заданной скорости вращения педалей велоэргометра. Для тестирования использовался велоэргометр «Эргорейсер» (ФРГ), частоту сердечных сокращений при нагрузках подсчитывали по электрокардиограмме.

Определение физической работоспособности осуществлялось как с целью оценки соответствия ее показателей модельным характеристикам юных баскетболистов, так и с точки зрения влияния на ее уровень тренировки на осеннем этапе подготовительного периода. Результаты определения физической работоспособности при ЧСС 130, 150, 170 уд/мин и максимальной частоте сердечных сокращений оценивали с помощью разработанных таблиц [14]. Результаты исследований обработаны методами вариационной статистики.

Результаты исследований и их обсуждение. Анализ антропометрических данных юных баскетболистов свидетельствует о существенных индивидуальных различиях (за исключением возраста) между спортсменами. Так, при проведении обследования спортсменов в сентябре масса тела у юных баскетболистов варьировала от 59 до 99,6 кг, а в декабре – от 65,6 до 99,8 кг. Обращает на себя внимание тенденция повышения массы тела, прирост которой за три месяца в среднем составил 2,6% (таблица 1). При этом выявились существенные индивидуальные расхождения динамики массы тела за столь короткий период наблюдений. Так, у семерых спортсменов наблюдался прирост массы тела (у одного из них он составил 6,6 кг), у двоих она несколько снизилась.

Таблица 1. Антропометрические показатели высококвалифицированных юных баскетболистов на осеннем и в начале зимнего этапа подготовительного периода.

Месяц	Возраст, лет		Масса тела, кг		Рост, см		*МРИ, г/см		**ЖЕЛ, мл		***ЖИ, мл/кг	
	X	S	X	S	X	S	X	S	X	S	X	S
Сентябрь	16,5	0,82	80,3	12,8	188	8,36	425	50	5577	773	70	5,3
Декабрь	16,8	0,82	82,4	10,8	188	8,36	425	90	5723	852	69	5,7

*МРИ –массо-ростовой индекс; **ЖЕЛ – жизненная емкость легких; ***ЖИ – жизненный индекс.

При среднем показателе роста, составляющего $188 \pm 8,36$ см (табл.1) его индивидуальные значения колебались от 170 до 196,5 см. Рост менее 180 см

был у двоих спортсменов, менее 190 см также у двоих баскетболистов, а у остальных семерых он варьировал от 190 до 96,5 см.

По данным литературы, модельные значения длины тела у 16-18-летних баскетболистов должны соответствовать в среднем 190,4 см у защитников и 208,8 см – у [7] центровых. По этим показателям обследованные нами 15-17-летние баскетболисты уступают более старшим спортсменам. Можно полагать, что разница в росте через год может существенно уменьшиться. Полагают, что при отборе баскетболистов нецелесообразно усреднять значения их роста, поскольку разница между спортсменами может достигать 18 см [7]. Подобное усреднение приводит к значительному снижению информативности длины тела как одного из важных критериев отбора.

Массо-ростовой индекс (индекс Кетле) является интегральным антропометрическим показателем. Пока еще нет общепринятых нормативов количественной и качественной оценки массо-ростового индекса у юных спортсменов с учетом их специализации [15, 16]. Если использовать принципы оценки индекса Кетле, приводимые в указанных выше работах, то из 11 обследованных нами баскетболистов у пятерых выявляется чрезмерная масса тела, у трех она квалифицируется как излишняя и у трех как хорошая.

Жизненная емкость легких у обследованных нами юных баскетболистов была приблизительно на 10% ниже рекомендуемых в качестве модельных характеристик для 16-18-летних спортсменов [7]. Более информативным критерием, характеризующим функциональные возможности аппарата внешнего дыхания спортсменов, служит жизненный индекс (ЖИ), то есть отношение жизненной емкости легких в мл на кг массы тела. С учетом специфики вида спорта, а также размеров тела баскетболистов, можно положительно оценить полученные данные. При среднем показателе ЖИ, составившем $69 \pm 5,68$ мл/кг (табл.1), индивидуальные значения варьировались от 63 до 79 мл/кг.

Таким образом, результаты антропометрии свидетельствуют о существенных индивидуальных различиях роста, что учитывается при определении игрового амплуа. В целом можно отметить соответствие антропометрических показателей обследованных юных баскетболистов возрастным нормативам высококвалифицированных спортсменов.

Абсолютная физическая работоспособность при ЧСС 130, 150, 170 уд/мин и максимальном пульсе. Прежде чем приступить к анализу результатов наших исследований, необходимо отметить следующее. При оценке работоспособности и уровня адаптации спортсменов к нагрузкам возрастающей аэробной мощности определяют физическую работоспособность при четырех уровнях частоты сердечных сокращений:

130, 150, 170 уд/мин и максимальной ЧСС [14]. При ЧСС 130 уд/мин физическая работоспособность обычно не превышает 40% аэробного максимума, а потребление O_2 составляет меньше 50% от максимального потребления кислорода (МПК). Длительные нагрузки при ЧСС 130 ударов повышают выносливость сердца. Нередко при данном энергетическом уровне спортсмены бывают наименее тренированы.

Второй энергетический уровень (ЧСС 150 уд/мин) характерен потреблением O_2 около 60% МПК, а мощность нагрузки достигает 55% аэробного максимума. Сила сокращения сердца (СО) достигает 95% максимального значения [14].

При третьем энергетическом уровне потребление O_2 составляет приблизительно 75% от МПК, а мощность выполняемой нагрузки около 70% максимальной. Работа при 170 уд/мин осуществляется в условиях эффективного кровообращения, поскольку сердце сокращается с максимальной силой, но не с предельной частотой [12]. Из этого следует, что физические нагрузки при 170 ударах сердца хорошо тренируют производительность, выносливость сердца.

Четвертый энергетический уровень характеризуется достижением максимальных значений аэробной мощности и частоты сердечных сокращений. Этот режим нагрузки соответствует максимальной физической работоспособности, что является одним из критериев тренированности спортсмена.

Анализ данных, представленных на таб.2, показывает, что в результате тренировки баскетболистов с сентября по декабрь наблюдалась тенденция повышения физической работоспособности при субмаксимальных режимах ЧСС. Так, прирост ФР при ЧСС 130 уд/мин за это время составил 5,8%. При частоте сердечных сокращений 150 и 170 уд/мин физическая работоспособность повысилась более заметно (в среднем на 9,8% и 7% соответственно). Практически не изменилась максимальная физическая работоспособность.

Определение физической работоспособности при пульсовых режимах от 130 уд/мин до максимальной ЧСС позволяет определить эффективность тренировочного процесса с точки зрения его влияния на возможности адаптации к физическим нагрузкам различной метаболической мощности. В этой связи можно отметить, что 14-недельный период тренировок (с сентября по декабрь) оказал наиболее заметное положительное влияние на адаптацию юных спортсменов к нагрузкам в режиме ЧСС 150 уд/мин. Менее выраженным этот прирост наблюдался при нагрузках 130 и 170 уд/мин и полностью отсутствовал при максимальной нагрузке. Подобный эффект объясняется тем, что в процессе 14-недельного периода тренировок

применялись преимущественно нагрузки при ЧСС 150 уд/мин. Упражнения максимальной аэробной мощности практически не использовались.

Таблица 2. Абсолютные показатели физической работоспособности (кгм/мин) у высококвалифицированных юных баскетболистов при ЧСС 130, 150, 170 уд/мин и максимальном пульсе на осеннем и в начале зимнего этапа подготовительного периода.

Месяц	Частота сердечных сокращений, уд/мин							
	130		150		170		Максимальная	
	X	S	X	S	X	S	X	S
Сентябрь	789	226	1130	231	1485	238	1838	296
Декабрь	835	212	1241	281	1589	246	1866	232

Полученные нами данные, касающиеся абсолютной работоспособности, можно сравнить лишь с результатами определения физической работоспособности при ЧСС 170 уд/мин у 16-18-летних баскетболистов высокой квалификации, показатели которых рекомендуется использовать в качестве модельных характеристик [7]. Результаты сравнительного анализа, выполненного в этой связи, показывают, что полученные нами в декабре данные физической работоспособности у 15-17-летних спортсменов при ЧСС 170 уд/мин уступали лишь на 6,2% модельному ее уровню для 16-18-летних баскетболистов [7].

Таким образом, обследованные нами юные баскетболисты по уровню физической работоспособности при ЧСС 170 уд/мин практически не уступали более старшим спортсменам. С учетом этого обстоятельства уровень физической подготовленности 15-17-летних баскетболистов в целом заслуживает положительной оценки. Вместе с тем, нельзя не отметить, что из 11 обследованных баскетболистов у четверых уровень ФР при ЧСС 170 уд/мин варьировался от 1100 до 1380 кгм/мин. Выраженные индивидуальные различия как показателей физической работоспособности при всех пульсовых режимах, так и функциональных возможностей организма могут быть обусловлены возрастными особенностями организма в период полового созревания.

Относительная физическая работоспособность при ЧСС 130, 150, 170 уд/мин и максимальном пульсе. В том случае, если анализ уровня и динамики физической работоспособности осуществляется с учетом массы тела спортсменов, можно осуществить более корректный сравнительный анализ индивидуальных показателей физической работоспособности баскетболистов при всех режимах ЧСС (от 130 уд/мин до максимальной

частоты сердечных сокращений). При использовании таблиц, о которых говорилось выше [14], можно дать не только количественную, но и качественную оценку данных, касающихся семи уровней физической работоспособности (от очень высокого до очень плохого уровня). Для спортсменов, масса тела которых превышала 80 кг, вводились поправочные коэффициенты.

Результаты тестирования, проведенного в сентябре, показали, что при среднем показателе физической работоспособности $9,83 \pm 3,13$ кгм/кг (таблица 3) его индивидуальные значения варьировались от 5,63 до 15,56 кгм/кг. Согласно указанным выше таблицам [14] физическая работоспособность оценивалась от очень плохого до очень высокого уровня. Лишь у двух спортсменов уровень физической работоспособности при ЧСС 130 уд/мин в начале подготовительного периода заслуживал высокой оценки. Обследование в декабре выявило повышение физической работоспособности при частоте сердечных сокращений 130 уд/мин у пяти их одиннадцати спортсменов, у трех она не изменилась и у остальных трех – снизилась. При этом, как уже отмечалось выше, абсолютный показатель физической работоспособности при данном режиме ЧСС повысился в целом на 5,8%. Однако из-за увеличения массы тела у спортсменов (в среднем на 2,6%) относительный показатель ФР при ЧСС 130 уд/мин в декабре по отношению к сентябрю практически не изменился.

Таблица 3. Относительные показатели физической работоспособности (кгм/кг) у высококвалифицированных юных баскетболистов при ЧСС 130,150,170 уд/мин и максимальном пульсе на осеннем и в начале зимнего этапа подготовительного периода.

Месяц	Частота сердечных сокращений, уд/мин							
	130		150		170		Максимальная	
	X	S	X	S	X	S	X	S
Сентябрь	9,83	3,13	14,04	2,88	18,49	3,06	22,95	2,49
Декабрь	10,18	2,78	15,10	3,92	19,30	3,3	22,70	2,33

Как следует из табл. 3, физическая работоспособность при ЧСС 150 уд/мин в декабре по отношению к сентябрю возросла на 7,5%. Анализ индивидуальных показателей ФР при ЧСС 150 уд/мин свидетельствует о том, что указанный прирост был обеспечен повышением физической работоспособности о том, что указанный прирост был обеспечен повышением физической работоспособности у семерых из одиннадцати обследованных спортсменов, у двух баскетболистов он не изменился и у

одного – снизился. Таким образом, несмотря на увеличение массы тела у спортсменов в декабре по сравнению с сентябрем, наблюдался заметный положительный эффект, связанный с повышением ФР при ЧСС 150 уд/мин. Подобный феномен, как правило, является следствием кумулятивного эффекта тренировочных нагрузок, проходивших преимущественно в том режиме частоты сердечных сокращений, при котором происходит рост физической работоспособности. Необходимо также отметить, что благодаря указанному приросту физической работоспособности общая групповая оценка ее при ЧСС 150 уд/мин повысилась и перешла из средней в хорошую зону ФР [14].

В декабре по отношению к сентябрю физическая работоспособность баскетболистов при ЧСС 170 уд/мин возросла не столь заметно, как при ЧСС уд/мин. Прирост составил в среднем 4,4% (табл.3), хотя нельзя не заметить, что положительный эффект наблюдался у восьми из одиннадцати спортсменов. У трех из них физическая работоспособность при ЧС 170 уд/мин в декабре практически не изменилась по сравнению с сентябрем.

Физическая работоспособность при максимальной ЧСС у юных баскетболистов за 14 недель подготовительного периода (с сентября по декабрь) в целом по группе не изменилась. Можно отметить, что подобный результат стал следствием разнонаправленной индивидуальной динамики показателей ФР при максимальной ЧСС. ТАК, у четверых спортсменов она повысилась, у двух баскетболистов она не изменилась и у пятерых несколько снизилась. Эти результаты позволяют сделать вывод: тренировки в начале подготовительного периода не способствовали росту максимальной физической работоспособности юных баскетболистов, что, очевидно, не являлось целью данного этапа подготовки.

Заключение. В процессе обследований выявлены существенные индивидуальные различия юных баскетболистов по показателям антропометрии, а также уровню физической работоспособности при нагрузках субмаксимальной и максимальной аэробной мощности. Это различия обусловлены целым рядом обстоятельств, из которых существенные влияние на все определяемые показатели оказывают возрастные особенности 15-17-летних спортсменов, немаловажное значение имеет также период полового созревания. Нельзя исключать и роль разного стажа систематических тренировок. Все это затрудняет возможность дать оценку перспектив спортивного совершенствования, в особенности спортсменов, у которых выявлены неудовлетворительные показатели физической работоспособности. Однако, в целом, все вышеизложенное свидетельствует о том, что по многим показателям физического развития, уровню физической работоспособности 15-17-летние квалифицированные

баскетболисты мало уступают взрослым спортсменам. Это, с одной стороны, свидетельствует о высокой эффективности отбора спортсменов, а с другой – позволяет положительно оценить систему тренировки баскетболистов в подготовительном периоде годичного цикла тренировки.

Таким образом, определение физической работоспособности юных баскетболистов в динамике их тренировки в подготовительном периоде позволяет оценить не только ее соответствие модельным характеристикам, но и эффективность тренировки с точки зрения ее влияния на ФР и резервные возможности организма, уровень функциональной адаптации к физическим нагрузкам различной метаболической мощности и при необходимости координировать тренировочный процесс.

ЛИТЕРАТУРА

1. Гомельский А.Я. Управление командой в баскетболе. – М.: Физкультура и спорт, 1976. – 146 с.
2. Гомельский А.Я. Баскетбол. Секреты мастера 1000 баскетбольных упражнений. – М.: Феникс. Зевс, 2000. – 352 с.
3. Яхонтов Е.Р. Индивидуальная тренировка баскетболистов. – М.: Физкультура и спорт, 1975. – 55 с.
4. Яхонтов Е.Р. Баскетбол / Е.Р. Яхонтов, З.А. Генкин. – М.: Физкультура и спорт, 1978 -160 с.
5. Юный баскетболист: Пособие для тренеров / Под ред. Е.Р. Яхонтова. – М.: Физкультура и спорт, 1987. – 175 с.
6. Яхонтов Е.Р. Общая характеристика игры в баскетбол. – СПб., 1993. – 26 с.
7. Гойхман М.Б. Критерии завершающего отбора юных квалифицированных баскетболистов 16-18 лет, учащихся специализированного отделения УОР: автореф. дис. ... канд. пед. наук. – СПб., 2000. – 19 с.
8. Аль Кхатиб Ахмад. Начальное обучение юных баскетболистов на базе скоростно-силовой подготовки: дис. ...канд. пед. наук. – Волгоград, 2000. – 209 с.
9. Сони́на Н.В. Техничко-тактическая подготовка баскетболистов 15-16 лет с учетом игрового амплуа: дис. ... канд. пед. наук. – М., 2009. – 142 с.
10. Бриль М.С. Отбор в спортивных играх. – М: Физкультура и спорт, 1980. – 127 с.
11. Чилигин Д.В. Технология подготовки юных баскетболистов к соревновательной деятельности на основе реализации индивидуальных потенциальных возможностей: дис.... канд. пед. наук. – Хабаровск, 2003. – 176 с.
12. Карпман В.Л., Белоцерковский З.Б., Гудков И.А. Тестирование в спортивной медицине. – М.: Физкультура и спорт, 1988. – 208 с.
13. Зима А.Г., Сычугова В.А. Адаптация сердца к нагрузкам и физическая работоспособность. – Алма-Ата: КазИФК, 1985. – 84 с.
14. Зима А.Г., Иванов А.С. Система комплексной энергетической оценки тренированности спортсменов // Актуальные проблемы высшего спортивного мастерства. – Алма-Ата, 1979. – С. 26-31.
15. Дубровский В.И. Спортивная медицина. – М.: ВЛАДОС, 1998. – 480 с.
16. Макарова Г.А. Спортивная медицина. – М.: Советский спорт, 2006. – 480 с.

ЕСИРКЕПОВ Ж.М. ДАЙЫНДЫҚ КЕЗЕҢІНДЕГІ ЖАС БАСКЕТБОЛШЫЛАРДЫҢ ФИЗИКАЛЫҚ ЖҰМЫСҚА ҚАБІЛЕТТІЛІГІ

Мақалада дайындық кезеңіндегі жас баскетболшылардың физикалық жұмысқа қабілеттілігін анықтау әдістері жан-жақты сараланады. Жоғары білікті спортшылардың қимыл әрекеттерін жеңілдетіп жасату арқылы үздік нәтижелерге жетуге болатындығы талданып, сол мәліметтер кестелер түрінде жас баскетболшыларға беріледі. Әр түрлі деңгейдегі баскетболшыларда физикалық жұмысқа қабілеттіліктің салыстырмалы абсолюттік және салыстырмалы шамалары анықталатын мәліметтер келтіріледі.

Кілт сөздер: баскетбол, дайындық кезеңі, жас және ересек спортшылар, жұмысқа қабілеттілік.

ESIRKEPOV ZH.M. PHYSICAL PERFORMANCE OF YOUNG BASKETBALL PLAYERS IN THE PREPARATORY PERIOD

The article analyzes in detail the methods of determining the physical performance of young basketball players in the preparatory stage. Analyzed and presented to young basketball players in the form of tables information how to achieve the best results by facilitating motor actions of highly professional athletes is presented. Comparative results of basketball players of different level of preparation in which absolute and relative sizes of their physical working capacity are defined are resulted.

Keywords. basketball, preparatory stage, young and adult athletes, performance.

ӘОЖ 378: 786.8 (574)

МУЗЫКАЛЫҚ САУАТЫ ЖОҚ СТУДЕНТТЕРГЕ БАЯН АСПАБЫН ҮЙРЕТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

ТҰРДАЛИЕВ А.М., ЖАҚСЫБЕКОВА С.С.

Осы мақаланың авторлары музыкалық сауаты жоқ студенттерге баян аспабын үйретудің кейбір мәселелеріне тоқталады. Студенттерге баян аспабын үйрету музыкалық есту қабілеті және нотаны үйрету арқылы жүйеге асырылады. Баян аспабын игеру кезінде музыкалық дыбыс бойынша жұмыс істеу біліктіліктері мен дағдыларын қалыптастыру – қашанда күрделі мәселе болып табылады. Музыкалық сауаты жоқ студенттерге аспаптық орындаушылық өнерінің ең басты негізі болып саналатын музыкалық орындаушылық дағдылары – олардың маңыздылығы және мазмұны жүйелі түрде болу керектігін көрсетеді. Студент тұлғасының музыкалық қалыптасуына ең алдымен халық музыкасының әсері, одан соң музыкалық орындаушылық дағдыларын қалыптастыру заңдылықтары, дағдының атқаратын бақылау және бағалау әрекеті, дағдының қалыптастыру ерекшеліктері студенттің есінде болып жадында сақталып отыруы оқытудың бүкіл үрдісінде өзектілігін айқындайды.

Кілт сөздер: музыкалық есту қабілеті, музыкалық сауат, аспаптық орындаушылық, музыкалық орындаушылық дағдылары, музыкалық дыбысты қалыптастыру.

Музыкалық аспапта ойнау аспапта ойнап үйрену, педагогикалық үрдістің жеке дара оқыту түріне жатады. Музыка кәсібінің ерекшелігіне байланысты тарихи солай қалыптасқан.

Музыкалық аспап класында орындаушылық мәселесі әр қашанда өзінің өзектілігімен ерекшеленеді. Сондықтан біз, музыкант орындаушының қалыптасуының төрт үлкен міндетін бөліп көрсетеміз:

1. Жалпы мәдениетінің қалыптасуы (адамның қалыптасуы).

2. Музыкалық мәдениетін тәрбиелеу, есту қабілетін дамыту, музыканың эстетикалық және танымдық құндылықтарын түсіне білу (музыканттың қалыптасуы).

3. Аспаптық-орындаушылық шеберлігін тәрбиелеу, өз музыкалық аспабы арқылы (ойдағысын) айтайын дегенін жеткізе білу біліктілігі.

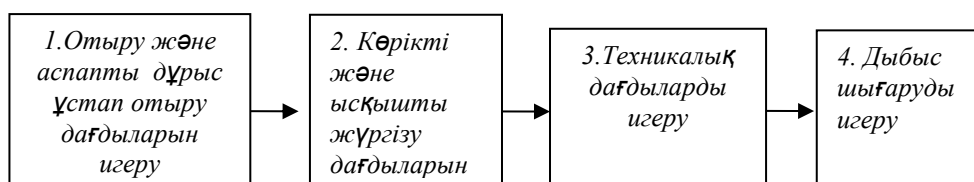
4. Өз бойында арнайы кәсіби қасиеттерді тәрбиелеу, музыкаға берілу қабілетінің бар болуы, тыңдап отырған тыңдаушының назарын аудару, көрермендерімен кездесуге тәрбиелеу [1, б.48].

Аспапты меңгеру мен орындаушы-музыканттың жеке дамуы арасындағы тығыз байланыс маңызды болып келеді, өйткені есту тәжірибесін байыту, орындау қозғалыстары шеңберін кеңейту, аспапта ойнауда барынша көп еркіндікке ие болу жақсы нәтижелерге алып келеді.

Шығарманы жақсы шебер ойнағанда ғана оның қажеттілігі туады. Орындалып жатан шығарманың мазмұнының тереңдігі – кешенді ойлау – қозғалыс біліктіліктері мен дағдыларына тепе-тең.

Студенттің баян аспабында техникалық шеберлікті игеруі - ең алдымен келесі біліктіліктер мен дағдыларды игеру (1-ші схема) нәтижесінде іске асырылады.

1-ші схема. Баян аспабында техникалық шеберлікті игеру

1. Отыру және аспапты (баян, аккордеон) дұрыс ұстап отыру дағдыларын игеру. Баян (аккордеон) аспабында ойнау күрделі процесс. Баян аспабында музыкалық шығарманы орындау – студентке үлкен ауыртпалықты

(тез шаршап қалу, дене, бұлшық ет күшін көп жұмсауы және т.б.) түсіреді және ойнау кезінде бірақтар қолайсыздықты (баян аспабының салмағының ауырлығы, көріктің созылып кетуі, сол қолдың мәселесі және т.б.) тудырады. Осыларды болдыртпау үшін, біз студентке барынша қолайлы жағдай жасауымыз керек. Аспап пен студенттің арасында жақсы «ара-қатынас» болуы үшін: отыру және аспапты дұрыс ұстап отыру дағдыларын игеру; ойнау аппаратының еркіндігін; қолдың дұрыс қойылуы және клавиштерді басу тәсілдері – студенттің рациональдік қимыл әрекеттеріне сәйкес болуы керек [1, б.52].

2.Көрікті жүргізу дағдыларын игеру.

Көрікті бір қалыпты, жұлмай, музыка желісін бұзбай жүргізу қажет. Көрікті ауысу кезінде өте мұқият болу, дыбысты үзбей музыкалық ой-толғанысын сақтап отыру. Орындаушы көрікпен жұмыс жасаған кезде сол қолға үнемі назарын аударып қадағалып отырғаны жөн.

Әр түрлі динамикалық белгілерді дұрыс ойнай білу [2,б.12]. Ойнап отырған кезде, орындаушы өзін еркін ұстауы қажет. Ойнау аппараты: қолды, буындарды саусақтарды қатты тырыстырып, «ескерткіш» сияқты жансыз пішінде отыру (аспапта ойнауды қатты қиындатуы мүмкін) мүлдем дұрыс емес. Соған өте мұқият, абай болу керек.

3.Техникалық дағдыларды игеру.

Техникалық дағдылардың дамуы көп уақытты және әр түрлі іс-әрекетті талап етеді. Ең алдымен орындаушы (студент) негізгі аппликатуралық принциптерімен мен дәйектіліктерді білу керек.

4.Дыбыс шығаруды игеру.

Педагогикалық тұрғыдан алғанда музыкалық аспапта ойнауға (дыбыс жасауға) мыналар әсер етеді:

- 1) студенттердің сенсорлық дамуы;
- 2) олардың дыбыс тудыру принциптерін сезінуі, өйткені адамның музыкалық аспапта әсерінсіз дыбыс шығару мүмкін емес;
- 3) белгілі бір өзгеруші жағдайларда осы аспаптың өзіндік дыбысталуы туралы дыбыстық түсінікті қалыптастыру (штрих, динамика, нюанстарда өзара байланыстыра және үйлестіре орындау).

Болашақ музыка мұғалімдерін университет қабырғасында сондай үлкен орындаушылық тұрғыға көтерілсін деп тәрбиелеу әрине дұрыс, бірақ, ол біздің / педагогтардың/ мақсатымыз емес. Біздің алға қойған мақсатымыз жалпы білім беретін мектептерге білікті музыка мұғалімдерін даярлау. Болашақ музыка мұғалімдерінің халықтық музыка шығармалары арқылы орындаушылық дағдыларын қалыптастыруындағы ең маңызды мәселе – ол музыкалық аспапты меңгеру [3,б.81].

1-ші кесте. Болашақ музыка мұғалімінің халықтық музыка шығармаларын игеру арқылы баян аспабында ойнау кезіндегі кәсіби іс-әрекеті

Аспапта ойнау кезіндегі атқаратын іс-әрекеттер түрлері	Теориялық білімі	Біліктіліктер мен дағдылар
1	2	3
Жеке-дара орындаушылық	Әр түрлі бағыттағы және түрлі мектептер тәрбиелеген композиторлар шығармаларының орындалу стилистикасы мен заңдылығын білу	Ән күй сабағы бағдарламасына сәйкес қосымша бөлек халықтық музыка шығармаларын /ХМШ/ іріктеп – жақсы туындыларын таңдау; кәсіби жоғары деңгейде орындап көрсету
ХМШ-мен өз алдына жұмыс жасау	Музыкалық шығармаларды жаттау кезіндегі әр кезеңнің әдістемесін білу; дауысқа бөліп орындау; әр түрлі стильдегі, жанрадағы шығармалардың дыбысымен, әсерімен және екпінімен жұмыс жасау ерекшеліктері; техникалық қиындықтардан өту	Шығарманы-жазған композитордың мәтінінен айнытпай, жазылған түп нұсқасын сақтап, тиянақты орындау; ХМШ-рын өте аз уақыт ішінде эскиз ретінде танысып иемдеу
Сүйемелдеу	Балалар хорына, жеке аспаптарға, жеке әншіге сүйемелдеудің ерекшеліктерін білу	Сүйемелдеумен жұмыс жасау: дауысқа және хорға арналған ХМШ фактураларын тез ара ажырата алу; өзіне-өзі сүйемелдей білу; сүйемелдеу партияларын жеңілдету және қиындату білу; сүйемелдеу кезінде жаңа әуенді қоса білу; сүйемелдеу кезінде бүтін музыкалық бейнені жасау

Мәтінге қарап ноталарды лезде орындап оқи алу	Нота мәтініне қарап жеке және ансамбльдерге арналған шығармаларды лезде орындап оқи алу тәрлерін білу; әр түрлі фактуралар типтерін – олардың әуезділік заңдылықтарының ерекшеліктерін ажырату	Музыкалық есту қабілетіне сүйеніп, музыкалық ой-сананың даму логикасын алдын-ала таба білу; шығарманың екпіні мен әсерлеуінің даму бағытының негізін сол мезетте табу; шығарманың әуезділік негізін көрсету
Бір тональдықтан екінші тональдыққа ауыстыру /транспонирование/	Гаммалар, аккордтар, арпеджиолар–олардың негізгі аппликатураларының принциптерін білу	Ішкі есту қабілеті сезімі арқылы шығарманың бастапқы тональдығын табу; шығарманың фактуралық және әуезділік ерекшеліктерін тез арада тауып, басқа тональдыққа ауыстыру; күрделі музыкалық фактураны жеңілдете білу
Ансамбльде ойнау	Жеке және сүйемелдеу партияларының заңдылықтарын білу	Шығарманың екпіндік, әсерлілік көркемдік біртұтастығын сақтау; негізгі жгне қосалқы әуенін естіп ажырата білу; қасында отырған серігін естіп, сезіп отыру және сонымен бірге екпіннен шықпай дұрыс орындау
Музыка тарту шығармашылығы	Музыкалық суырып салудың арнайы стильдерін оның заңдылықтарын білу	Есту арқылы таныс әндерді, әуендерді олардың сүйемелдеуін ойнай білу; шағын үзінділерді ойнай білу; берілген тақырыпқа суырып салу элементтерін қосып – екпінді және фактураларды өзгертіп ойнауды игеру

Біздің зерттеулерімізде студенттердің аспапта ойнау, аспапты игеру үрдісінде жиі кездесетін негізгі қиындықтар - техникалық (саусақтар мен көріктің-мехтің бір-бірімен үйлесімдік іс-әрекетінің ретсіздігі; баянда - көрікті жүргізудің мүмкіндіктерін әлсіз пайдалану; баянның сол клавиатурасының өзіндік орналасу ерекшеліктеріне байланысты, көріктің үнемі (қысу, созу) қозғалыста болуы әсерінен дыбыс шығару мүмкіндігіне тигізетін қиындығы) және теориялық (аспапта ойнау кезіндегі дыбыс шығару тәсілдерін әдістемелік тұрғыдан қарастыруда ортақ пікірдің болмауы – штрихтар, динамика және тағы басқалары; аспаптың конструктивтік, орындаушылық және шығарманың көремдік мәселелеріне біржақты қарау; аспапта дыбыс шығарудың сынақтан өткізілген әдістері мен тәсілдері қалыптастыру құралдарының жоқтығы; баян аспабында ойнаудың тұрақты, нақты жүйесінің болмауы) қиындықтар болып табылады [4, б.19].

Соңғы жылдары, біздің елімізде, Қазақстанда өз халқымыздың рухани салт-дәстүрлері мен музыкалық мәдениетіне көңіл аудару ерекше маңыздылыққа ие болуда [5, б.71].

Осы аталған мәселе біздің зерттеу жұмысымызға қатысты болып келеді. Қазақ халқының және басқа да халықтардың үздік музыкалық шығармаларын баянда және қыл қобызда ойнау әрбір музыка мұғалімі үшін өте маңызды болып саналатын ұлттық өзіндік саналық, азаматтық және патриоттық тәрбиенің қалыптасуына ғана емес, сондай-ақ музыкалық аспапта (баян) ойнаудың шығармашылық дағдыларын жетілдіруге де ықпал етеді [6, б.43].

Сонымен, осы жағдайға байланысты ғылыми жұмыстарға жасаған талдау бойынша музыкалық аспапта, соның ішінде баян ойнаудың орындаушылық дағдыларын халықтық музыкасы арқылы жетілдіру мәселесін қарастыратын, ал басқа бір авторлардың олардың білімін дәстүрлі музыка өнеріне бағдарлаудың дұрыс екендігін дәлелдейтінін көрсетті.

Біздің көзқарасымыз бойынша, осы жұмыстардың барлығы жекелей әр түрлі сипатқа ие, олар біз белгілеген келесі маңызды сауалдардың бейнесі болып табылады:

- музыкалық аспапта ойнаудағы халықтық музыка шығармалары негізінде көркемдік-орындаушылық дағдылардың сапалық жоғары деңгейін қамтамасыз ететін жағдайлар қандай болуы тиіс;

- егер білім мазмұны (баян-аккордеон) класы бойынша орындаушылық репертуары, тарихи-теориялық пәндер циклы және т.б.) дәстүрлі музыка шығармаларына бағытталатын болса, болашақ мұғалімдерінің бойында аспапта ойнаудың көркемдік-орындаушылық біліктіліктері мен дағдылары қалай қалыптасатын болады.

Баян педагогикасының генезисі осы аспаптардың өзіне тән, арнайы әлеуметтік-мәдениеттік статусынан бастау алады [6, б.49]. 19 ғасырдың 30-шы жылдарындағы тұрмыстық-фольклорлық музыкамен әуестеніп

шұғылданудан бастап, қазіргі кезеңнің академиялық-концерттік өнер тұрғысына шықты.

Халық музыкасының негізгі түрлері – ән, әнді суырып салып айту, сөзі жоқ ән, эпикалық толғаулар, би әуендері, аспаптық әуендер. Еңбектің бөлінуі арқасында кейініректе халық музыкасын орындаушылар және шығарушылар пайда болады (Кобзарь, Гуслиар, Скоморохтар, Ашуг, Ақын, Күйші, Бақсы, Өлеңші, Жонглер, Менестрель, Шпильман) [6, б.57]. Музыкалық орындаушылық – музыкалық білім берудің әр түрлі салаларының зерттеу объектісіне айналды /музыка тарихы, музыка теориясы, музыкалық орындаушылық/ және оның генезисі, стилі, тақырыбы, мазмұны, сазы, формасының қалыптасуы – осылар туралы сауалдар қойылып, көптеген мәселелер көтерілді. Өзінің жан-жақтылығымен – музыкалық орындаушылық, музыкалық білім берудің барлық салаларына қатысы бар болғандықтан, аспаппен музыка тарту, ән салу, есту қабілеті арқылы суырып салып ойнау өнері де біршама зерттелінген.

Аспапты меңгеру мен орындаушы-музыканттың жеке дамуы арасындағы тығыз байланыс маңызды болып келеді, өйткені есту тәжірибесін байыту, орындау қозғалыстары шеңберін кеңейту, аспапта ойнауда барынша көп еркіндікке ие болу жақсы нәтижелерге алып келеді [7, б.85].

Музыкалық аспапты үйрету кезінде дыбыс бойынша жұмыс істеу біліктіліктері мен дағдыларын қалыптастыру – күрделі кешенді және динамикалық құбылыс. Оларсыз толыққанды музыкант даярлап шығару мүмкін емес.

Музыкалық аспапта ойнау үрдісі – әрқашанда студенттің жалпы тәрбиесімен тығыз байланыста болады. Яғни, музыкалық аспапта ойнау – жеке-дара оқыту түріне жатса, студентті тәрбиелеу негізі де, жеке-дара болып келеді. Музыкалық - орындаушылық пәндерді оқыту үрдісінде, оқу-тәрбиелік жұмысының негізі болып сабақ өтудің жеке дара педагогикалық түрі қолданылады. Музыкалық-педагогикалық іс-әрекет-ол педагогикалық және музыкалық-орындаушылық (көркем шығармашылық) іс-әрекеттерінің синтезі болып саналады [8, б.27].

Біздің көзқарасымыз бойынша, музыка мұғалімінің музыкалық орындаушылық дағдылары - олардың маңыздылығы және мазмұны жүйелі түрде болу керектігін көрсетеді. Студент тұлғасының музыкалық қалыптасуына ең алдымен халық музыкасының әсері, одан соң музыкалық орындаушылық дағдыларын қалыптастыру заңдылықтары, дағдының атқаратын бақылау және бағалау әрекеті, дағдының қалыптастыру ерекшеліктері студенттің есінде болып жадында сақталып отыруы оқытудың бүкіл үрдісінде өзекті болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Акимов Ю. Некоторые проблемы теории исполнительства на баяне.- М.: Советский композитор, 1980.- 108 с.
2. Жұбанов А.Қ. Ғасырлар пернесі.- Алматы: Өнер.-445б.

3. Тұрдалиев А.М. Баян аспабында музыкалық шығармалардың дұрыс, тиянақты орындау негізі. /Методикалық өңдеулер.-Шымкент КазХТИ баспасы, 1992.-34 б.

4. Мұстафин Б. Инструментальная подготовка учителя музыки /баяниста/ для казахской школы. /Методические рекомендации для преподавателей.-Алма-Ата., 1989.-48 с.

5. Туякбаев Д.Х., Гайсин А.М. Прогрессивная школа игры на баяне. –Алма-Ата, Өнер, 1986.

6. Гаккель А. Е. Фортепианная музыка XXвека. Очерки.Л.-М., 1976.

7. Ципин Г. Обучение игре на фортепиано.-М.:Музыка, 1984.

8. Полетаев А. Пятипальцевая аппликатура на баяне.-М.:Музыка, 1969.

TURDALIYEV A.M., ZHAKSYBEKOVA S.S. ПРОБЛЕМЫ ОБУЧЕНИЯ ИГРЕ НА БАЯНЕ СТУДЕНТОВ БЕЗ МУЗЫКАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ.

В статье проведен анализ одного из начальных компонентов формирования исполнительских навыков на баяне студентов без музыкальной подготовки.

Методические основы обучения студентов без музыкальной подготовки определяются исторически сложившимися в музыкальной культуре факторами – слухового музицирования и профессионально-академического исполнительства. Студент без музыкальной подготовки, освоивший игру на инструменте в классе баяна на профессиональной основе, в равной степени должен обладать умениями музицирования по слуху и профессионального исполнительства по нотам, так как именно такой тип исполнителя в наибольшей степени соответствует тенденциям развития баянной традиции в настоящее время.

Основанием такого учебного процесса стала разработанная и апробированная авторами методика, построенная на синтезе передачи устной музыкальной традиции и академического инструментального обучения. Особо следует отметить, что первоначальное освоение студентами игры на баяне должно базироваться на слуховой основе, а по мере изучения им музыкальной грамоты и обретения навыков исполнительства по нотам, оба направления приобретают в обучении равное значение.

Ключевые слова: *слуховое музицирование, исполнительские навыки, профессионально-академическое исполнительство, музыкальная грамота, баянная традиция, без музыкальной подготовки.*

TURDALIYEV A.M., ZHAKSYBEKOVA S.S. PROBLEM of LEARNING to PLAY the ACCORDION STUDENTS WITHOUT MUSICAL TRAINING

Methodical bases of training of students without musical preparation are determined by the factors historically developed in musical culture – auditory music-making and professional-academic performance. A student without musical training, who has mastered playing an instrument in the class of accordion on a professional basis, should equally have the skills of music-making by ear and professional performance by notes, since this type of performer is most consistent with the trends in the development of the Bayan tradition at the present time. The basis of this educational process was developed and tested by the authors technique, built on the synthesis of oral transmission of musical tradition and academic instrumental learning. It should be especially noted that the initial development of students playing the accordion should be based on the auditory basis, and as they study musical literacy and acquire skills of performing music, both directions acquire equal importance in learning.

Keywords: *aural musicianship, performance skills, vocational and academic music, musical instrument, Bayan tradition, with no musical training.*

ЖАС ҒАЛЫМДАР ІЗДЕНИСІ

UDC 378

CONTENT AND LANGUAGE INTEGRATED LEARNING

KONYSOVA S.A., ABDUKARIMOVA A.A., BEYSENBAEVA ZH.A.

The article provides answers to key questions about CLIL techniques that are rapidly developing in today's European countries. That is, it begins with the question "What is Inclusive Education?" One of the types of teaching techniques that will provide a combination of two areas will be discussed. In addition, in-depth learns include the tutorial and the teacher's instruction and the learning process guidelines, the advantages and disadvantages of integrated learning, and the important features.

Keywords: *Content, Integrated, communication, cognition.*

CLIL is a fantastic method to empower students of all ages and levels of fluency. By teaching CLIL lessons, you're giving students the tools to grow, acquire and activate cross-disciplinary skills by using a language different from their own.

It's also a great method to promote positive attitudes towards language learning from an early stage. Students won't be corrected on every single error they make. Instead, they'll be encouraged to keep talking and learning in the language, which lets them feel good about their ability to communicate from the get-go.

CLIL supports critical thinking and collaboration skills. Students won't be spoon-fed their language lessons, but rather they'll need to pay attention, observe and learn the language by learning about other subjects *in* that language. They can look to their peers to support them in this process.

Concretely, if you're teaching native students, you won't be spending time discussing subjects like history and math in English. They'll learn these subjects while learning a new language, say French or German. This will allow your students to learn a wide range of subjects, develop their knowledge of Francophone or Anglophone cultures, and learn either language naturally.

That's because the CLIL curriculum balances bilingual education and language learning. Rather than being the focus of teaching, language becomes a tool for communication. Repeated exposure and stimulation helps students to assimilate the language while learning content that will greatly expand their horizons and promote curiosity.

CLIL as a teaching method has its advantages but it also has some drawbacks when compared with other approaches. As for the positive aspects the following ones can be named:

- learning enhances critical thinking of students;
- the learning process is based on real life situations;
- learning is based on teamwork (in some countries based on projects);
- raising the intercultural awareness of both students and teachers;
- increasing employability;
- breaking various kinds of prejudice and fear of travelling outside the home

country;

- acquiring communicative skills and patterns.

Possible negative aspects:

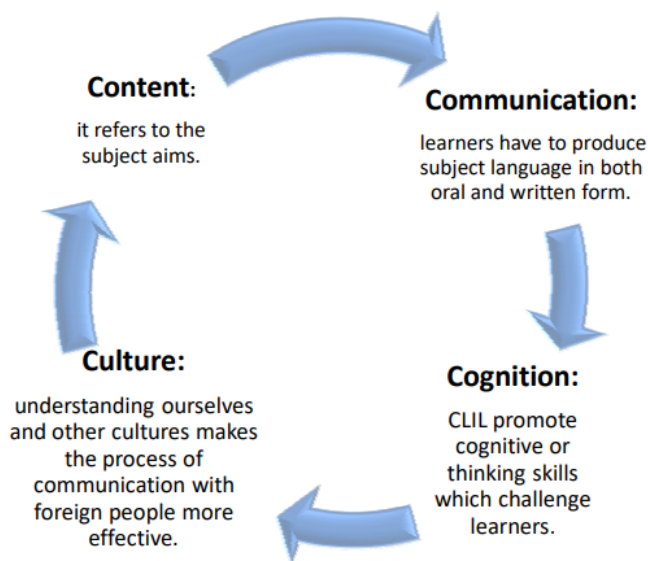
- a high level of time consumption for material preparation;
- students/teachers do not have the relevant level of foreign language

knowledge;

- not enough information on the CLIL method;
- lack of motivation to use the CLIL approach;
- reluctance of using the method;
- training courses are not available on a regular basis [1].

According to Do Coyle, Philip Hood and David Marsh “CLIL is a dual-focused educational approach in which an additional language is used for the learning and teaching of both content and language”. They point to the importance of cognitive engagement in order to learn effectively. Group work, problem solving and questioning are important vehicles the pupils need to master for the process of «constructing knowledge which is built on their interaction with the world». In CLIL, the cultural context is, together with cognition, content and communication, the cornerstones that create the setting for an engaging learning environment with clear linguistic and subject area goals [1].

In the Handbook of research on student engagement, Sandra Christenson and Cathy Wylie describe engagement as something «multidimensional, involving aspects of student’s emotion, behaviour and cognition». They also conclude that «engagement not only drives learning, but also predicts school success». The behavioral engagement refers to how students put in effort, persistence, concentration, attention, asking questions and so on. The cognitive portion means how likely the student is to put in an effort to solve difficult problems and to understand complex contexts, while the emotional engagement includes the student’s reactions to teachers, school friends, academic tasks and so on. Christenson and Wylie also describe the close, and often debated relationship between engagement and motivation [2].

Some researchers use those terms interchangeably, while others make the distinction that motivation has to do with intention, while engagement has to do with the actual action.

From a theoretical viewpoint, the aspects of learning through cognitive thinking and cooperation are in line with the socio cultural perspective as outlined by Lev Vygotsky. In the research area of language development, Patsy Lightbown and 11 Nina Spada point to research by Jim Lantolf, concluding that the cognitive language development does not necessarily involve frequent interaction between a learner and a teacher, but also takes place in learner to learner interactions. In her research Merrill Swain concluded that discussions between students regarding how to correctly formulate a language output triggers thinking processes that develops understanding of the language. Although CLIL as the full concept described by Coyle can bring many advantages, Lightbown and Spada identify two potential drawbacks with the CLIL approach as the sole teaching method. Firstly they point out that meaning often becomes more important than form, i.e. that there is a risk that students produce language output, which is understandable, and makes sense from a content perspective, but which contains many flaws from a language perspective. Secondly they point out that oral interactions between students bring about confidence in language use, but with the important negative effect that the majority of the language produced remains without error correction [2]. CLIL has

four basic components, usually called '4Cs' . Every CLIL lesson should consist of a set of activities based on each of the following four guidelines.

CORE FEATURES OF CLIL METHODOLOGY

The following features are considered the most effective to achieve CLIL aims.

Multiple focus approach

A high degree of integration should be pursued between language and content classes and among different subjects. Safe and enriching learning environment CLIL teachers should encourage students to experiment with language and content providing guided access to authentic materials and learning environments.

Authenticity

Connections between learning and students' lives should be made regularly in CLIL activities as well as connections with other speakers of the CLIL language. Current materials from media or other sources should be used as often as possible.

Active learning

Students have a central role in CLIL lessons: their activities should be based on a peer cooperative work and they should help set content, language and learning skills outcomes. Finally they should communicate more than the teacher who acts as a facilitator.

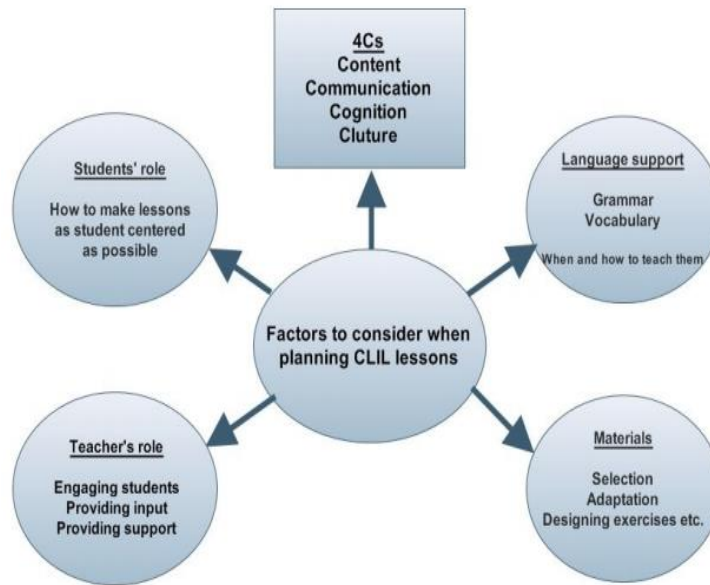
Scaffolding

One of the teacher's roles is to support student's language needs building on their existing knowledge, repackaging information in user-friendly ways and responding to different learning styles. Cooperation A high degree of cooperation among different teachers is recommended when planning lessons and it's often considered useful involving parents and/ or the local community.

Factors to consider when planning CLIL lessons.

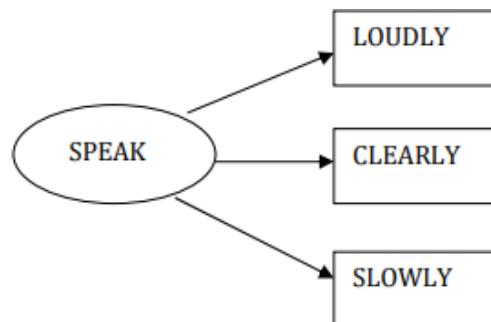
A typical lesson plan for CLIL consists of stages specifically designed to perform the following activities:

- checking previous knowledge;
- practicing content language;
- expanding vocabulary;
- consolidating knowledge;
- summarizing skills;
- applying the new knowledge;
- checking and correcting errors [3].

To practice content language, it's necessary to design stages focused on speaking interaction and/or on developing receptive skills like listening and reading. Depending on the topic, it might be important to develop the production of language even in written form. In the following pages, two examples of CLIL lesson plan are presented. The first concerning arts and the second intended for one or more lessons of physics.

PRESENTATION SKILLS In a CLIL lesson the teacher should

Here are some examples of language for presenting in English that can be used in different part of a lesson from the introductions to the ending [4].

Introductions	<p>I'd like to introduce myself. My name is... I'll give you some background and then move on to... During the course of this presentation, I'd like to... This presentation will be divided into five parts...</p>
Signposting the presentation – referring back and forwards	<p>In the next part of the presentation... We'll look at this in more detail later. As I said before... Now I want to turn to... This brings me to my next point... As we've already seen...</p>
Ending a section	<p>That's all I wanted to say about... To summarize... Right, let's move on to... I think that covers everything about...</p>
Referring to visuals	<p>If I could draw your attention to... Now I'd like to highlight some special features... If we could all look at... I'd like to point out some important points on this chart... me to the end of the presentation. Are there any questions? Ending We'd like to finish by... That's the end of the presentation. Thank you very much. I'd like to finish by saying...</p>
Dealing with questions	<p>I'll be happy to answer any questions you might have... If there are any questions, I'll be happy to answer them at the end. Don't hesitate to ask questions. This bring me to the end of the presentation. Are there any questions?</p>
Ending	<p>We'd like to finish by... That's the end of the presentation. Thank you very much. I'd like to finish by saying... In conclusion I hope this has given you...</p>

BIBLIOGRAPNY

1. The CLIL teacher's competences. <http://lendtrento.eu/convegno/files/mehisto.pdf>
2. COLY, D., HOOD, P. and MARSH, D. CLIL: Content and language integrated learning. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
3. CRYSTAL, D. How Language Works. London: Penguin Books, 2007.
4. KALHOUS, Z. and OBST, O. et al. Školní didaktika. Praha: Portál, 2002.
4. http://en.wikipedia.org/wiki/Content_and_language_integrated_learning. April 2013.

КОНЫСОВА С.А., АБДІКӘРІМОВА А.А., БЕЙСЕНБАЕВА Ж.А. ТІЛДІ ЖӘНЕ ӘР ТҮРЛІ МӘТІН МАЗМҰНЫН КІРІКТІРЕ ОҚЫТУ

Мақалада тіл оқытудың қазіргі таңдағы Европа елдерінде қарқынды дамып келе жатқан CLIL техникасы туралы маңызды сұрақтарға жауаптар қарастырылған. Яғни, «Кіріктіре оқыту дегеніміз не?» деген сұрақтан бастау алады. Екі саланың ұштасып оқытылуын қамтамасыз ететін оқыту техникасының бір түрі сөз болады. Сонымен қатар, кіріктіре оқытуда үйренуші мен оқытушының алатын орны мен оқу үдерісі нұсқаулықтары, кіріктіре оқытудың артықшылықтары мен кемшіліктері, маңызды ерекшеліктері аталып көрсетіледі.

***Кілт сөздер:** коммуникация, таным, мазмұн, кіріктіре оқыту.*

КОНЫСОВА С.А., АБДУКАРИМОВА А.А., БЕЙСЕНБАЕВА Ж.А. ИНТЕГРИРОВАННОЕ ОБУЧЕНИЕ ЯЗЫКУ И СОДЕРЖАНИЮ

В статье приводятся ответы на ключевые вопросы о методах CLIL, которые быстро развиваются в современных европейских странах. То есть он начинается с вопроса «Что такое инклюзивное образование?» Будет обсуждаться один из типов методов обучения, который обеспечит сочетание двух областей. Кроме того, углубленное изучение включает в себя и инструкции учителя, а также рекомендации по процессу обучения, преимущества и недостатки интегрированного обучения и важные функции.

***Ключевые слова:** общение, познание, содержание, интегрированное обучение.*

ӘОЖ: 57:011

ҚАЗАҚСТАНДА КЕЗДЕСЕТІН БӨДЕНЕ ҚҰСЫНЫҢ ШЫҒУ ТЕГІН АНЫҚТАУ

ӘДІЛБАЙ Ұ.Н., ТҮКІБАЕВА Б.А.

Бұл мақалада Қазақстанда кездесетін бөдене құсының шығу тегі сипатталған. Бөдене құсының систематикалық орны мен оның тұқымдастарына тоқталған. Бұл мақалада Қазақстандық бөдене құсының Іле Алатауы мен Алтай тауларының 2000-3000 м биіктіктегі таулы аймақтары мен дәнді дақылды және жоңышықалы алқаптарда, орман тоғайларда мекендейтіндігі туралы сипатталған. Сонымен қатар Қазақстанда кездесетін бөдене құсының Сырдария даласында жылыстап, ұя салу мерзімінің анық аралықтары қарастырылған. Қазақстанда кездесетін бөдене құсының ну шөпті және тақыр жазықтықтарды да талғамай мекен ететіндігі зерттелген. Түркістан облысының Шымкент қаласының

аумағында бұл құстардың қыс мерзімінде жылы аймақтарға ұшып кетуі мен көктем мерзімдерінде қайта оралуы байқалатындығы жазылған.

Кілттік сөздер: Бөдене, Қазақстан, Жапония, жұмыртқа, ет, құрам, көктем айлары, Алатау, аналық, аталық

Ертеде қазақтар бөдене аулауды аңшылықтың бір қыры ретінде қарастырған. Ата-бабаларымыз оны өсіріп, кәсіп көзіне айландырған емес. Ал қазіргі таңда Қазақстан елінде бөдене шаруашылығын қолға алушылар легі көбеюде. Бөдене тауық тұқымдастарының ішіндегі ұшатын жалғыз түрі болып саналады. Қазақстанда жабайы бөдене күн суытса бірден жылы аймаққа ұшып кетеді, қараңғы мен тыныштықты ұнататын құс болып табылады.

Біздің зерттеуіміз осы бөдене құсының жалпы жабайы түрі қай тұқымдастан бастау алғандығын тану. Сол себепті бөдене түрлеріне толық тоқталып өтеміз. Қазақстанда мекендейтін бөдене құсының қазіргі таңда далалық, таулы аймақтарды, жазық далалар мен орманды тоғайларды мекендейтін түрлерін ажыраттық. Белгілі болғаны бөдене жылуды жақсы көреді. Өте тез көбейеді, жылына екі рет жұмыртқа басып шығарады, жұмыртқасының салмағы аз болса да құнарлығы жағына өте бағалы диеталық тағамдарды, дерттерге дауа ретінде жиі сұранысқа ие.

Өзгеде бөденелер шыққан тегі. Бөдене европада кең таралған, Африка, Азия оңтүстігі мен солтүстігін мекендейді. Бұл тауық тұқымдастарының ең ұсақ өкілі – бөдене дене салмағы 80 нен 140 г. аралығында.

Бөдене құрлық құсы өте нашар ұшады. Ол өте тез жүгіреді, әсіресе қауіп төнгенде ол өте қатты жылдамдықпен қанаттарын жиі қағып жердің бетінде ұшады.

Кәдімгі бөдене (жабайы)

Бөдененің денесіндегі қауырсындарының түсі сыртқы бөлігінде сары-ала ақ және қара жолақтарымен, ал ішкі бөлігі сары-ақ түсті. Аталығы аналығымен салыстырғанда тамағының астындағы сарғылт немесе күңгірт

жолағымен ерекшеленеді. Ұясы-шөп талшықтарынан құралған кішкентай ғана шұңқыр. Бөдене жұмыртқа басуы мамыр айының ортасында жүзеге асады. Басуға арналған жұмыртқа саны 7-12 дана, ірі қара-қоңырқай дақты. Жұмыртқа басу мерзімі 17-20 күн. Жұмыртқа басушы аналық жарып шыққан балапандарды өзі баптап өсіреді, аталығы бұл процеске өте аз қатысады. 11 күндік балапандар бір орыннан екінші орынға қанаттарын қағып барады, ал 40 күндік балапандар ересектерге ұқсас қауырсындармен қапталайды да дене массалары өседі. *Coturnix coturnix* (Linnaeus, 1758), Common Quail-Бөдене қарапайым ұя салушы жыл мезгіліне тәуелді құс. Іле Алатауы 2800-3000 м мен Алтай тауларының 2000 м биіктігінде орман аумағында, жоңышқа және көл алқабының маңында мекендейді. Көктем айларында сәуір мен мамыр аралығында жиі байқалады. Жылы жаққа ұшып келу жылдам жүзеге асады.[1]

Құстар арасындағы жұптар тек шағылысу мерзімінде ғана пайда болады. Шағылысу процесінен кейін ұя салу біркелкі жерге немесе сәл шұңқыр ішіне ұсақ шөп тастау арқылы жасалады. Жұмыртқа басу 7-20 дана аралығында мамыр айынан басталып тамыз айының ортасына дейін созылады. Қолайлы жағдай болып тұрса аналық бөдене жылына екі рет балапан басып шығарады. Бұл жалпы Қазақстандық бөдене жайлы жиналған мәлімет. Осы бөдененің шығу тегін әдеби деректерден іздесек, оның Жапондық бөденеден таралғандығын анықтауға болады. Сонымен қатар бөденелердің көптеген түрлері қосалқы ақпарат ретінде сипатталады. Бұл бөдене типтерін сипаттау арқылы Қазақстандық бөдененің ерекшелігін айқындауға болады.

Жапондық бөдене – Жапонияда алғаш болып шағылыстырылып алынған, қазіргі таңда да осы елде мекендейді. Бұл түрдің осы елде жылдам дамуына жопан қаласына түскен атом бомбасының әсерінен адам ағзасына түскен радионуклидтердің денеден жылдам шығуына бөдене еті мен жұмыртқасы үлкен әсер етті. Нәтижесінде халық бөденені жылдам көбейте бастады.

Жапон бөденесінің қауырсындары жабайы түрінің қауырсындарымен түстес. Аталығының тірілей салмағы 115-120 гр, кей жағдайда 130 гр. жетеді. Аналықтары орта шамамен 138 гр, ал кей жағдайда 150 гр. жетеді. Олар жұмыртқа тууды тіршілігінің 35-40 күндік мерзімінен бастайды, 1 жылда 300 жұмыртқа туады. Жұмыртқалардың салмағы 9-11 гр. Жұмыртқаларды инкубациялық әдіспен басып шығарады. Оның 92% балапан болады. Түрлі ауруларға төзімді. Өсіріп дамытуға өте ыңғайлы.[2]

Ағылшындық ақ бөдене - 1987 ж. Венгриядан алып келінген ағылшынның ақ бөденесі дамытуға өте қолайлы құс. Бұл бөдене түрі Англияда жапон бөденесін мутациялау жолымен шағылыстыру арқылы

алынған. Олардың қауырсын түсі – ақ (мамықтары ұстауға өте ыңғайлы), бірақ қара жекелеген қауырсындары да кездеседі. Көздері-қоңырқай, тұмсығы мен аяқ ұштары ашық түсті. Өзінің түсіне байланысты осы құсты жақсы көрушілердің қызығушылығын арттырады. Аналығының дене салмағы 160-180 г, ал аталығының салмағы 140-160 г. Аналығы жұмыртқа тууды 6-апталық мерзімде бастайды және жыл бойына 280 жұмыртқа туады, жұмыртқа массасы 10-11г. Үй жағдайында ірі бөдене салмағы 300 гр дейін жетеді.

Ағылшындық ақ бөдене Ағылшындық қара Виргиндік бөдене
бөдене

Ағылшындық қара бөдене – Ағылшындық қара бөдене ағылшындық ақ бөденемен өнімділік жағынан бірегей, бірақ дене массасының ірілігімен: аналығы – 200 г, аталығы – 170 г. ерекшеленеді. Жыл бойы 280 аса жұмыртқа туады. Ағылшындық қара бөденесінің қауырсын түсі қара және ұштары қоңырқай болып аяқталады. Бұл бөдене түрі Англияда жапон бөденесін мутациялау жолымен шағылыстыру арқылы алынған.

Виргиндік бөдене-Виргиндік бөдене орташа дене бітімді, тұмсығы қысқа, екі бүйірінен қысыңқы, биіктеу, соңы иіліңкі, жиектері тісті. Аяқтары өткір тырнақты. Виргиндік бөдене өзінің мінез-құлқына байланысты кекілік құсына өте ұқсас. Европада оларды көбінде зообақтарда және үй жағдайында өсіреді. Виргиндік бөденесінің әр қайсысы жұмыртқа басу кезеңінде 45-63 жұмыртқа басады. Оларды жинап инкубаторға салу керек.

Калифорниялық бөдене

Қытайлық бөдене

Маньчжурлық алтын түстес бөдене

Калифорниялық бөдене – Олар қысқа, қуатты, иіліңкі тұмсықты және созылыңқы денелі болып келеді. Қанаттары кең, қысқа, доғалдау, 4 және 5 ұзын қауырсынды. Құйрығы баспалдақ тектес. Басындағы өсінді 4-6 (кейде 10) қауырсыннан тұрады, олар негізінде топтасып соңында таралады; басындағы өсінді қауырсын алдыға қарай иіліңкі; бұл көбінде аталықтарға тән белгі. Олар өте сымбатты: маңдайы сары-ақ түсті, маңдай үсті төбеге бағытталған жіңішке ақ жолақты; басының жоғарғы бөлігі кара-қоңыр түсті; басындағы қауырсынды өсіндіден шүйдеге дейін кара жолақты. Иек, тамақ және төменгі жақ ақ ай тәріздес жолақты. Беттің төменгі бөлігі кара, ақ шекаралы жарты ай пішіндес жолақты. Шүйде бөлігі мен мойынның жоғарғы бөлігі сұр-көкшіл түсті. Калифорниялық бөдене арқасы жасыл-қоңырқай түсті, алқымы мен кеудесінің жоғарғы бөлігі сұр-көк түсті, қарының ортасында қабыршақ тектес қанық қоңырқай ұшы қарамен аяқталған суреттен тұрады. Тұмсығы кара түсті, аяғы мыс текті сұр түсті. Жалпы дене тұрқының ұзындығы – шамамен 25 см. Калифорниялық бөдене қою қоңыр дақты 10-15 жұмыртқа басудан басталады. Жұмыртқа басу мерзімі шамамен 22 күнді құрайды. Аталық ұя аймағын қарауылдайды және қауіп төнгенде аналықты ескертіп тұрады. Егер аналық жұмыртқа басушы бөдене өлген жағдайда аталық бөдене өзі қалған жұмыртқаны басады, балапандарды өсіріп баптайды. 30-35 күндік бөдене өте ширақ болады.

Қытайлық бөдене – Бұл құс оңтүстік-шығыс Азия және Австралия оңтүстігіне созылған аймақта мекендейді. Бұл бөдене түсі ал қызыл, құрсағы сарғыш, алқымында және тамағы кара-ақ суретті. Дене түсінің ерекшелігіне байланысты өз атын алған. Құстың тұмсығы кара, аяғы сәбіз сары түсті. Денесінің жоғарғы бөлігі сұр-қоңыр, төменгі бөлігі – ашық қоңыр, барлық

қауырсындарының соңы қошқыл-қоңыр. Қытайлық бөденесінің денесі 12-13 см, құйрық ұзындығы – шамамен 3 см. Қытайлық бөдене шөптесін алаңқайларда мекендейді. Үнемі жұппен жүреді. Келешек бөденелерді жетілдіру кезінде аталық қатысады: ол ұяны қарауылдайды, ұя аймағындағы қарсыластарды қуады. Қытайлық бөдене 4-6 жұмыртқаны ұяға басады. Жұмыртқа басу мерзімі 16 күн. Бөдене балапандары алғашқыда өте ұсақ мамыр қоңызының көлеміндей ғана болады. Бөдене балапандары өте белсенді тез өседі: өзінің тіршілігінің 3 күнінде қақпа қауырсындар пайда болады, ал екі апталық балапандарда ұшуға дейін жетеді, 3 апталық балапан ересек бөдененің дене массасына тең болады. Екі айлық бөдене балапаны жыныстық толық жетілген дара болады.

Маньчжурлық алтын түстес бөдене - Бұл түрдің өкілдерінде қоңыр сары қауырсындар болады Маньчжурлық алтын түстес бөдене жұмыртқалы түрлерге жатады. Жұмыртқа санының артуына байланысты аналықтарын аталықтарынан бөлек торларда орналастырады. Популяцияны дамыту барысында өнімді түр шығады. Бірақ сұрыптау жұмыстары болмаса, өнімділік қасиеті азаяды. Аналықтың массасы 130 дан 150 г. дейін, ал аталықтың массасы 115 тен 120 г. дейін жетеді. Жылына 280-290 дана жұмыртқа береді.

Перғауындық бөдене

*Техастық ақ
перғауындық бөдене*

Жапондық бөдене

Перғауындық бөдене-АҚШ шығарылған етті түр. Американдық А. Марш өзінің көп жылдық сұрыптау жұмыстарының нәтижесінде осы түрді шығарды. Перғауындық бөдене массасы-165-265 г, аналық массасы 180-310 г. Өзінің 5-апталық тіршілік мерзімінде 140-150 г. массаға жетеді. Бұл бөдененің аналықтары жұмыртқа тууды 6-7 апталық мерзімде бастайды,

жылына 200-220 жұмыртқа туады; жұмыртқа массасы 12-18 г. Перғауындық бөдене қоректендіру мен өсіріп баптау жағдайына өзге түрлермен салыстырғанда тәуелді келеді.

Техастық ақ перғауындық бөдене - Техастық ақ перғауындық бөдене – етті бағыттағы түр. (өзге аты – Американдық альбиностық бройлер). Аталған түр американдық сұрыптаушылардың еңбегінің нәтижесі. Техастық ақ перғауындық бөденені АҚШ және орталық Ресейде өсіріп дамытады. Ірі аталық салмағы 400 гр жетеді, ал еттінің салмағы 250 гр. Дұрыс қоректендіріп, жақсы баптаса бұл бөдене 550 гр салмаққа дейін жетеді. Бірақ бұл жағдайда көбейе алмайды.[3]

Қорытындылай келе, бөдене өсіруді алғаш қолға алған жапондықтар. Қазіргі таңда жапон бөденесі, мрамор бөденесі, ағылшын бөденесі, фараон бөденесі атты төрт түрі өсіріледі. Бөдененің жұмыртқасы көптеген сырқаттарға шипа. Әсіресе, адам организміндегі темір қалдықтары мен шлактарды тазартады. Бронхалық астма, асқазан аурулары, туберкулез, хроникалық холецистит, жүйке, жүрек ауруларына пайдалы. Құрамында – фосфор, темір, калий, радионуклидтің пайдалы қоспалары бар. қазаққа тансық құс емес. Қазақ ертегілерінде де жиі айтылады. Бірақ осы жұдырықтай құстың еті мен жұмыртқасында осыншама емдік дәрумен бар деп кім ойлаған? Еті холестеринсіз, жұмыртқасы дәрумендігі жағынан тауықтан үш есе құнарлы, амин қышқылы, микроэлементтерге бай. Басқасын айтпағанда, адам ағзасының ауру-сырқауға қарсы қабілетін күшейтеді, ағзадағы темір радионуклидтерді шығарады екен. Бөдене асырау өте жақсы, қызықты, денсаулыққа пайдалы іс, қанша ауруға ем. Ал Түркістан облысында бөдене шаруашылығы қарқынды дамыса Қазақстанның болашағы келешек денсаулығы мықты, өсіп келе жатқан бүлдіршіндердің қолында деп есептейміз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Gavrilov E.I., Gavrilov A.E. The Birds of Kazakhstan. – Almaty, 2005.
2. Гаврилов Э.И. Фауна и распространение птиц Казахстана. – Алматы, 1999.
3. Рябицев В.К. Птицы Урала, Приуралья и Западной Сибири. – Екатеринбург: Изд-во Уральского университета, 2000.

АДИЛБАЙ У.Н., ТУКИБАЕВА Б.А. ОПРЕДЕЛЕНИЕ ИСТОРИЧЕСКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ ПЕРЕПЕЛКИ, ОБИТАЮЩЕЙ В КАЗАХСТАНЕ

В данной статье описано историческое происхождение перепелки, обитающей в Казахстане. Представлена систематическая классификация рода перепелов, рассмотрено их обитание на лугах речных долин и вблизи озер, на люцерновых, клеверных и зерновых полях, лесных окраинах и опушках, в горных высокоотравьях на высотах до 2000 м на Алтае и 2800-3000 м в Заилийском Алатау. Описан период гнездования по всей территории Казахстана, исключая пустыни и

долину Сырдарьи, охарактеризовано население птиц на высокоотравных и кустарниковых лугах, на равнинах, в долинах рек и низкогорьях. Представлены результаты наблюдений за птицами в период их перелета и зимовки на территории Туркестанской области, в районе Шымкента.

Ключевые слова: перепелка, Казахстан, Япония, яйцо, мясо, состав, весенние месяцы, Алатау, самка, самец.

ADILBAY U.N., TUKIBAЕVA B.A. DETERMINATION OF THE HISTORICAL ORIGIN OF QUAILS LIVING IN KAZAKHSTAN

This article describes the historical origin of quails living in Kazakhstan. The systematic distribution of the quail species is presented. . This article describes the habitat of quails on the meadows of river valleys and near lakes, on alfalfa, clover and grain fields, forest margins and edges, in mountainous high grasses at altitudes up to 2000 m in Altai and 2800-3000 m in Zailiysky Alatau. The nesting period is also described throughout the territory of Kazakhstan, excluding deserts and the Syrdarya valley as well as the population of birds of high-grass and shrubby meadows on the plains, in the valleys of the rivers and low mountains. It also considers the birdwatching during their flight and wintering period in the Turkistan region, Shymkent city.

Keywords: Coturnix coturnix, Kazakhstan, Japan, egg, meat, composition, spring months, Alatau, female, male

УДК 373

МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ТІЛІН СЫН ТҰРҒЫСЫНАН ОЙЛАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ АРҚЫЛЫ ДАМУДЫҢ ҰСТАНЫМДАРЫ

АЛТАЕВА А.С., МЫҢБАЕВА А.П.

Ф.Ш. Оразбаеваның тұжырымына сүйенсек: «Ұстаным» сөзінің мәнін бағыт-бағдармен тікелей байланыстыру, біздіңше, оның мағынасын толық аша алмайды. Себебі, оқытудың бағыттары мен жолдары бір ғана емес, бірнеше болып келеді. Осы жолдарды құрайтын басты қағида болуы мүмкін. Оның сыртында ұстанымның ерекшелігінің өзі – адамның алдына қойған мақсат пен міндеттерге сәйкес оқытудың объектісіне келетін ұстанымдарды алуға болады. Мақалада қазақ тілін оқытудың негізгі ұстанымдарына жеке-жеке тоқталып, өзіндік анықтамасымен берілген.

Кілт сөздер: ұстаным, ғылымилық, жүйелілік, сабақтастық, көрнекілік.

«Ұстанымдар – бұл педагогтың өзінің тәжірибелік іс-әрекетінде және мінез-құлқында басшылыққа алатын негізгі, бастапқы жағдайлары. Оқыту ұстанымдары – оқытудың мазмұнына, ұйымдастырылуына және әдістемесіне қойылатын талаптар жүйесін анықтайтын негізгі жағдайлар» [1, 51].

«Принцип – латын сөзі, қазақша «негіз» деген сөз. Оқыту принциптері (ұстанымдары) – мұғалім мен оқушылардың жұмысын реттеп отыратын ережелер. Сондықтан ол барлық пәндерді оқытқанда қолданылады. Оқыту ұстанымдарына сәйкес оқытуға қойылатын талаптар тұжырымдалады. Оларды орындаған педагог өз еңбегінде жақсы табыстарға жетеді» [2, 39].

Белгілі педагог Я.А.Коменский оқытудың ұстанымдарын бір жүйеге түсіріп, өзінің еңбегін ұсынған еді. Адам баласы табиғаттың бір бөлшегі болғандықтан, оқыту мен меңгерту адам мен табиғат арасындағы заңдылықтарға негізделеді. Сондықтан оның ойынша: «Оқытудың ең басты принципі – табиғатқа сай болу принципі» [3, 6]. И.Г.Песталоцци оқытудың көрнекілік принципін ерекше бағалап, оны логикалық ойлауды дамытатын маңызды құрал деп санаған. К.Д.Ушинский оқытудың халықтық сипатына баса назар аударып, оқытудың принциптерін психологиялық тұрғыдан қараған. Ы.Алтынсарин оқыту ережелерін қазақ мектептеріндегі білім берудің ерекшеліктеріне байланысты қолдану керектігін айтқан. Г.И.Щукина «Оқыту принципін дидактиканың тұғырлы ережелері, оқыту процесіне қойылатын негізгі талаптар [4, 6]» – деп тұжырымдайды. П.И.Пидкасистый «қазіргі заманғы дидактикада оқыту ұстанымдары оқытушылық іс-әрекетке қажет болатын нұсқаулар ретінде қарастырылады» десе, Е.И.Щербакова «ұстаным» ұғымына мынадай анықтама береді: «принцип (латынша *principium* - бастапқы, негіз) – іс-әрекеттің әр түрлі аумағында басшылыққа алынатын негізгі бастапқы ережелер [4,7]», – дейді.

«Принцип – латын сөзі – негізгі, бастапқы» деген ұғымды білдіреді. Оқытуға қойылатын талаптардың белгілі жүйесін оқыту үдерісінің принциптері» – деп жазады педагог-ғалым Р.М.Қоянбаев [5, 61].

Зерттеу объектімізге сай, оқытудың мынадай ұстанымдарын ұсындық:

Қазақ тілін оқытудың ғылымилық ұстанымы.

Қазақ тілінің оқыту да ғылыми нақты материалға, дәлелдерге, мағынаға, екінші сөзбен айтқанда, ғылыми ұстанымға сүйенеді. Яғни меңгерілетін тақырыптарды өзіндік белгілерінің, ережелер мен анықтамалардың нақтылыққа негізделіп, дұрыс, дәл болуы оқушылардың берілген тақырыпты терең түсінуіне септігін тигізеді. Сонымен, қазақ тілін оқыту барысында педагог тақырыптың ғылымилығын, ережелер мен анықтамалардың тіл үйренуші оқушылардың жас ерекшелігіне қарай меңгертуге тырысады.

Мысалы, Г. Косымова, Рахметованың авторлығында 2017 жылы «Атамұра» баспасынан жарық көрген 7-сынып, «Қазақ тілі» оқулығында «Септіктер» тақырыбы түсіндіріледі.

Оқулықтағы бұл ұстаным оқытудың ғылымилық ұстанымы деп аталады.

Жүйелілік ұстанымы.

Қай пәнді оқытсақ та, ең алдымен жүйелілік керек. Бір жолға түсіріп, өтілетін тақырыптардың арнаға түсірмейінше тілді үйретуде қиындықтар туындайды. Сол себепті жүйелілік ұстанымын алға қоюымыз керек. Г.Қосымова мен Р.Рахметованың авторлығындағы 7-сынып оқулығында тақырыптар төмендегідей берілген:

Музыка өнері және қазақтың киелі домбырасы

1-2сабақ. Музыка – табиғи өнер

3-4 сабақ. Музыкалық бағыттар мен аспаптар

5-6 сабақ. Домбыра – халық мұрасы

7-8 сабақ. Күй – музыканың ерекше жанры

9-10 сабақ. Нәтиже сабақ. Музыка – әлемдегі ең жоғарғы өнер

7-сынып оқулығындағы тапсырма. Яғни, оқулықтың әр бөлімінде тақырыптар жүйеленіп беріледі.

Көрнекілік ұстанымы. Көрнекілік принципі пәнді оқытуда, тілді үйренушілер үшін де ерекше орын алады.

1. Жаратылыс көрнекілігі. Оқушыларды табиғат аясына саяхат жасау арқылы шағын әңгіме, мазмұндама, шығарма жаздыру. Мысалы, «Театр» тақырыбын өткен кезде Мұхтар Әуезов драма театрына тіл үйренушілерді апарып, сонда ашық сабақ өткізуге болады.

2. Көлемдік көрнекілік: фото, суреттер, картиналар, диафильм, кинодан үзінді т.б. көрсету арқылы тақырыпқа байланысты әңгіме құрастыру. Мысалы:

9-сабақ ҒЫЛЫМИ ФАНТАСТИКА ойтүрткі

1-тапсырма. Суретті пайдаланып, әңгіме құра.

<https://www.pravmir.ru/nauchnaya-fantastika-osnova-patriotizma/>
Сурет 1. 7-сынып оқулығындағы тапсырма.

3. Дыбыстық көрнекілік: күйтабақ, грампластинка, магнитофон, үзінді оқып, талдату. Бұл көрнекіліктің түрін жүзеге асыру үшін электрондық кітаптар немесе аудиодисктерді қолданған дұрыс. Бүгінгі күні сын тұрғысынан ойлау технологиясына негізделіп жасалған Г. Косымова, Р.Рахметованың авторлығында 2017 жылы «Атамұра» баспасынан жарық көрген 7-сынып, «Қазақ тілі» оқулығы қосымша ұнтаспамен қатар жүреді және оны кітаптың «Тыңдалым» айдарымен берілген тақырыптарында қолданады. Жалпы, қазақ тілін оқытуда бүгінгі күні міндетті түрде аудио CD немесе электрондық бағдарлама қатар жүреді.

4. Графикалық символдық көрнекілік: картина, схема, таблица, диаграммалар.

Бұл көрнекілікпен берілген тапсырмалар орта деңгей үйренушілері үшін өте маңызды. Себебі: сәйкестендіру, кестені толтыру, диаграмманы жалғастыру сияқты тапсырмалар тіл үйренуді әлдеқайда жеңіл әрі түсінікті ете түседі. Сонымен қатар сын тұрғысынан ойлау технологиясына негізделген жаттығу түрлері осы схемалар мен диаграммалар, кестелер арқылы жүзеге асады.

Саналылық пен белсенділік ұстанымы. Оқушылардың санасы қазақ тілін өткен сайын дамып отырады. Тілді үйретудегі дәлелдерді бала жаттап емес, ми арықылы қорытып, санасы өсіп отыру керек. Осыған орай Г.Қосымова, Р.Рахметованың авторлығында 2017 жылы «Атамұра» баспасынан жарық көрген 7-сынып, «Қазақ тілі» оқулығында төмендегідей жұмыс түрлері іске асқан:

1) Тілде берілетін мәліметтер жеке түсіндіріп, ол мәліметтерді өз түсінігі бойынша оқушының өзіне айтқызған. Түсіндіру кезінде объектілердің өзіндік белгілері толық қамтылған;

2) Түрлі жаттығу жұмыстарын жүргізу арқылы оқушылар тапсырманы еркін орындайтындай жағдай жасалған;

3) Күнделікті, тоқсандық және жылдық қайталаулар кезінде өткен материалдарға байланысты сұрақтар берілген (нәтиже сабақтар);

4) Орфография мен орфоэпияға байланысты дағдыларды қалыптастыру ескерілген;

5) Күнделікті өмір қажетіне қарай практикалық дағдыларды саналы түрде меңгеру жүйесі жасалған [6, 87].

Теорияны практикамен байланыстыру ұстанымы.

Қазіргі таңдағы жаңартылған білім беру бағдарламасы тұлғаның алған білімдерін өмір қолданысында жүзеге асыру идеясы берілген. Білім беру мекемесінде қазақ тілінен алған білімін өмір қажеттіліктеріне қарай жаратса, сол теория мен практиканы ұштастырғаны деп көрсетіледі. Білім алушыларға қазақ тілінен теориялық білім мен практикалық дағдылар беріледі. Осы алған білімдерін кеңейте отырып, оны күнделік өмір қажетіне жаратады.

Мысалы:

Білгенің дұрыс!

Адам өмірінің 1/4 бөлігін ұйқыға және оның 6 жыл уақытын түс көруге жұмсайды. Алайда ояңаннан кейін адамдар түстің көп бөлігін есте сақтамайды. Адам түсті әр 90 минут сайын көреді. Ал ең ұзақ түс таңғы мезгілде ары кетсе 30-45 минутқа созылады.

7-сынып оқулығындағы тапсырма. 7-сынып оқулығында «Білгенің дұрыс» айдарымен оқушыларға өмірге қажетті ақпараттар беріліп отырады. Мысалы, тапсырмада оқушылардың физиологиялық мәселелеріне қатысты ақпаратта адам болмысы жайында түсінік беріп отыр. Бұл ақпарат оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырады.

Берілген мәтінді талдай келіп, баяндалған оқиға жас буын және ересектер үшін де қызықты әрі маңызды екенін көруге болады. Демек, 7-сыныпта берілетін мәтіндер «әмбебап» мәтіндер болуы тиіс.

Сол себепті «қазақ тілін оқытуда осы ерекшеліктер ескеріліп, тілдік материал соған лайықталып берілген. Қазақ тілін оқытуда осы ұстанымдар сақталса, ол білім алушының тақырыпты меңгеруіне қолайлы жағдай тудырады» [7, 67].

Аталған ұстанымдарды ескере отырып құрастырылған 7-сынып оқушыларының тіл дағдысын ғана арттырып қоймай, білім алуын қызықты әрі жеңіл ете түседі.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Құрман Н.Ж. Қазақ тілін оқытудың әдіснамалық негіздері: Монография. – Астана: Тіл комитеті, Ш.Шаяхметов атындағы тілдерді дамытудың республикалық үйлестіру-әдістемелік орталығы, 2008.-160 б.

2. Құрманова Н.Ж. Қазақ тілін дамыта оқыту технологиясы. – Монография. Астана: Мемлекеттік тілді жеделдете оқыту республикалық орталығы, 2007. 160 б.

3. Колеченко А.К. Энциклопедия педагогических технологий, С П., с.367;

4. Щербакова Е.И. «Теория и методика математического развития дошкольников». – Москва-Воронеж, 2005.

5. Қоянбаев Ж. Педагогика: жоғары оқу орындарына арналған оқулық, – Алматы, 1992. Рауан, - 240 б.
6. Абасилов А. Мемлекеттік тілдің Қазақстан Республикасының солтүстік аймағындағы қызметі: социолінгвистикалық проблемалары, оларды шешу жолдары: Фил. ғыл. канд. дисс. – Алматы, 1998. – 132 б.
7. Әбдікәрімова Т., Әбдіғалиева Т., Шаймерденова К. Қазақ тілін оқыту әдістемесі. Алматы, 1999 ж.

АЛТАЕВА А.С., МЫНБАЕВА А.П. ПРИНЦИПЫ РАЗВИТИЯ ТЕХНОЛОГИИ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ У ШКОЛЬНИКОВ

По мнению Ф.Ш. Оразбаевой, слово «принцип» не полностью объясняет его значение, потому что направления и пути общего образования разные и многоаспектные. Отличительной чертой этой позиции является критический анализ наиболее важных и эффективных стратегий, соответствующих целям и задачам обучения. В статье рассматриваются принципы технологии критического мышления применительно к обучению в школе казахскому языку как родному.

Ключевые слова: принцип, научный, систематичный, иллюстративный.

ALTAYEVA A.S., MYNBAYEVA A.P. PRINCIPLES OF DEVELOPMENT TECHNOLOGY OF CRITICAL THINKING FOR SCHOOLCHILDREN

According to F.Sh. Orazbayeva, the word «principle» does not fully explain its meaning. Because the directions and ways of general education are different and not one, but several. And it can be a basic principle in several ways. In addition, a distinctive feature of this position is the analysis and critical analysis of the most important and effective in several areas in accordance with the goals and objectives set for the person. The article discusses the basic principles of learning the Kazakh language and provides definitions.

Keywords: principle, scientific, systematic, illustrative

ӘОЖ 515.1

**БОЛАШАҚ МАТЕМАТИКА МҰҒАЛІМІН САНДЫҚ БІЛІМ
БЕРУ РЕСУРСТАРЫН ПАЙДАЛАНУҒА ДАЯРЛАУ**

ШӘМШІ Г.Ж., ИБРАГИМОВ Р.

Бұл мақалада заманауи білім берудің негізгі бағыттарының бірі оқу үдерісінде сандық білім беру ресурстарын пайдаланудың тиімділігі туралы баяндалады. Сандық білім беруді меңгерту үшін болашақ мұғалімдердің негізгі, базалық, арнайы кәсіби құзыреттіліктерін қалыптастыру атап көрсетіледі. Сондай-ақ сандық білім беру ресурстарын қолдану мүмкіндіктері математиканы оқытуда әртүрлі кезеңдерге байланысты тәсілдер мен оларды пайдаланудың маңыздылығы туралы атап көрсетіледі. Сандық білім беру ресурстарын қолдануға электрондық оқулықтарға және оқытуда қазіргі таңдағы ЦБР қолдану мүмкіндіктері және де олардың негізгі құрылымдары жайлы материалдар мен модельдер туралы осындай білімдер керек болады. Тиімді және белсенді оқыту мақсатында оқулық пен сандық

білім беру ресурстарын талдау және компьютерлік жұмыстардың түрлерін үйлестіру біліктіліктері қажет. Оқу пәнінің ерекшелігіне байланысты математиканы оқытуда сандық білім беру ресурстарын тиімді пайдаланып, педагогикалық және психологиялық теорияларға негізделген ресурстарды қолдану дағдыларын меңгеруі керек. Оқушылардың сапалы білім алуы үшін ақпараттық технологияларды пайдаланудың маңыздылығы білімді меңгерудегі қажетті ресурс болып табылады. Заманауи техниканың дамуына байланысты математика пәндерін оқытудағы сандық білім беру ресурстарының қолданылу аясын кеңейтудің қажеттілігі көрсетіледі.

Кілт сөздер: ақпараттық-коммуникациялық технологиялар, цифрлық білім ресурстары, ақпараттандыру, интерактивті сабақ, интерактивті тақта, технологиялық карта, электронды – мультимедиялық оқу бағдарламалары.

Білім беруді жетілдіру мәселесі әлемнің барлық елдерін дамытуда айқын басымдыққа ие болып отыр. Сандық білім беру ресурстарын қолдану мемлекеттің әлемдік өркениеттің дамуында оның беделін айқындаушы болады. Сондықтан қазіргі уақытта отандық білім беру саласын материалдық-техникалық, әдістемелік және ақпараттық қамтамасыз етуге, оқу процесіне жаңа білім беру технологияларын енгізуге ерекше назар аударылады.

Заманауи білім берудің негізгі бағыттарының бірі оқу үдерісінде сандық білім беру ресурстарын (электрондық оқулықтар мен оқу құралдарын) пайдалану болып табылады. Алайда, қазіргі уақытта компьютерлік технологиялардың жоғары деңгейде дамуына қарамастан, оларды математиканы оқыту процесіне енгізу төмен деңгейде қалып тұр. Мұғалімдердің, әсіресе, оның ішінде математика мұғалімдерінің оқушыларды оқыту үрдісінде сандық білім беру ресурстарын пайдалану деңгейінің төмен екендігі байқалады. Бұл құбылыстың негізгі себептерінің бірі оқу процесінде сандық білім беру ресурстарын қолдану бойынша әдістемелік нұсқаулықтардың жоқтың қасы екендігі, мұғалімдердің білім мен іскерліктерінің белсенді болмауы болып табылады.

Сандық білім беру ресурстарын(СББР) меңгерту үшін болашақ мұғалімдердің кәсіби дайындығының келесі міндеттерін жүзеге асыру қажеттілігі бар екен:

- негізгі кәсіби құзыреттілік деңгейінде: ақпараттық технологияларды қолдану саласында жалпы теориялық және практикалық білімді меңгеру; оқыту әдістемесін жетілдіру, проблемалық мәселелерін анықтауға және оларды шешу жолдарын іздеуге бағытталған жұмыстарды ұйымдастыру бойынша іскерлікті қалыптастыру; әртүрлі топтарда жұмыс істеу үшін коммуникативтік іскерлікті меңгеру, сыни ойлауды қалыптастыру;

- базалық құзыреттілік деңгейінде: сыни кәсіби ойлауды дамыту; сандық білім беру ресурстарын пайдалана отырып, оқушылардың топтық

жобалық-бағдарлық жұмысын ұйымдастыру бойынша білімді меңгеру; болашақ мұғалімдердің шығармашылық бастамаларын және шығармашылық белсенділіктерін дамытуға ықпал ету;

- арнайы құзыреттілік деңгейінде: электронды оқулықтар мен оларға қойылатын талаптар туралы білім алу; сандық білім беру ресурстарын пайдалана отырып оқушылардың оқу-танымдық іс-әрекетін қалыптастыру; математикалық мәдениеттің компоненттерін зерделеу, оқушылардың оқу іс-әрекетін басқару бойынша іскерлікті қалыптастыру.

Сандық білім беру ресурстарын қолдануға дайындауда мынадай білім, біліктілік, дағдылар мен негізгі түсініктерді меңгеру керек:

- электрондық оқулық және оған қойылатын талаптар жайлы мағлұматтар; оқу үдерісінде қазіргі заманғы СББР-ын қолдану мүмкіндіктері; математика сабақтарында оқыту мақсаттарына сай сандық білім беру ресурстарын қолдану әдістемелері туралы мағлұматтар; оларға қол жеткізуге бағытталған әдістемелік нұсқаулықтарды дайындаудың негізгі құрылымдары жайлы материалдар мен модельдер туралы **білімдер** керек.

- тиімді және белсенді оқыту мақсатында оқулықтар мен сандық білім беру ресурстарын талдау; ақпараттық технологияларды пайдалана отырып, математиканы оқыту технологияларын іріктеуді жүзеге асыру; математиканы оқытудың әр түрлі кезеңдері мен деңгейлері үшін, әр түрлі бейіндік бағыттағы сыныптар үшін оңтайлы тәсілдерді, оқыту құралдарын, жұмыс режимін белгілеу; компьютерлік және компьютерлік емес жұмыс түрлерін үйлестіру; оқу процесінде сандық білім беру ресурстарын пайдалану бойынша өз қызметін оның тиімділігін арттыру мақсатында талдау жасау біліктіліктері қажет.

- оқу пәнінің ерекшелігін ескере отырып, математиканы оқыту/өзін-өзі оқыту/ құралы ретінде сандық білім беру ресурстарын тиімді пайдалану; математика курсының пәнаралық жүйелі байланысын орнату; педагогикалық және психологиялық теорияларға негізделіп сандық білім беру ресурстарын қолдану дағдыларын меңгеру керек;

Сонда ғана математиканы оқытуға қолданылатын сандық білім беру ресурстары авторларының концепцияларын ,электронды оқулықтың негізгі құрылымдық элементтері туралы; математикалық білім беру жүйесін ақпараттандырудың даму перспективаларын; математиканы оқытуда сандық білім беру ресурстарын қолдану жолдары мен әдістемелік потенциалын; сандық білім беру ресурстарын қолдану арқылы сабақтардың әдістемелік құрылымы жайлы түсініктер қалыптасады деп есептейміз.

Болашақ математика мұғалімдерін сандық білім беру ресурстарын қолдануға дайындау үшін мыналарды қамтамасыз ету қажет:

- лекциялар мен практикалық сабақтарда: топтық жұмыстар, шағын топтарда жұмыс және жеке жұмыстың әртүрлі формаларын (ғылыми жобаларды дайындау және таныстыру) оңтайлы үйлестіруде оқыту мазмұнына сай келетін меңгерту, тиімді және белсенді оқыту әдістерді қолдану;

- оқытуда ынтымақтастық, серіктестік және үлгі көрсету арқылы қолданылатын СББР –ының интерактивтілігіне қол жеткізіледі.

Лекцияларда электронды оқулықтармен, олардың құрылымымен, оларға қойылатын талаптармен, математиканы оқытуда оларды қолдануға байланысты негізгі теориялық білімдер берілуі тиіс [4, 92].

Практикалық сабақтарда сандық білім беру ресурстары мен олардың қолданылуы туралы түсініктерді қалыптастырумен байланысты біліктілік пен дағдылар меңгеріледі. Сандық білім беру ресурстарының негізгі талаптарымен таныстырылады; сандық білім беру ресурстарының сапасын бағалау бойынша іскерліктер қалыптастырылады.

Компьютердің мүмкіндіктерін пайдалана отырып математика сабағында көрсету, түсіндіру, жаттықтыру, түзету және бағалауды жүзеге асыруға болады. Математика пәні мұғалімі педагогикалық жұмыста белгілі бір нәтижеге жетуді көздеп, компьютерлік техниканы математика пәнін оқытуда тиімді пайдаланып, сапалы білім беруге қол жеткізуге болатындығы айқын.

Жаңа коммуникациялық технологияларды пайдаланудың басты мақсаты – оқушылардың оқу материалдарын толық меңгеруі үшін оқу материалдарының практикалық жағынан тиімді ұсынылуына мүмкіндік беру. Бұл мақсаттарға жету жолында электрондық оқулықтар, тексеру программалары, оқыту программалары сияқты программалық өнімдер қызмет етеді. Білім саласында компьютер оқу үшін оқу құралы, ал мұғалім үшін жұмысшы болып табылады [3, 76].

Оқытудың жаңа педагогикалық технологияларын меңгеру мұғалімнен орасан зор іскерлік пен шығармашылыққа негізделген ізденістерді қажет етеді. Осындай мақсат көздеген жүйелі ізденістер мұғалімнің сандық білім беру ресурстарын қолданатын жаңа технологияны меңгеруіне, инновациялық жетілуіне мүмкіндік береді. Педагогикалық технология-мұғалімнің кәсіби қызметін жаңартушы және сатыланып жоспарланған нәтижеге жетуге мүмкіндік беретін іс-әрекеттер көзі. Мұның өзі ақпараттық технологияларды пайдаланудың екі бағыты бар екендігін анықтауға мүмкіндік береді:

- Бірінші бағыт тұрғысынан алып қарасақ, ақпараттық технологиялар білім, білік, дағдыны игеру үшін қажетті ресурс болып табылып, оқушылардың саналы тәрбие, сапалы білім алуына жағдай жасайды;

- Екінші бағыт тұрғысында ақпараттық технологиялар оқу-тәрбие үрдісін ұйымдастыру тиімділігін арттырудың қуатты құралы болып табылады.

Оқытудың нәтижелі болуы оны ұйымдастыру әдістеріне және бастамашылдыққа жаңа педагогикалық-инновациялық әдістемелікке байланысты. Өйткені, ХХІ ғасырдағы технологиялардың соншалық жылдам қарқынды дамуы адамзат өмірінде болып көрмеген шапшаңдықты талап етеді. Компьютердің көмегімен шешуге болатын әдістемелік және педагогикалық есептердің аумағы кең. Компьютер – әмбебап құрал, білімді тексеруге және бағалауға, есептеулерге, калькуляторға, тренажерге, бөлшектерді пішіндеуге қолдануға болады, – бұл тамаша электрондық тақта. Компьютер мәліметтерді ұсыну мүмкіндіктерін едәуір кеңейтеді. Қазіргі бейне – техниканың көмегімен түстің, кестенің, мультипликацияның, дыбыстың, барлығын пайдаланып, объектіні нақтылауға мүмкіндік береді. Оқытудың жаңа технологиясын енгізу мен компьютерді қолдану – бұл сәндік үлгі емес, оқытушының көп қырлы шығармашылық еңбегін компьютерге аударып салу әдісі емес. Оның міндеті – оқушының қазіргі заман сұранысына сай өзінің өмірлік іс-әрекетінде компьютерлік құралдарын қажетті деңгейде пайдалана алатындай жан-жақты дамыған дара тұлға ретінде тәрбиелеу, оқу-тәрбие жүйесінің барлық деңгейін жетілдіру, оның тиімділігі мен сапасын жоғарылату мақсатында компьютерді жекелеген пәндерде оқыту құралы ретінде пайдалану[4, 21].

Оқытушылардың негізгі мақсаты – ақпараттық технологияны терең меңгерген, қажетті ақпаратты іздеп, осыған байланысты өзі шешім қабылдайтын жылдам өзгеріп жататын заманға лайықты, жаңашыл адам тәрбиелеу. Заманауи техниканың дамуына байланысты соңғы жылдары математика пәндерін оқытуда компьютерлік бағдарламалардың рөлі артуда.

Соңғы жылдары математика есептерін шешуде және математика пәндерін оқытуда қолданылатын компьютерлік бағдарламалар дамуда. Бұл бағдарламалардың мысалы ретінде символдық математикада кең қолданылатын жүйелер Maple, MatLAB, Mathematica, MathCAD, Geogebra(www.geogebra.org) және басқаларды айтуға болады.

Мысалы, «Параметрлері бар теңдеулер мен теңсіздіктерді шешудегі графикалық иллюстрациялар» жобасын іске асыру барысында Ресейдегі «Планетариум» орталығының «функциялардың қасиеттері» тақырыбы бойынша сандық білім беру ресурстары пайдаланылды. <http://www.cns0.ru> және т.б. Оқушылар өз жобаларының электрондық тұсаукесерін әзірлейді және оларды қорғауға ұсынады.

Ресейдегі «Онлайн-математика» жобасын пайдаланып біздің республикада іске асыру мыналардан тұрады: «егер сабақтың кемінде 50% -ы онлайн тестілеуді пайдаланса, онда тақырыптық бақылау жұмыстарының

нәтижелері бойынша білім алушылардың дұрыс орындаған тапсырмаларының оң динамикасы қалыптасады». Осы жобаны іске асыру кезінде біз мынадай ресурстарды пайдаланамыз: www.uztest.ru, www.ege.edu.ru, www.fipi.ru, www.imhotest.ru, www.bntu-help.net, www.egetestonline.ru, www.mathtest.net т.б.

Жоба әдісін іске асыру тәжірибесін кеңейту және оның оқушылар қоғамдастығында танымалдығы бізді жобалық қызметті ұйымдастырудың жаңа нысандарын, оның ішінде сабақтан тыс қызметті іздеуге мәжбүр етті.

WikiWall сервисі-бетте орналастыру және мәтіндер, суреттер және бейнелер бар модульдерді өңдеу мүмкіндігін береді. Wiki-синтаксисті (wackowiki диалектісі қолданылады) беттерді қарап шығу кезінде нұсқаларды сақтап, өңдеуді қолдайды.

«Математикалық сөз» мектептік математикалық онлайн-газетін құру оқушылардың жобалық қызметін ұйымдастыру нысаны болып табылады. Онлайн-газетті құру барысында мұғалім білім алушылардың қызметін бақылайды, кеңес береді, жанама түрде басқарады, сұрақтарға жауап береді, қызмет кезеңдерінің уақытша шеңберінің сақталуын қадағалайды, келіп түскен материалды рецензиялайды және түзетеді. Онлайн-газетті рәсімдеу алынған ақпаратты wikiwall сервисінде тақырыптық блоктарды құруды және орналастыруды, жобаға қатысушылардың рефлексиясын талап етеді. WikiWall ортасында онлайн-газетті рәсімдеу кезінде топ мүшелері бір уақытта компьютерлермен жұмыс істейді. Кіру кезінде олардың әрқайсысы өзіне аватарды таңдайды және басқа оқушылардың жұмысын бақылауға мүмкіндік алады. Барлық қатысушылар мен көрермендерге беттегі барлық өзгерістер бірден көрсетіледі. Бұл ретте білім алушылар газеттің нұсқасын талқылап, көре алады, қажетті түзетулер енгізе алады.

Студенттердің өзіндік жұмысына үлкен орын беріледі, оның аясында олар оқушыларды математикаға оқытуда СББР-ын қолданудың әртүрлі аспектілеріне арналған презентацияларды дайындау, математикалық ұғымдарды, теоремаларды, ережелерді, алгоритмдерді зерделеу кезінде СББР-ын қолданудың негізгі бағыттарын зерттеу, курстық жұмысты жазу қажет. Курстық жұмыстың тақырыбы мен мазмұны математикалық мазмұнның әр түрлі компоненттерін оқу кезінде СББР-ын пайдаланумен байланыстыру қажет. Мысал ретінде кейбіреулерді келтіреміз: «СББР-ын қолдана отырып математикалық ұғымдарды оқыту әдістемесі», «СББР-ын қолдана отырып дифференциалды оқыту жағдайында геометрия курсының теоремаларын оқыту әдістемесі». «СББР-ын қолдана отырып алгебра курсына теңдеулерді шешу әдістемесі»; «функционалдық-графикалық әдіспен теңдеулерді шешу кезінде СББР-ын қолдану»; «СББР-ын қолдану арқылы математиканы оқыту барысындағы оқушылардың өзіндік жұмысы» және т. б [5, 124].

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Башмаков А.И., Башмаков И.А. Башмаков А.И., Башмаков И.А. Разработка компьютерных учебников и обучающих систем. – М.: «Филинь», 2003. – 616 с.

2. Матрос Д.Ш. Информатизация общего среднего образования – М.: Педагогическое общество России, 2004. – 384 с.
3. Садыбекова Ж. Оқу-тәрбие үрдісінде ақпаратты-коммуникациялық технологияны қолдану қажеттілігі // Информатика негіздері. – 2008. – № 4.
4. Омарова С., Төлбасова Б., Ахметова О. Компьютерлік технологиялар. – 2012.
5. Ибрагимов Р. Математиканы оқытудың жаңа технологиялары. – Шымкент, 2010.

ШАМШИ Г.Ж., ИБРАГИМОВ Р. ПОДГОТОВКА БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ МАТЕМАТИКИ К ИСПОЛЬЗОВАНИЮ ЦИФРОВЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ РЕСУРСОВ

В данной статье излагаются направления современного образования, основанные на использовании цифровых образовательных ресурсов в учебном процессе. Отмечается, что для эффективного овладения цифровым образованием необходимо формирование у будущих учителей ключевых, базовых и специальных профессиональных компетенций. Рассматриваются современные подходы к использованию цифровых образовательных ресурсов на различных этапах обучения математике, важность освоения моделей основных структур ЦОР. В целях эффективного и рационального обучения необходимы умения анализировать цифровые образовательные ресурсы, координировать виды компьютерных учебных работ. Значимость использования информационных технологий для получения учащимися качественного образования характеризуется как необходимый ресурс для освоения математических знаний. В связи с развитием современной техники указывается необходимость расширения сферы применения цифровых образовательных ресурсов в преподавании математических дисциплин.

Ключевые слова: *информационно-коммуникационные технологии, цифровые образовательные ресурсы, информатизация, интерактивный урок, интерактивная доска, технологическая карта, электронно-мультимедийная учебная программа.*

SHAMSHI G. ZH., IBRAHIMOV R. THE TRAINING OF FUTURE TEACHERS OF MATHEMATICS TO USE DIGITAL EDUCATIONAL RESOURCES

This article describes the main directions of modern education oin the effectiveness of the use of digital educational resources in the educational process. The formation of key, basic, special professional competences of future teachers is noted for mastering digital education. It is also noted: the possibility of using digital educational resources on the approaches and the importance of their use in teaching mathematics associated with different stages. The use of digital educational resources requires such knowledge about the current opportunities of using DSS in teaching and materials and models of their basic structures. Effective and active learning requires the ability to analyze educational and digital educational resources and to coordinate the types of computer work. Due to the peculiarities of the discipline in teaching mathematics, it is necessary to master the skills of using digital educational resources based on pedagogical and psychological theories. The importance of using information technology to provide students with quality education is a necessary resource for the development of knowledge. In connection with the development of modern technology indicates the need to expand the scope of digital educational resources in the teaching of mathematical disciplines.

Keywords: *information and communication technologies, digital educational resources, Informatization, interactive lesson, interactive whiteboard, technological map, electronic and multimedia educational programs.*

**ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРЕТІН ОРТА МЕКТЕПТЕРДЕГІ ОҚЫТУ ЖӘНЕ
ТӘРБИЕ ӘДІСТЕМЕЛЕРІ**

ӘОЖ: 57.087

**ACTION RESEARCH ЗЕРТТЕУЛЕРІ НЕГІЗІНДЕ БИОЛОГИЯ
ПӘНІНДЕ ПРАКТИКАЛЫҚ ЖҰМЫС НӘТИЖЕЛЕРІН
ДҰРЫС РӘСІМДЕУДІ МЕҢГЕРТУ**

СӘРСЕНБАЕВА А.С.

Бұл мақалада биология пәні бойынша іс-әрекеттегі зерттеу-Action Research жұмыс – практикалық жұмыстарды орындау арқылы сыни тұрғыдан ойлауын, жазылым дағдылары арқылы дамыту үшін пайдаланғандығы баяндалған. Жұмысты зерттеу барысындағы қиыншылықтар мен нәтижелер талқыланып, практикалық жұмыстарды жасату және оны рәсімдеу арқылы жазылым дағдысын дамытудағы ең басты міндетім орындалғандығы көрсетілген. Іс-әрекеттегі зерттеу: әрекеттер мен олардың салдарын жүйелі түрде зерттеумен қоса, оқыту мен оқуды жетілдіру мақсатында іс-әрекетті орындау үдерісі; негізінен өз тәжірибесін жетілдіру үшін өзінің жұмыс орнындағы деректерді талдайтын практик-мамандар әзірлейді және жүргізеді; бұл қолданбалы зерттеудің түрі, зерттеу жүргізілу мақсатымен жақсы таныс зерттеуші де белсенділікпен қатысады; антропология, социология және этнография саласында қалыптасқан сапалы зерттеулердің бай дәстүрлері тұрғысынан қарастырылады.

***Кілт сөздер:** биология, оқушы, іс-әрекет, зерттеу, құндылық, сыни ойлау, технология, әдіс, мұғалім, ғылым, мектеп.*

Мектеп базасындағы жүзеге асырылатын іс-әрекеттегі педагогикалық зерттеу үдерісі арқылы практик-мамандар мектеп проблемаларын қарастырып, оларға жан-жақты жауап беру мүмкіндігіне ие болады. Бұл – «мектептегі шара» немесе «мектеп туралы ақпарат» қана емес, ол, ең алдымен, «мектеп үшін» жүргізілетін зерттеу нысаны [1]. Осыған қарап, оқытушының міндеті өзінің жеке тәжірибесін түсіну және жетілдірумен қатар, өзіндік рефлексивтік зерттеу үдерісіне қызығушылықпен тартылуы, ұмтылуы деп айта аламыз. Іс-әрекеттегі педагогикалық зерттеуге қатысушылар оқу бағдарламасын өзгертуге, мектепте қолданылатын тәжірибеге қатысты дау айтуға және проблема қою, деректер жинау, талдау және әрекет ету жөніндегі үздіксіз үдерістермен айналысуға бағытталады, сол арқылы әлеуметтік өзгерістерге қол жеткізу жұмыстарына ден қояды. Мұғалімдер әдетте өз сабақтарында туындайтын проблемаларға көңіл бөліп, белсенді түрде оларды шешуге тырысады. Мұғалім өз тәжірибесін өзгерту үшін қызу жұмысқа кірісіп, сонымен қатар жүйелі түрде бұл өзгерістер

ықпалының дәлелдемелерін жинаса, ол мұғалімнің іс-әрекеттегі зерттеуді жүргізу үдерісіне тереңдей бастағаны. Бұл тәсіл білім беру және басқа да алуан түрлі салаларда қолданылатындықтан, іс-әрекеттегі зерттеудің көптеген түсініктемелері бар. Бірақ барлық жағдайларда көңіл түбінде бір ықылас-ниет тұрады, ол – зерттеуші-практиктің ойына алған проблемаға жауап ретінде тәжірибені өзгертуі. Іс-әрекеттегі зерттеудің тағы бір маңызды ерекшелігі – оны іс-әрекетке қатысты оқытушылар немесе оқушыларды зерттейтін сырттан келген зерттеу тобы емес, сол ұйымдағы не қоғамдағы мүше немесе сол ұжымның өзге мүшелерінің қатысуымен жүзеге асырылатынында. Мектеп базасындағы іс-әрекеттегі зерттеу адамдардың іс-әрекеттері мен оқытушылардың тап болған әлеуметтік жағдайларын зерттеумен байланысты. Кей жағдайларда мүлде орынсыз өзгерістерге сезімтал немесе нақты әрекет етуді талап ететін жағдайлар зерттеуге түрткі бола алады. Осыған сәйкес, іс-әрекеттегі зерттеу оқытушылар күнделікті қызметте кездестіретін тәжірибелік проблемаларға арналған, сонымен қатар әдіснамасы зерттеу құралдары мен стратегияларының белгілі бір топтамасынан гөрі, зерттеуге нұсқаулық ретінде белгіленетін икемді зерттеу тәсілі болып табылады. Іс-әрекеттегі зерттеу мұғалімдерге жүйелі түрде тәжірибе туралы ойланудың күшін көрсете алады. Бұның бәрі барлық мұғалімдердің оқытушы мамандығымен байланысты проблемаларға психологиялық тұрғыдан дайын болатындығымен түсіндіріледі. Оқытушы кәсібінің табыстылығының құпиясы – үздіксіз өсу және білім алуда. Оқытушылар үшін іс-әрекеттегі зерттеу практикалық тәжірибені пайдалана отырып, одан әрі өсу және оқуды жалғастыру тәсілі болып табылады. Іс-әрекеттегі зерттеу оқытушы қатысқан кез келген сәттен басталады және зерттеудің қажетті деңгейде алға жылжу жылдамдығы да оқытушының қалауына қатысты.

Сонымен, іс-әрекеттегі зерттеу: әрекеттер мен олардың салдарын жүйелі түрде зерттеумен қоса, оқыту мен оқуды жетілдіру мақсатында іс-әрекетті орындау үдерісі; негізінен өз тәжірибесін жетілдіру үшін өзінің жұмыс орнындағы деректерді талдайтын практик-мамандар әзірлейді және жүргізеді; бұл қолданбалы зерттеудің түрі, зерттеуге жүргізілу мақсатымен жақсы таныс зерттеуші де белсенділікпен қатысады; антропология, социология және этнография саласында қалыптасқан сапалы зерттеулердің бай дәстүрлері тұрғысынан қарастырылады [2].

Сондай-ақ, іс-әрекеттегі зерттеу барысында зерттеуге алынған оқушылардың практикалық дағдыларын дамыту басты мақсат етіп алынды. Action Research жобасының координаторы Каршалова Ж.А. және әріптестерім Жалмаханова С.А., Шаманова О.Р. ықпалымен 2015 жылдың қаңтар айынан бастап осы жобаның мүшесі атандық. Бұл жобаға алғаш рет

қатысқандықтан қарапайым мәселелерді шешуден бастадық. Сондықтан сыныпта жиі кездесетін қиындықтарды анықтау үшін 12 сынып оқушыларынан сауалнама алынды. Сауалнама нәтижесі көрсеткендей, сыныпта қиындық тудыратын 2 оқушы анықталды. Таңдалған оқушылармен бекітілген жоспар бойынша жұмыстар жүргізілді.

Негізгі міндет – тақырып бойынша мағлұмат бере отырып, практикалық жұмысқа баулу, жеке жұмыс арқылы бірлескен жұмысты ұйымдастыру, оқушыларға еңбекқорлық туралы түсінік қалыптастыру, сыни ойлауға жетелеу.

Зерттеу барысында оқушыда мынадай қиындықтар анықталды: оқушы практикалық жұмыс барысында өз ойын білдіретін сұрақтарға толық жауап беруде қиналатынын байқатты. Нәтижесінде сыни тұрғыдан ойландыратын сұрақтар жауабын жазу арқылы жазылым дағдысын дамытты.

Деректерді жинау қандай да бір өзгерістер немесе іс-әрекеттер, шешім қабылдауда маңызды рөл атқарды. Жинақталған сапалық және сандық деректер сыныпта немес мектепте не болып жатқанын түсінуге көмектесе алды. Деректерді жинауды жоспарлауда ең алдымен зерттеу әдістері дұрыс таңдалды. Мектеп бойынша сыныптар арасынан ақпараттар алынды, қай салада зерттеу қажеттілігі зерттеу мақсатына сай таңдалды. Деректерді жинау әдістерін таңдауда мына факторлар назарға алынды: 1) зерттеу бағытына сай қажетті мәліметтер жиналып, зерделенді.

2) қолдағы бар мәліметтер талқыланды. Алдыңғы зерттеулердің нәтижелері қаралды, зерттеу барысындағы жиналған мәліметтермен салыстырылды.

3) қатыстырылым және тереңдік ескерілді. Деректерге кімдер қатыстырылды (оқушы/мұғалім/ата-ана), олар жас ерекшеліктеріне, қызметіне, жынысына қарай іріктелді.

4) уақыт шегі – зерттеу жұмысына аталған мәселелер бойынша дерек жинауға қанша уақыт қажет екендігі нақтыланды.

5) адами ресурстар – зерттеу жұмысына таңдалған әдіс жайындағы мағлұматтарды толық зерттеушінің өзі білуі және зерттеушілік дағдыны қалыптастыруға өте мән берілді.

Келесі зерттеу барысы сандық және сапалық деректерге тоқталады.

Сандық деректердің артықшылығы зерттеу сұрағы бойынша нақты объективті сандық мәліметтер. Бұл жұмыс барысына анализ, мониторинг жасауға мүмкіндік береді. Сандық деректер жинауда стандартты құралдар: сауалнама және тестілеу әдісі қолданылды. Сауалнама мен тест сұрақтары алдын ала құрастырылды. Сауалнама сұрақтары және тест тапсырмалары құндылығы әріптестер талқылауынан өткізілді. Сұрақтар тапсырмалар нақты яғни соңғы нәтижемен салыстыруға икемді. Деректерді жинау барысында

сандық деректердің мектептің бастапқы жағдайын анықтауда жедел де нақты ақпарат көзі екендігін айта кетуіміз маңызды.

Зерттеу барысында сандық деректермен қатар сапалық деректерге, яғни хабарлы деректерге де жақсы мән берілді. Хабарлы деректер әртүрлі пішіндерде әртүрлі көздерден алынды. Мысалы: - жеке сұхбаттасу кезінде алынған мәліметтер; - құжаттар, яғни оқушылардың бақылау жұмыстарын қарау кезінде анықталған мәліметтер.

Алдын-ала дайындалған тізім бойынша деректер жинақталды. Сапалық деректер нақты проблеманы, белгілі бір іріктелген адамдар тобымен зерттеуге мүмкіндік берсе, сұхбат арқылы алынған сапалық деректер адамдардың туындаған проблема бойынша өз пайымдауларын түсіндіруге, өзінің қатысын анықтауға, олардың басымдықтарын талдауға мүмкіндік береді. Сапалық деректер икемді болғандықтан, деректер жинау барысында зерттеу құралдары, хаттамаларға анықталған мәселелер бойынша толықтырулар мен өзгертулер енгізуге мүмкіндік болды. Зерттеу жұмысы барысында жалпы құрылымды сақтай отырып, жүйелі талдау жасауға болады. Сандық деректер туындаған проблема жайлы тек сандық мәліметтер берсе, сапалық деректер зерттеу мәселесі бойынша қандай проблема бар екендігін анықтады. Яғни, сапалық деректер проблеманың туындау себебін анықтауға, салдарын терең зерттеуге тиімді.

Жоғары мектепте биология курсы оқушыларда төменде берілген негізгі практикалық дағдыларды дамытуға арналған:

1. Тәжірибені жоспарлау (зерттеу мақсаттарын немесе зерттеу мәселесін қалыптастыру, тәуелсіз және тәуелді айнымалыларды анықтау);

2. Ақпаратты реттеу (қажетті материалдар мен әдістерді таңдау)

3. Деректер мен нәтижелерді жазу және беру (өлшеулер мен бақылаулар өткізу, деректерді кестеде көрсету, статистикалық талдауды пайдалану және графиктер құру)

4. Талқылау, бағалау және қорытынды (деректерді сипаттау, талдау және түсіндіру, нәтижелерді түсіндіру, технологиялар немесе дизайнды жақсарту бойынша ұсыныстар, мүмкіндіктер мен нәтижелерді шектеу, салдарлар/нәтижелерді қолдану)

Практикалық жұмыс түрлері:

(LW)–зертханалық жұмыстар (сыныпта барлық тәжірибелерді қоса)

(FW)–далалық жұмыстар (сыныптан тыс барлық тәжірибелерді қоса, мысалы таза ауада)

(D) - демонстрация (оның ішінде мұғалім және оқушылар өткізетін таныстырулар)

(М)–модельдеу (оның ішінде виртуалды зертханаларды пайдаланып симуляциялар, 3D-үлгілеу, нысандар мен процестерді компьютерлік үлгілеу және т.б.) [2].

Практикалық жұмыстарды (тек қана LW үшін) орындауға арналған шаблон

Атауы

- Жұмыс мақсаты/зерттеу сұрағы
- Гипотеза
- Айнымалыларды анықтау
- Әдебиет шолуы (қысқаша, абзацтан көп емес)
- Материалдар мен жабдықтар (тіке/таңбаланған тізімде атау)
- Қатерлерді бағалау (қауіп-қатердің көзі, ықтималдылығы және төмендету шаралары)
- Жұмыс барысы (жұмыстың орындалуын тәртіп бойынша қадамдап сипаттау)
 - Деректер мен нәтижелер
 - деректерді жинау (кесте түрінде, сипаттама бақылаулармен қоса); деректерді талдау, өңделген деректердің презентациясы (деректердің графикалық түрге көрсетілуі).

Қорытынды

- гипотезаның дәлелделінуі/теріске шығарылуы туралы қорытынды;
- алған нәтижелердің тиісті әдебиеттермен салыстыру.

Талқылау

- алынған деректерді сипаттау, талдау және интерпретациясы;
- алынған нәтижелерді түсіндіру;
- осы жұмыс салдары мен қолданылуын сипаттау.
- Зерттеу әдістерін бағалау
- зерттеу тәсілдерінің/жұмыс барысының кемшіліктерін атау;
- әдісті/жұмыс барысын қалай жақсартуға болатыны туралы ұсыныстар.

Action Research координаторларымен кеңесіп сыныптағы қиындық анықталып, іс-әрекеттегі зерттеу жалғасын тапты. Зерттеу жобасына тек 2 оқушы ғана қамтылды. Біз іс-әрекеттегі зерттеу жобасы аясында өткізілген бірнеше бас қосулардың нәтижесінде жоба координаторлары кеңесі мен ресурстары көмегіне жүгіндік. Іс-әрекеттегі зерттеу барысында жоғарыда көрсетілген жоспар бойынша таңдалған оқушылармен жұмыстың 1-ші кезеңі жасалды. Аталған 12 сынып оқушылары практикалық дағдысын шыңдау арқылы өз ойларын толық жеткізе алды, практикалық жұмыстарды өз деңгейінде орындады. Оқушылар практикалық жұмысты орындап, мақсаты

мен гипотезасын тұжырымдап сыни тұрғыдан ойлана отырып өз ойын жазады. Мен практикалық жұмысты қалай жасаймын және оның нәтижесі қандай болмақ? деген сауалға жауап жазады және қызығушылықпен жұмыс жасайды. Бұл өте тиімді және қызықты жұмыс болды. Жұмыс мақсаты, гипотеза және қорытынды жазу арқылы оқушы ойын нақтылайды. Нәтижесінде сөздерді тиімді пайдалана отырып, жауабын толықтырады. Бұл жұмыс оқушының шеберлік, икемділік және жазылым дағдыларын дамытады.

Дағдыларды пайдалану арқылы практикалық жұмыстарды орындау және жоғарыдағы көрсетілген реттілік бойынша жұмысты рәсімдеу оқушының бойындағы жазылым дағдыны қалыптастыру мен өз ойын толық жинақтауда алар орны ерекше. Практикалық жұмыстардың тәуелді, тәуелсіз және басқарылатын айнымалыларын анықтау оқушының жұмысты ұқыптылықпен жасауын талап етеді. Жұмыстар өз деңгейінде орындалғанда ғана тиісті нәтижеге қол жеткіземіз.

Қазіргі таңда әр пәннің өзіне тән шартты ғылыми тілі қалыптасу үстінде. Ал пән мазмұнын ұғындыруда академиялық тіл оқушылардың ойлау қабілетін жақсартудың негізгі құралы болып табылады. Пән мен академиялық тіл мазмұнын үйрену оқушылардың тілді меңгеруге және үйрену үдерісін жақсы басқаруға көмектеседі. Ғылыми тіл – пәннің мазмұнын оқып үйрену және ойлау мен пәндік мазмұнның негізгі ұғымдарымен жұмыс істеу қабілетін жақсарту үшін қолданылатын негізгі құрал. Оқушылардың көпшілігін олардың ғылыми тіл мен пән мазмұнын игеру үшін білім алу үдерісінде үнемі қолдау көрсетілуі қажет. Оқушы жұмысы жоғары дәрежеде орындалу үшін әр тарау бойынша оқу мақсаттарына негізделген тілдік мақсаттарды біртіндеп оқушыларға үйретуден бастау нәтижелі болады. Тілдік мақсаттар ғылыми тілді үйрену үшін маңызды құрал болып табылады. Жекелеген сыныптар мен пәндер көлемінде оқу бағдарламасының мақсатына сәйкес келетін ақпараттар мен нәтижелерді жинақтай алу және оларды талдай алу қабілеттілігін көрсету. Ұсынылған болжамдарды дұрыс ақпараттар жинақтау және деректерді пайдалану арқылы зерттеп, бағалап, өз бетімен қорытынды жасау. Әр сыныптар мен пәндер көлемінде оқу бағдарламасының мақсатына сәйкес келетін жасалған қорытынды жайында ой қозғау қабілеттілігін көрсетулері қажет.

Іс-әрекеттегі зерттеу – Action Research бойынша жұмыс сәтті аяқталып, келесі оқу жылында да жалғасын тапты. Практикалық жұмыстарды орындау арқылы сыни тұрғыдан ойлауын, жазылым дағдылары арқылы дамыту үшін, әр түрлі әдістер жоспарланды. Action Research жобасындағы мұғалімдер өз зерттеулерімен таныстыру барысында зерттеудегі қиыншылықтар мен нәтижелер талқыланды және зерттеушілер бір-бірінің іс-тәжірибелерінің

нәтижесін бағалау арқылы тәжірибе алмасты. Практикалық жұмыстарды жасату және оны рәсімдеу арқылы жазылым дағдысын дамыту – ең басты міндетім болды және зерттеулер соңында өз мақсатым орындалды. Себебі, сыртқы жиынтық бағалау жұмысының нәтижесі әрқашанда маңызды болды. Нәтижесінде оқушыларымның СЖБ барысында жазған жұмыстары өте құнды айғақ екендігін айта аламын.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан Республикасы Педагог қызметкерлерінің біліктілігін арттыру курстарының бағдарламасы. Екінші (Орта) деңгей. «Назарбаев Зияткерлік мектебі» ДББҰ, 2012

2. Оқушылардың оқу жетістіктерін критериалды бағалау. Мұғалімдерге арналған әдістемелік ұсыныстар. Астана 2014

3. <http://www.zkoipk.kz/ru/confnis1s/719-conf.html>

4. http://us.kz/publ/ashy_saba_tar/ozin_oz_i_tanu/syn_t_r_ysynan_ojlau_da_dylaryn_damytu_raldary/33-1-0-6072

SARSENBAIEVA A.S. ПРИМЕНЕНИЕ РЕЗУЛЬТАТОВ ПРАКТИЧЕСКОЙ РАБОТЫ ПО БИОЛОГИИ НА ОСНОВЕ ИССЛЕДОВАНИЙ «ACTION RESEARCH»

В данной статье определяется круг исследовательских навыков и их структур для использования на уроках биологии в старших классах. Описывается, как практические исследования в области биологии «Action Research» применяются для развития критического мышления. Основная задача заключается в обсуждении проблем и результатов исследования, а также в их описании на всех этапах. Такого рода практическое исследование направлено на изучение прикладных аспектов биологии, разработку и анализ представленных в письменном виде научных данных, и способствует формированию личности ученого-исследователя.

Ключевые слова: биология, ученик, действие, исследование, познание, ценности, критическое мышление, технология, метод, учитель, наука, школа

SARSENBAIEVA A.S. LEARNING THE CORRECT APPLICATION OF THE RESULTS OF PRACTICAL WORK ON BIOLOGY BASED ON ACTION RESEARCH

This article outlines the definitions of research skills and their structures in the biology lessons of high school students. Action Research focuses on everyday practical problems that teachers face and, in essence, is a flexible research approach, the methodology of which is defined more as a focus on research rather than a specific set of research tools and strategies. Action research: examining the consequences of their actions on a regular basis in order to improve the teaching and learning process; to do mainly to improve the experience of their own practitioners in the workplace for developing and analyzing data; This type of applied research, research is conducted in order to actively participate in a well-known researcher; Anthropology, sociology and ethnography is considered in the context of high-quality research in the field of rich traditions.

Keywords: Biology, student, action, research, values, critical thinking, technology, method, teacher, science, school

БІЗДІҢ АВТОРЛАР

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ

Гулназия Исабаева – Тунку Абдул Рахман университеті, Ли Конг Чиан атындағы инженерлік-ғылыми факультетінің «Химиялық инженерия» кафедрасының доценті, философия ғылымдарының докторы (химиялық технология). Малайзия Каджанг қ.

Чен Ка Пин – Тунку Абдул Рахман университеті, Ли Конг Чиана атындағы инженерлік-ғылыми факультетінің «Машина жасау және материалтану» кафедрасының аға оқытушысы, философия ғылымдарының докторы (алдыңғы қатарлы материалдар). Малайзия, Каджанг қ.

Нира Чопра – Венгрия Ұлттық мемлекеттік қызмет университетінің докторанты. Венгрия, Будапешт қ.

Смағұлова Р.А. – Физика-математика бағытындағы Назарбаев Зияткерлік мектебінің қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі, Шымкент қ.

Көпбосынов Б.К. – Физика-математика бағытындағы Назарбаев Зияткерлік мектебінің қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің магистр-мұғалімі, директордың орынбасары, Шымкент қ.

Тұрмаханова С.Ә. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, «Мектепке дейінгі тәрбие және дефектология» кафедрасының аға оқытушысы п.ғ.к.;

Байтұрсынова Н.У. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің магистранты

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ ЖӘНЕ МАТЕМАТИКА

Алпамысова Г.Б. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті жаратылыстану факультетінің деканы, «Биология» кафедрасының доценті, ауыл шаруашылығы ғ.к.;

Байсеитова Н.М. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті «Биология» кафедрасының меңгерушісі, б.ғ.к., доценті,

Халила Ә.Н. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті «Биология» кафедрасының профессоры, б.ғ.д.

Әлібек А.С. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, «Химия» кафедрасының магистр-оқытушысы.

ТАРИХ ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ ПӘНДЕР. ҚҰҚЫҚ ЖӘНЕ ЭКОНОМИКА

Алдаберген М.Н. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, «Қазақстан тарихы және қоғамдық пәндер» кафедрасының доценті, т.ғ.к. ҚР тарих және қоғамдық ғылымдар Академиясының академигі.

Есимова А.Б. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті «Қазақстан тарихы және қоғамдық пәндер» кафедрасының доценті, т.ғ.к.;

Валитова З.Х. – Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті «Саясаттану және әлеуметтану» кафедрасының доценті, әлеуметтік.ғ.к.

Тажекова А.Ж. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің «География» кафедрасының меңгерушісі, т.ғ.к.;

Нәлібаев К.Қ. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің «География» кафедрасының аға оқытушысы, п.ғ.к.;

Алимбекова Г.Т. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің «География» кафедрасының магистр-оқытушысы.

ТІЛ БІЛІМІ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТАНУ

Абдыханов У.К. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті «Орыс тілі мен әдебиеті» кафедрасының доценті, филол.ғ.к.;

Алтынбекова Г.К. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті орыс тілі мен әдебиеті кафедрасының аға оқытушысы, филол.ғ.к.

Кажиақбарова Р.Б. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің «Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасының доценті, ф.ғ.к.;

Үсенбаева С.С. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің «Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасының аға оқытушысы, ф.ғ.к.;

Айдарова А.А. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің «Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасының магистр-оқытушысы.

Кучукова З.А. – Х.М.Бербекова атындағы Қабардино-Балқар мемлекеттік университеті «Орыс және әлем әдебиеті» кафедрасының профессоры, филология ғылымдарының докторы. Кабардино-Балқар Респ., Нальчик қ. Ресей,

Масалиева Ж.А. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, «Мектепке дейінгі тәрбие және дефектология» кафедрасының меңгерушісі, ф.ғ.к.

Нарожная В.Д. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті «Орыс тіл мен әдебиеті» кафедрасының доценті, ф.ғ.д.

Кадеева М.И. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің «Орыс тілі мен әдебиеті» кафедрасының доценті, ф.ғ.к., Шымкент қ.;

Бексейтова А.Б. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Ағылшын тілі» кафедрасының магистр-оқытушысы.

КӘСІПТІК БІЛІМ, БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІ. МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ СПОРТ

Есіркепов Ж.М. – Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің доценті, п.ғ.к., Қызылорда қ.

Тұрдалиев А.М. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті «Музыкалық білім» кафедрасының аға оқытушысы, Мәдениет майталманы;

Жақсыбекова С.С. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті «Музыкалық білім» кафедрасының аға оқытушысы.

ЖАС ҒАЛЫМДАР ІЗДЕНІСІ

Қонысова С.А. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің магистр-оқытушысы;

Абдікәрімова А.А. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің магистр-оқытушысы;

Бейсенбаева Ж.А. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің магистр-оқытушысы.

Аділбай Ұ.Н. – Физика-математика бағытындағы Назарбаев Зияткерлік мектебінің оқушысы, Шымкент қ.;

Түкібаева Б.А. – Физика-математика бағытындағы Назарбаев Зияткерлік мектебінің биология пәнінің магистр-мұғалімі, Шымкент қ.

Алтаева А.С. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің студенті;

Мыңбаева А.П. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің «Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасының аға оқытушы, философия докторы (PhD).

Шәмші Г.Ж. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің магистранты;

Ибрагимов Р. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің «Математика» кафедрасының доценті, п.ғ.д.

ОРТА МЕКТЕПТЕГІ ОҚЫТУ МЕН ТӘРБИЕ ӘДІСТЕМЕСІ

Сарсенбаева А.С. – Шымкент қаласындағы физика-математика бағытындағы Назарбаев Зияткерлік мектебінің биология пәнінің магистр-мұғалімі, Шымкент қ.

НАШИ АВТОРЫ

ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ

Исабаева Гулназия – Университет Тунку Абдул Рахмана, инженерно-научный факультет имени Ли Конг Чиан, доцент кафедры «Химической инженерии», доктор философских наук (химическая технология). Малайзия г. Каджанг

Чен Ка Пин – Университет Тунку Абдул Рахмана, инженерно-научный факультет имени Ли Конг Чиана, старший преподаватель кафедры «Машиностроения и материаловедения», доктор философских наук (передовые материалы). Малайзия г. Каджанг

Нира Чопра – докторант Венгерского национального университета государственной службы. Венгрия, г. Будапешт

Смагулова Р.А. – учитель казахского языка и литературы, Назарбаев Интеллектуальная школа физико-математического направления, г. Шымкент.

Копбосынов Б.К. – учитель-магистр казахского языка и литературы, заместитель директора Назарбаев Интеллектуальной школы физико-математического направления, г. Шымкент.

Тұрмаханова С.Ә. – старший преподаватель кафедры «Методики начального образования» Южно-Казахстанского государственного педагогического университета, к.п.н., г. Шымкент.

Байтурсынова Н.У. – магистрант Южно-Казахстанского государственного педагогического университета, г. Шымкент

ЕСТЕСТВЕННОНАУЧНЫЕ ДИСЦИПЛИНЫ И МАТЕМАТИКА

Алпамысова Г.Б. – канд. с.-х. наук, доцент, декан факультета естественных наук Южно-Казахстанского государственного педагогического университета, г. Шымкент.

Байсеитова Н.М. – канд. хим. наук, доцент, зав. кафедрой «Биологии» Южно-Казахстанского государственного педагогического университета, г. Шымкент.

Халила А.Н. – докт. биол. наук, профессор кафедры «Биологии» Южно-Казахстанского государственного педагогического университета, г. Шымкент.

Алибек А.С. – магистр-преподаватель кафедры «Химии» Южно-Казахстанского государственного педагогического университета, г. Шымкент.

**ИСТОРИЯ И ОБЩЕСТВЕННЫЕ ДИСЦИПЛИНЫ.
ПРАВО И ЭКОНОМИКА**

Алдабергел М.Н. – канд. ист. наук, акад. Академии истории и общественных наук РК, доцент кафедры «Истории Казахстана и общественных дисциплин» Южно-Казахстанского государственного педагогического университета, г. Шымкент.

Есимова А.Б. – канд. ист. наук, доцент кафедры «Истории Казахстана и общественных дисциплин» Южно-Казахстанского государственного педагогического университета, г. Шымкент.

Валитова З.Х. – канд. соц. наук, доцент кафедры «Политологии и социологии» Карагандинского государственного университета им. Е.А. Букетова, г. Караганда.

Тажекова А.Д. – канд. геогр. наук, зав. кафедрой «Географии» Южно-Казахстанского государственного педагогического университета, г. Шымкент.

Налибаев К.К. – канд. пед. наук, старший преподаватель кафедры «Географии» Южно-Казахстанского государственного педагогического университета, г. Шымкент;

Алимбекова Г.Т. – магистр-преподаватель кафедры «Химии» Южно-Казахстанского государственного педагогического университета, г. Шымкент.

ЯЗЫКОЗНАНИЕ И ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Абдыханов У.К. – канд. филол. наук, доцент кафедры «Русского языка и литературы» Южно-Казахстанского государственного педагогического университета, г. Шымкент.

Алтынбекова Г.К. – канд. филол. наук, старший преподаватель кафедры «Русского языка и литературы» Южно-Казахстанского государственного педагогического университета, г. Шымкент.

Кажиақбарова Р.Б. – доцент кафедры «Казахского языка и литературы» Южно-Казахстанского государственного педагогического университета, к.ф.н., г. Шымкент.

Усенбаева С.С. – канд. филол. наук, старший преподаватель кафедры «Казахского языка и литературы» Южно-Казахстанского государственного педагогического университета, г. Шымкент.

Айдарова А.А. – магистр-преподаватель кафедры «Казахского языка и литературы» Южно-Казахстанского государственного педагогического университета, г. Шымкент.

Кучукова З.А. – докт. филол. наук, профессор кафедры «Русской и зарубежной литературы» Кабардино-Балкарского государственного университета имени Х.М.Бербекова, Кабардино-Балкарская Респ., г. Нальчик Россия,

Масалиева Ж.А. – канд. филол. наук, зав. кафедрой «Методики начального образования» Южно-Казахстанского государственного педагогического университета, Шымкент.

Нарожная В.Д. – докт. филол. наук, доцент кафедры «Русского языка и литературы» Южно-Казахстанского государственного педагогического университета, г. Шымкент.

Кадеева М.И. – канд. филол. наук, доцент кафедры «Русского языка и литературы» Южно-Казахстанского государственного педагогического университета, г. Шымкент.

Бексейтова А.Б. – магистр-преподаватель кафедры «Английского языка» Южно-Казахстанского государственного педагогического университета.

ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОЕ ИСКУССТВО. КУЛЬТУРА И СПОРТ

Есиркепов Ж.М. – канд. пед. наук, доцент Кызылординского государственного университета имени Коркыт Ата, г. Кызылорда.

Турдалиев А.М. – деятель культуры, старший преподаватель кафедры «Музыкального образования» Южно-Казахстанского государственного педагогического университета, г. Шымкент.

Жаксыбекова С.С. – старший преподаватель кафедры «Музыкального образования» Южно-Казахстанского государственного педагогического университета, г. Шымкент.

ПОИСКИ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ

Конысова С.А. – магистр-преподаватель кафедры «Английского языка» Южно-Казахстанского государственного педагогического университета, г. Шымкент.

Абдукаримова А.А. – магистр-преподаватель кафедры «Английского языка» Южно-Казахстанского государственного педагогического университета, г. Шымкент.

Бейсенбаева Ж.А. – магистр-преподаватель кафедры «Английского языка» Южно-Казахстанского государственного педагогического университета, г. Шымкент.

Адилбай У.Н. – учащийся Назарбаев Интеллектуальной школы физико-математического направления, г. Шымкент.

Тукибаева Б.А. – магистр-учитель биологии, Назарбаев Интеллектуальная школа физико-математического направления, г. Шымкент.

Алтаева А.С. – студент Южно-Казахстанского государственного педагогического университета, г. Шымкент.

Мынбаева А.П. – доктор философии (PhD), старший преподаватель кафедры «Казахского языка и литературы» Южно-Казахстанского государственного педагогического университета, г. Шымкент.

Шәмші Г.Ж – магистрант Южно-Казахстанского государственного педагогического университета, г. Шымкент.

Ибрагимов Р. – докт. пед. наук, доцент кафедры «Математики» Южно-Казахстанского государственного педагогического университета, г. Шымкент.

**МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ И ПРОБЛЕМЫ ВОСПИТАНИЯ
В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ СРЕДНИХ ШКОЛАХ**

Сарсенбаева А.С. – магистр-учитель биологии, Назарбаев Интеллектуальная школа физико-математического направления, г. Шымкент.

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ – CONTENTS

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ

<i>Issabayeva Gulnaziya, Chen Kah Pin</i> Outcome based education (obe) implementation in the curriculum of the engineering programmes issues in malaysia.....	3
<i>Neera Chopra</i> Risk Management in Higher Education in India.....	10
<i>Смағұлова Р.А., Көпбосынов Б.К.</i> Тілдік пәндерді оқытудағы кіріктірілген бағдарлама мен критериялды бағалауды жүзеге асыру.....	21
<i>Тұрмаханова С.Ә., Байтұрсынова Н.У.</i> Мектеп жасына дейінгі балаларда кездесетін тіл кемістіктері және олармен жүргізілетін түзету жұмыстары	29

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ ЖӘНЕ МАТЕМАТИКА

<i>Алпамысова Г.Б., Байсеитова Н.М., Халила Ә.Н.</i> Жұмыр құрттардың табиғатта таралуын зерттеу әдістемелерін жетілдіру.....	34
<i>Әлібек А.С.</i> Күрделі-аралас тыңайтқыштар өндірісінің физика-химиялық негіздері.....	40

ТАРИХ ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ ПӘНДЕР. ҚҰҚЫҚ ЖӘНЕ ЭКОНОМИКА

<i>Абдыханов У. К.</i> Сингапур – шығысаязиялық жолбарыстарының бірі.....	50
<i>Алдаберген М.Н.</i> Рухани жаңғырудағы Өзбекәлі Жәнібековтың өмірі мен шығармашылық мұрасының маңызы.....	55
<i>Есимова А.Б., Валитова З.Х.</i> Динамика структуры образования в Казахстане.....	72
<i>Тажекова А.Ж., Нәлібаев К.Қ., Алимбекова Г.Т.</i> Марко Поло саяхаттарының тарихи-географиялық маңызы.....	80

ТІЛ БІЛІМІ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТАНУ

<i>Абдыханов У. К., Алтынбекова Г. К.</i> Лейтмотив мировой литературы: душевная тревога за судьбы мира.....	85
<i>Кажиақбарова Р.Б., Үсенбаева С.С., Айдарова А.А.</i> Ш. Мұртазаның «Ай мен Айша» романындағы ана мен бала бейнесі.....	90
<i>Кучукова З.А.</i> Современное литературоведение: художественное отражение истории формирования и состояния казахской интеллигенции в XX веке.....	99
<i>Масалиева Ж.А.</i> Әліпби – «Таңбалардың жұмағы».....	104
<i>Нарожная В.Д., Кадева М.И.</i> Топонимия и лингвокраеведение в трудах В.Н. Поповой.....	114
<i>Bekseytova A.B</i> The use of gaming technology in english lessons for elementary school.....	122

КӘСІПТІК БІЛІМ, БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІ. МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ СПОРТ

<i>Есиркенов Ж.М.</i> Физическая работоспособность юных баскетболистов в подготовительном периоде.....	130
<i>Тұрдалиев А.М., Жақсыбекова С.С.</i> Музыкалық сауаты жоқ студенттерге баян аспабын үйрету мәселелері	139

ЖАС ҒАЛЫМДАР ІЗДЕНІСІ

<i>Konysova S.A., Abdukarimova A.A., Beysenbaeva Zh.A.</i> Content and language integrated learning.....	147
<i>Адилбай Ұ.Н., Тукибаева Б.А.</i> Қазақстанда кездесетін бөдене құсының шығу тегін анықтау.....	153
<i>Алтаева А., Мыңбаева А.П.</i> Мектеп оқушыларының тілін сын тұрғысынан ойлау технологиясы арқылы дамытудың ұстанымдары.....	160
<i>Шәмші Г.Ж., Ибрагимов Раскул</i> Болашақ математика мұғалімін сандық білім беру ресурстарын пайдалануға даярлау.....	165

ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРЕТІН ОРТА МЕКТЕПТЕРДЕГІ ОҚЫТУ ЖӘНЕ ТӘРБИЕ ӘДІСТЕМЕЛЕРІ

<i>Сарсенбаева А.С.</i> Action research зерттеулері негізінде биология пәнінде практикалық жұмыс нәтижелерін дұрыс рәсімдеуді меңгерту.....	172
БІЗДІҢ АВТОРЛАР	179
НАШИ АВТОРЫ	183

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН МЕМЛЕКЕТТІК
ПЕДАГОГИКАЛЫҚ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ

ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

ЮЖНО-КАЗАХСТАНСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
ПЕДАГОГИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

№3-4 (17-18)

Басуға 24.12.2018 жылы қол қойылды. Қаріп түрі «Times New Roman»
Көлемі 11,87 шартты баспа табақ. Таралымы 300 дана. Оңтүстік
Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институтының шағын баспаханасында
басылды.

Тапсырыс № 164 – Шымкент қаласы, Ф. Іляев көшесі, 16